

№ 6(33) 2008

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, доктор історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідувача кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеєв, доктор соціологічних наук, завідувач відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораки, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS – Ukraine”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

ТЕОРІЯ

Олена Донченко. Феномен психічної інфляції як кризовий механізм політики	3
Юрій Мацієвський. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях	16
Юрій Шайгородський. Політика як міф і наукова діяльність	30
Олександр Висоцький. Віртуальність як провідна форма легітимізаційної політики в добу постмодерну	41

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ

Василь Ткаченко. Суд над Кліо: „переформатування” історичної пам’яті	54
---	----

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Оксана Кукуруз. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща	79
В’ячеслав Соколов, Руслан Бахтисв. Туркменістан: шлях до нейтралітету	90

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Вадим Скворцов. Цивільно-військові відносини і тенденції світового політичного процесу	97
---	----

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Олександр Корнієвський. Професійні спілки в умовах соціальних трансформацій	105
Роман Плакіда. Можливості місцевих молодіжних організацій у вирішенні проблем молоді	114
Ольга Гордилова. Волонтерство і громадянське суспільство в Росії	122

СОЦІОЛОГІЯ

Андрій Зоткін. Основний Закон України та соціальні основи українського суспільства	132
Олександр Михайлич. Мовна та регіональна ідентичності як чинники диференціації українського суспільства	139

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

Ірина Демішева. Метафори у дискурсі Віктора Ющенка	151
---	-----

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА

Олена Вілкова. Сучасні моделі гендерної політики: сутність та особливості впровадження	160
---	-----

РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ

Наталія Пелагеша. Студентська та викладацька мобільність у Західній Європі	167
---	-----

МЕТОДИКА

Володимир Горбатенко, Ігор Петренко. Метод „Делфі” та специфіка його застосування у прогностичних розробках	174
--	-----

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

Сучасні проблеми політичного менеджменту	183
--	-----

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Показчик статей і матеріалів, опублікованих в журналі „Політичний менеджмент” 2008 року	187
Вийшов у світ № 6 (32) журналу „Соціальна психологія”	194

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.

Протокол № 6 від 21.10.2008 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 21.11.2008 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,74. Облік.-вид. арк. 12. Зам. № 676. Наклад 600 примірників

Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ видавництва „Інтер Графіка”

36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

Феномен психічної інфляції як кризовий механізм політики

Олена Донченко,
доктор соціологічних наук,
завідуюча лабораторією
Інституту соціальної та політичної психології
АПН України

Психологічний феномен психічної інфляції під назвою „пуеризм” розглядається як щодо його психологічної природи, так і щодо практичних наслідків у сучасному політичному просторі України.

Політика - це сфера ірраціонального, а її основні закони приховуються не у свідомості індивідів, а в їх колективному несвідомому. Ним же детермінуються й алгоритми кризової циклічності політичних систем. Основним чинником циклічних криз є психопатологічні процеси, що відбуваються в політичних кліках; це, зокрема, психічна інфляція. Вона руйнує політичну систему, а через неї й інші сторони суспільного життя, інші соціальні групи. В психологічних технологіях поки що немає засобів для її подолання. А тому виокремлення проблеми психічної інфляції зі сфери ірраціонального є нагальною метою психологічної науки.

Психічна інфляція з точки зору психології - це стан людини, в якому вона переживає нереальне відчуття власної ідентичності. З точки ж зору соціальної практики - це неготовність певної психіки до більш-менш значних соціальних та особистісних випробувань.

Інфляція може бути надто високою (і тоді її справжнє ім'я - манія величч) або надто низькою (комплекс меншовартості, дефляція, або негативна інфляція). В обох випадках це патологічне відхилення в розвитку особистості, вихід особистості за межі власних границь за рахунок ідентифікації з „персоною”, з символами чи з історичною або релігійною постаттю. Інфляція свідчить про недорозвиненість психічного, регресію свідомості в колективне або індивідуальне несвідоме. Це трапляється у випадках, коли психіка людини перебирає на себе надто багато несвідомих змістів і втрачає здатність до їх усвідомленої диференціації. К. Г. Юнг вважав, що свідомість у стані інфляції не здатна навчатися у минулого, розуміти теперішнє і робити правильні висновки щодо майбутнього; вона

загіпнотизована сама собою, з нею марно сперечатися, вона приречена на катастрофу, на самознищення¹.

Внутрішнім наслідком асиміляції психікою людини змістів несвідомого є викид особистості за межі власного психофракталу (структури **індивідуального** психічного, що обумовлює психосоціальні можливості індивіда як унікальної істоти) у простір **колективного** психічного, тобто так званої об'єктивної психіки.

Об'єктивна психіка містить у собі невичерпний зміст всього, що напрацювало людство, – знання, уявлення, переживання, архаїчні символи, мотиви, форми мислення і чуттєвості; всього, про що люди домовляються, що вони зрозуміли, виокремили, проговорили, зробили тощо. Зрозуміло, що неструктурована об'єктивна психіка є суцільним хаосом, потрапляючи в який невідгодувана людина може втратити розум, а потім і загинути. Якщо така людина опиняється на чолі політичної еліти в тоталітарному соціумі, то вона затягне за собою не тільки оточуючий політикум, а й увесь народ. Життєво необхідним для нормального розвитку особистості є виокремлення свого особистісного змісту зі змісту об'єктивної, або колективної психіки. Зрозуміло також, що особистісна психіка з її особистісними змістами є тільки невеликою вершиною айсберга психічного людини. Цю маленьку індивідуальність дуже важко здійснити і зберегти для індивідуальної творчості. Проте, на нашу думку, тільки вона має право брати на себе відповідальність за рішення і вчинки, які стосуються інших людей.

Функції людського духу

Тут психологічно уточнюючим і соціально важливим є сюжет про **душу** і **дух** людини. Душа, в принципі, народжується разом з тілом людини і унікальною часткою Універсального психічного (психофракталом). Але для формування душі, її проявлення, екстеріоризації необхідні і час, і досвід, і праця батьків та середовища. Формування душі відбувається на тлі фізичного і психологічного зростання, разом (і на основі) наповнення функцій психічної структури (психофракталу)². Сформована душа містить систему цінностей, без реалізації яких вона хворіє, прагнучи душевної рівноваги. Без сформованої, проявленої душі про дух не може йтися взагалі. **Бо дух – це боротьба за цінності душі.** Якщо душа недорозвинута, то немає й боротьби за неї. Саме тому дух – це соціально-психологічна категорія, у якій міститься особливий сенс – соціальної передачі чи соціального замовлення, пошуку партнерів за цінностями, а отже й

¹ „Персона”, за К. Г. Юнгом, це соціальна роль людини, що відповідає колективним очікуванням і настановленням, отриманим в дитинстві. Здорова людина із сильним Его спілкується зі світом за допомогою гнучкої динамічної персони. Слабке ж Его ідентифікується з окремою персоною (лікар, вчений, артист, політик, українець, син тощо).

² Див.: Е. Донченко. Фрактальная психология. – К., Знання, 2005 р.

партнерів у співробітництві. Тільки дух, матеріалізований в продуктах людської діяльності або вчинках, здатний на опосередкований пошук і згуртування однодумців.

В теорії інформаційного метаболізму (соціоніці) виділено 16 типів відношень між психічними структурами, серед яких - відношення соціального замовлення (передачі) і соціального прийому, про яке йдеться в нашому сюжеті про дух. Фактично це відношення соціального виклику і відгуку. На мою думку, ці відношення не можуть стояти поряд з усіма іншими. Вони не стільки психологічне, скільки енергоінформаційне, символічне і психополітичне явище. Відношення соціального замовлення лежать в основі передачі міжпоколінного досвіду і всіх культурних набутків людства. У зв'язку з цим це архетипові відношення, вкорінені в колективному несвідомому, в об'єктивній психіці. Вони здатні об'єднувати і роз'єднувати незнайомих людей, надихати їх на вчинки й організовану активність. Відношення соціального замовлення - головне в механізмі психосоціального обміну. Якщо люди перестають чути одне одного, обмінюватися цінностями на рівні реального їх втілення, то зупиняється розвиток, настає стагнація.

Пересічні громадяни (так звана мовчазна більшість) вважають, що всі люди і так обмінюються цінностями, а дух і душа - це релігійні метафори, які прикрашають мову, але нічого не змінюють по суті. Не замислюючись над тим, чому в сучасному суспільстві, де обмін думками і цінностями ніби гіперактивований завдяки мас-медійному бізнесу, соціальний розвиток не просто уповільнився, а й зайшов у глухий кут. Причина цього сумного явища полягає в тому, що психосоціальний обмін відбувається у просторі колективної психіки, не виходячи за її межі. Для розвитку потрібні індивідуальності, які були б здатні, спираючись на архетиповий базис людства і власної країни, бачити і коригувати реальність, гуртуватися й працювати на користь оздоровлення цієї реальності. Саме індивідуальності мають розвинену душу, яку вони не здатні зраджувати, а тому, захищаючи цінності душі, спрацьовує їхній дух, гуртуючи силу для виконання соціальної роботи.

Натомість сьогодення сприяє відчутному зростанню кількості душевно недорозвинутих людей - без душі і духу. Для цього з'явився потужний демонстраційний потенціал - нова політична „еліта”, що вийшла в ефір „із грязі в князи”, не встигнувши розібратися із собою та своїми життєвими смислами, не кажучи вже про системні смисли державотворення. Ототожнити себе з титулом чи службою - дуже солодка спокуса для нової „еліти”, яка надумала стати їх живим втіленням. Проте дуже швидко виявилось, що під цією шкаралупкою марно шукати особистостей. Тут функції людського духу вступили в суперечність з потребами певних людей, які вчепилися за легкодоступну компенсацію своєї неповноцінності. До того ж потужно почала спрацьовувати одна з головних здатностей людини - наслідування, яка в психопатологічному просторі перетворилася

на удавання. Нова „еліта” почала удавати з себе оракулів. Мас-медійний простір перетворився на генератор психопатологічного простору в суспільстві, в якому опинився весь народ.

Народній розгубленості й досі немає меж. Адже саме психологічні механізми в ідеалі стають основою, яка структурує кар’єру політика. Інформаційна революція потребує більшої, ніж колись, гнучкості та осмисленості спілкування політичних лідерів між собою. Ми ж наразилися на громаддя монологів, що є показником психічної інфляції або ж соціальної параної, що обумовлює неабияку соціальну напругу. Великі цінності, що містяться в колективній психіці, почали працювати проти України.

Посадова психічна інфляція

Зрозуміло, що Україна потребує влади, яка б демонструвала інший зразок людини, ніж той, який спостерігаємо сьогодні. Читач вже з’ясував, що існує закономірність: чим слабкіша душа людини, тим легше вона підлягає психічній інфляції, асимілюючи змісти колективного несвідомого в порожню частину власного психічного. Кожна висока посада містить у собі атрибути цієї посади, напрацьовані минулими поколіннями, великими історичними чи релігійними особистостями; атрибути, які недорозвинена людина, вступаючи на певну посаду, присвоює собі і починає відчувати себе майже всесильною.

Психічна інфляція індивіда може бути наслідком невиправданої ідентифікації не тільки зі змістами колективного несвідомого, але й з будь-яким змістом – соціальним чи метафізичним, наприклад, зі змістами суспільної свідомості. Джерелом психічної інфляції людини, яка не є зрілою особистістю, можуть бути посадові можливості і функції, з якими вона себе ототожнює. Посада як така складається з історичної, біографічної, автобіографічної та іншої інформації, загалом – з колективних і особистих зусиль багатьох поколінь, кількох культурних та політичних епох. Вона виникає завдяки співпраці багатьох людей, а її гідність і ефективність залежать від колективної довіри і вдячності. А тому зріла, відповідальна особистість, погоджуючись на посаду, історична роль якої є значною і до того ж архетиповою, має бути підготовлена до неї. Особливо в частині завжди існуючої можливості незаконно приватизувати готову колективну вагу певної соціальної ролі (посади). Далеко не кожна пересічна людина в колишніх радянських країнах здатна психологічно проігнорувати розміри посадового кабінету, шикарної обслуги і величезну кількість улесливих поз і облич, не кажучи вже про можливості різко сягнути власного статусу „обличчя країни і навіть світу”.

Відчуття особистої неповноцінності призводить до страху перед втратою посади, що, у свою чергу, розвиває необгрунтовану підозрілість до можливих суперників. Компенсація – енергійне утвердження власного статусу, в результаті чого самореалізація особи стає просто неможливою.

Після Майдану народ побачив на робочих місцях і на екранах телебачення цілу армію представників нової політичної еліти, які не змогли впоратися з „подарунком долі”. Народ побачив людей, які хутко ідентифікувалися з новим титулом чи посадою й узурпували архетипові якості соціальних ролей, які їм не належать. Людей, які втрапили в полон колективного несвідомого і набули роздутої амбітності та енергії (що неминуче йде від колективного несвідомого). Людей, які на очах змінилися до невпізнанності, які відразу почали думати насамперед про те, як зберегти посаду, а разом з нею й те величне самопочуття, від якого важко добровільно відмовитися. В епоху звууження світу, у час потужних глобалізаційних процесів „манія величі” має вигляд, у крайньому випадку, фарсу – смішно і неадекватно. А тому досконалим засобом боротьби з психічною інфляцією є, мабуть, сміх.

Тут включається механізм, який нагадує механізм анозогнозії у хворих на алкоголізм: свідомість людини, поєднавшись з її підсвідомим, вибудовує власну філософію самозвеличення і самовиправдання. Саме до цієї філософії за допомогою певних символічних образів (а не суті речей) людина з психічною інфляцією добирає співзвучне коло „однодумців” для співпраці (основна праця – це збереження посади при повній байдужості до справ суспільства). Державна символіка – стяг, тризуб, портрети національних державних діячів, ідеї, слова і словосполучення з підручників пострадянської української школи на кшталт „національно-визвольна боротьба”, „європейський вибір”, „звільнення України”, „праця для народу”, „розбудова демократії”, „інтереси нації” і багато інших історико-патріотичних трафаретів і шаблонів є обов’язковим атрибутом інтеграції такої людини в політичну роль і додає їй енергії захисту і тупої впевненості в тому, що саме ця символіка в будь-якій ситуації замінить їй творчу думку, системне мислення і самостійне рішення, не спрямоване на маніпулювання з електоральними симпатіями.

Всі ці трансперсональні змісти не є пасивним, інертним, мертвим чинником; вони, скоріше, активні сутності, що притягують до себе і поглинають того, хто прийшов за грошима, тобто порожнім. Тому посада часто-густо має притягальну владу над індивідом і проokuє втопити особисту ідентичність в більш масштабній колективній ідентичності посади. Наслідок – атрофія особистості індивіда як індивідуальності і розширення його психічного за рахунок архетипових змістів.

Патологія психічної інфляції полягає не в наявності архетипової символіки, яка спонукає до певних дій, а в дисоціації свідомості, вже неспроможної панувати над несвідомим. Дисоціація свідомості характеризується нездатністю диференціювати виокремлені змісти колективного несвідомого, обирати для роботи одних та остерігатися інших. Колективна посада має позитивні і негативні ознаки і властивості. Особистісна влада над колективним несвідомим починається з виокремлення наукою цього несвідомого. Адже локалізованими

в текстовому дискурсі, осмисленими і структурованими змістами несвідомого людина може й повинна, зрештою, управляти, включати їх в систему управління власними вчинками.

Можна сказати, що психічна дефляція (як і інфляція) є певним психологічним механізмом захисту людини від світу, який вона неспроможна охопити.

Психічній інфляції властиві деякі важливі тонкощі. Так, ідентифікація людини з позаособистісними змістами призводить або до асиміляції „Я” цими змістами, або до ідентифікації з ними. В першому випадку, спираючись на несвідоме, людина бере на себе відповідальність за те, що її слова не розійдуться з ділом. Можна сказати, що вона стає втіленням Духом (злим чи добрим) без Душі. В іншому випадку людина відмовляється взагалі брати на себе будь-яку відповідальність. Перший стає самовпевненим і пихатим, другий – заклопотаним і пригніченим. До першого варіанта належать мана-особистості (харизматичні лідери), мана-рухи (нацизм, шовінізм, ксенофобія, екологічні рухи), мана-ситуації (Майдан). До другого – представники низів суспільства, „парії”, члени політичних, національних, расових груп, релігійних сект, люди, які ідентифікують себе з психологічно зручними соціальними ролями, що пропонують доступну компенсацію або виправдання для особистісних порожнеч і вад (розчинюючись в політичній партії, спільноті чи релігії, проектуючи кращі якості і риси на ідола чи Небесного Батька, ідентифікуючи себе у своєму несвідомому з гріховною сірою масою тощо). Мана- або харизматична особистість, яка справді засвоює і підкоряє собі певний архетиповий образ, відчуває, що бажанням її „Я” ніщо не може завадити, з нею ніщо не може трапитися.

Справжній **вождь** завжди керується підсвідомим. Ідентифікація з будь-яким архетипом (Великої Матері, Мудрого Старця, Аніми тощо) є для будь-якої людини (групи, ситуації) джерелом невичерпної енергії – як фізичної, так і психічної. І це нормально, бо людина у своїх надрах має безліч архетипів несвідомого, і в цьому розумінні вона є множинною істотою. Інша справа, як людина управляє (і чи управляє взагалі) архетиповим базисом своєї психіки. Люди люблять обирати на лідера людину, якій притаманна енергійна, владна мова і манери, яка не знає втоми, яка завжди в тонусі й нічого та нікого не боїться. Проте їм важко прогнозувати, наскільки обраний ними лідер є рабом (чи хазяїном) свого архетипового натхнення.

Історія знає немало катастрофічних, страшних мана-постатей, які, отримуючи провідну посаду в тоталітарному суспільстві, втягують в безодню колективного несвідомого весь народ (Чингіз-хан, Гітлер, Сталін, Муссоліні). Адже народ в тоталітарних соціумах не обирає, а підкорюється, особливо „справжньому” вождеві. Мана-вождеві притаманне таке психічне напруження, з якого, зрештою, народжуються самотність і манія, небезпечні для розбудови нормального життя. Мабуть, для реального сучасного повсякдення, яке настає після великої бурі, необхідність в

мана-особистості відпадає і зростає потреба в успішному політичному управлінні. Замість вождя суспільству потрібен політичний менеджер.

Отже психічна інфляція є показником недорозвиненого психічного в якості формовтілення душі. Фактично це бездушність, а отже й неповноцінність людини, індивідуальності, мудреця. Цілеспрямоване спостереження за українським політикумом дає підстави охарактеризувати його лідерів як людей з психічною інфляцією, від якої страждає не тільки український народ, а й велика політична справа формування української демократії. Демократію спроможні **відчувати** люди, яких в прадавні часи та й нині в деяких племенах, що збереглися поза цивілізацією, називали оракулами. Це мудрі немолоді люди, які прожили життя в певній спільноті, відчули на своїй спині всі „виклики та відгуки” її колективного психічного - способу життя, ритуалів, традицій, табу. Люди, які вже не піддаються потужному впливу колективного несвідомого з однієї найважливішої причини - наповнення власного психічного, Душі, яка сама управляє „злим Духом”, а не йде в нього на налігачі. Очолити розбудову демократії можуть люди, які заповнили форму власного психічного настільки, щоб там не лишалося місця для інфляційної спокуси.

Головною функцією політиків насправді є розумне управління психічною енергією, з якої народжується та чи інша якість соціальності. Джерелом психічної енергії, як відомо, є напруження між матерією і духом, між індивідуальними психоінстинктами і соціальною етикою, особистісним і груповим, між різними „видами” людей, що відзначаються глибинно-протилежними ціннісними переконаннями, націоналістичними, релігійними, ліберальними і демократичними рухами тощо.

Тільки індивідуальність політика здатна виконувати соціальну роль політичного менеджера, що управляє надлишковою психічною енергією суспільного життя, не залишаючи її незатребуваною, здатного сформувати новий образ суспільства. Адже саме енергія і образи психологічно і хронологічно передують раціональному мисленню, яке уповільнює всі процеси соціальних змін.

Саме індивідуальність завжди була центром, навколо якого обертаються всі протилежності і напруженості. Індивідуальність же політика повинна мати більший тезаурус уявлень про соціальні стани, процеси, властивості і форми активності, аніж будь-хто інший. Тому що політик зобов'язаний інтегрувати в себе всі ідейно різні соціальні рухи і очікування, які реально існують в суспільстві. Україна ж має політичну владу, яка, навпаки, дезінтегрує ці рухи та очікування за принципом „поділяй і пануй”. Те, що український народ так довго терпить таку дезінтегровану (що, по суті, є злочинним щодо суспільства фактом) владу - показник його пасивності та соціальної незаангажованості, несформованості громадянського суспільства і середнього класу. Колективна свідомість народу редукована настільки, що починає коритися колективному несвідомому. Колективна психічна інфляція діє на колективну свідомість як інфекція, яка швидко

поширюється і формує підґрунтя для розщеплення колективної душі, тобто появи соціальної шизофренії.

Психічна інфляція стає з часом не тільки явищем, а й механізмом спотворення багатьох соціальних процесів у суспільстві. По-перше, вона є формою психічного захисту (який гальмує соціальну активність). По-друге, комунікативним бар'єром на шляху до взаєморозуміння, знижуючи інтенсивність всезагального колективного зв'язку. По-третє, механізмом народження і закріплення державницької, адміністративно-авторитарної політики в суспільстві (через занурення людей в масові емоції та очікування, через заперечення так званої сучасної демократії на користь автократії, через невизнання політичними лідерами своєї „тіні”). Замкнене коло, яке транслюється політичною „елітою”.

Навіть у первісних спільнотах, далеких, на перший погляд, від демократичного життєустрою, індивідуальний престиж міг утворитися тільки в результаті колективного компромісу. Первісна спільнота обирала магічно ефективну особистість (завдяки тій ролі, яку магія чи воля виконують в процесі спрямування надлишкової психічної енергії), яку вона всіляко оберігала, бо навіть для примітивних спільнот індивідуальна ініціатива була цінністю, котру не можна допустити до розчинення в колективній душі (в несвідомому). Певні ритуали і табу утримували лідера від психічної регресії і зобов'язували його (під страхом драконівських заходів) виконувати свої унікальні функції.

Сьогодні народ теж має у своєму розпорядженні „драконівські заходи”, наприклад, відмову від голосування або участь в організованому протистоянні. Проте для цього він повинен розібратися, хто є хто. Кому можна віддати управління батьківщиною, а кому - в жодному випадку. На жаль, такі акції неможливі без спроб і помилок, але кількість помилок розвиває душу електорату, який, зрештою, почне прислухатися до цієї душі.

Важливою ознакою психічної інфляції є те, що особистість не має динаміки у своєму розвитку. Що політичний лідер любив і чому поклонявся до взяття влади, тому він продовжує служити й після її здобуття. По суті, психічна інфляція зробила з деяких політичних лідерів архіваріусів, які живуть у минулому, не вміють і не бажають пристосовуватися до потреб нового часу і простору, не відчують цих потреб, їх динаміки, не можуть змінити свою суб'єктивну мораль, прищеплену ще в підлітковому віці. Для пересічного громадянина феномен психічної інфляції іноді видається традиціоналізмом. І саме це на перших порах викликає симпатію народу. Але коли стає зрозумілим, що традиціоналізм може набирати форм, несумісних з соціальним розвитком як таким, то з'являється

страх за майбутнє держави. Психічна інфляція несумісна з соціальною творчістю.

Всі ознаки психологічної інфляції в українській політиці можна підвести під один психоаналітичний діагноз – **пуеризм**³, який супроводжує політикум від окремих індивідів до партій і громадських утворень. Зрозуміло, що відбувається, коли „риба гние з голови”: пуеризм охоплює не тільки „сатрапів”, але й тих, хто в народі, і хто, завдяки своїй психологічній біографії, з радістю несвідомо хапається за цей пуер-невроз, створюючи для оточення безмір складних життєвих проблем. З психоаналізу З. Фрейда відомо: щоб подорослішати і розпочати самостійне життя, необхідно розірвати психозалежні зв'язки з батьками. Якщо цього не сталося, то „вічна дитина” стає ув'язненою, стає наглядачем над самою собою.

З аналітичної психології К. Г. Юнга випливає, що слабкий (а іноді й призупинений) процес індивідуації (або самостановлення) утворює порожнечі в психічній структурі особистості, які заповнюються колективним несвідомим. З. Фрейд і К. Г. Юнг побачили одне й те саме на виході, але механізми цього психосоціального неврозу вони трактували по-різному. В біографії кожної людини можна знайти чинники призупинення чи уповільнення процесу індивідуації або, інакше, звільнення від материнського лона. Але не кожна біографія багата на класичні форми пуер-неврозу і, тим більше, на його збіг з суспільно значущими подіями і ролями, які випали на долю психологічно недозрілої людини.

Пуер-невроз формується протягом життя, але актуалізується в момент певної події в житті людини, в момент, який потребує її індивідуального вибору, мудрої дії, рішення, відповідальності за майбутнє тощо. Значуща зміна в житті (побутова чи особистісна криза або, навпаки, надто швидке кар'єрне зростання, успіх тощо) знижує у пуера рівень його соціального самопочуття і запускає психологічний механізм „провалля”, повернення назад, до родинних цінностей, до материнської матриці стосунків і світосприйняття, тобто до архетипу „Велика матір”. Родинні або кланові цінності, материнський гештальт лона в певних обставинах кличуть людину до себе. Не здолавши труднощів, така людина тікає від реального життя і занурюється в пристрасті кланово-родинних цінностей, які панували в дитинстві і захищали її від психологічних труднощів. Пуер вважає з цього моменту, що він пізнав істину і віднині шукатиме шляхів, які ведуть до неї і до людей, які сповідують (чи роблять вигляд, що сповідують) такі ж цінності. Коротко можна сказати й так: сутність пуер-неврозу – це відмова від власної відповідальності через актуалізацію материнського комплексу.

Актуалізація цього комплексу відбувається в умовах зростання

³ Від Пуер Етернус (чол.) і Пуеллі Етерна (жін.) – вічний хлопчик або вічна дівчинка, які надто довго залишаються психологічними підлітками, пов'язаними з матір'ю (а дівчинка – з батьком) нерозрізаною „пуповиною” (К. Г. Юнг).

психосоціальних і психоенергетичних вимог середовища до людини, на які вона не може відповідати належним чином, а відтак почувається все гірше; зрештою її психіка, з метою самозахисту, провалюється в безпечне „лоно”. Як бачимо, основною проблемою такої людини є нерозвинені Душа, Дух і Самість. Таку людину не підтримує Дух, а нерозвинені Душа і Самість не забезпечують її необхідною психічною енергією для нормальної дорослої реакції на обставини.

У зв'язку з цим необхідно зрозуміти, що будь-який архетип за умови зчеплення його енергії з психікою людини забезпечуватиме людину необхідною силою – силою віків. Проте вселюдські, спільні для всіх архетипи та індивідуальний архетип (психофракта) Душі мають різний тип обмеження і різне морально-психологічне значення. Енергія дії на основі розвинутої Самості та енергія дії на основі вселюдського архетипу (Героя, наприклад) – різні за своєю суттю енергії. Перша енергія – це відповідальність реальної людини за її реальні ідеї, вчинки і справи. Друга енергія – це дуже сильна фанатична енергія без обмежень, яка діє за сюжетом есхатологічного міфу: герой-спаситель, вороги нації, народ-вболівальник і він же помічник спасителя. Цей сюжет є основою релігійного екстазу несвідомого. Він лежить і в основі одержимості „героя”, який, через механізм соціально-психологічного зараження, втягує в стан одержимості великі групи людей і навіть цілі нації. Секрет Гітлера полягає в тому, що його несвідоме, до якого він по-містичному уважно прислухався, увібрало в себе значно більше архетипових змістів, аніж чиєсь. К. Г. Юнг говорив, що це несвідоме – 78 мільйонів німців.

Загрозу пуеризму необхідно усвідомити на практичному рівні, оскільки наслідки цього соціального захворювання надто руйнівні. На відміну від пуерів, ті, хто зустрічався з ними, швидко впізнають цю хворобу. Самі ж пуери залишаються сліпими й глухими, втішаючись власною затишною в'язницею, в якій вони „розбудовують” своє життя.

Аби ж тільки своє! Українські вір-політики відмовляються від індивідуалізації, від можливості стати дорослими і відповідальними. Від звичайних пуерів з народу вір-пуери відрізняються тим, що, окрім власної психологічної в'язниці, не мають жодних обмежень, їх можливості потурати своїм підлітковим цінностям безмежні. На мові І Цзин (Гексаграма 60, обмеження): „Необмежені можливості не підходять людині; якби вони існували, її життя розчинилося б у безмежному. Щоб стати сильним, життя людини потребує обмежень, які приймаються добровільно і по совісті”. Українські ж вір-пуери, коли зіштовхуються з необхідністю будь-яких обмежень, впадають у роздратування: спрацьовує підліткове настановлення свідомості на тлі відсутності зворотного зв'язку хоча б з колегами (згадаємо, велике коло колег він обирає по собі), не кажучи вже про народ. Соціологічні теле-фокус-групи С. Шустера також не для пуерів.

Підліткові бажання колишніх хлопчиків стати героєм, царем, духовним

наставником, патріархом об'єднаної православної церкви або навіть Богом, які не підкріплюються життєвим досвідом і професіоналізмом, стають проблемою для тих, на кого вони проєктуються. Такі підліткові марення і враження від батьківських переживань (разом з враженнями від підручників української духовної історії) зустрілися з реальністю у просторі українського політикуму, що набуло психіатричного забарвлення. Оскільки у нас немає громадянського суспільства як буфера між нуворишами-„сатрапами” і народом, то саме вір-персони мали б взяти на себе соціальну відповідальність, зіграти в сучасній Україні вирішальну політичну і духовну роль. Але за іронією долі висока політика в Україні дісталася саме пуерам.

На жаль, пуеризм в сьогоденній Україні проявляється на всіх рівнях – соціуму, влади, соціальних структур і, нарешті, людини. Справа в тому, що все у світі має фрактальну природу: психіка (з однієї універсальної матриці – мільярди різних, але, по суті, однакових її носіїв), тіло (немає пальця, який би можна було не впізнати, але немає жодного повторення візерунку його шкіри); хвороба (будь-яка хвороба, наприклад, грип, має стільки проявів на мікрорівнях організму, скільки людей на неї хворіють); немає однакового листочка на одному дереві (хоча всі вони мають одну форму); немає однакового меду у різних пасічників тощо. Подібно до цього живе, розвивається, проявляє себе і людська соціальність: однакова ситуація на території певного суспільства наче матриця породжує явища одного типу.

Покоління пуерів народжується з надр авторитарного соціуму з переважанням патерналістських цінностей так само, як окремий індивід з цим діагнозом формується під впливом авторитарної матері з переважанням стереотипного світосприймання. В результаті маємо те, про що не раз говорив К. Г. Юнг: в діалозі жінки з пуером на тему „чоловічого” і „жіночого”, якщо жінка говорить мовою анімуса (архетипу чоловічого) з анімою (архетипом жіночого) свого коханого, керівника, чоловіка тощо, відбувається драматична сцена: кожний, у кого вистачить почуття гумору, аби вислухати цю розмову, буде вражений буянням загальних місць, затертих банальностей і трюїзмів, грубими перекрученнями і повною нелогічністю. Тобто маємо типовий афект, перевантажений запальністю.

Так само в ситуаціях, що потребують відповідальності, почуття власної гідності і власного серця, впадають в подібний афект політики, що вийшли з-під авторитарної матриці виховання. „Свобода слова” С. Шустера оголювала цей афект впродовж кількох років і продовжує це робити в новій студії „Шустер-live”.

Подібні „афективні розмови” знижують загальний рівень стосунків, наближаючи їх до рівня колективного несвідомого, де головною цінністю є інстинктивний самозахист, що в соціальному житті призводить до руйнування основ соціальної етики. З-під людських стосунків вибивається

грунт, бо психічна інфляція робить неможливим взаємовизнання, без якого стосунків не буває. Це замкнене коло може розімкнутися тільки за умови перемоги чоловічого в чоловікові, індивідуальності над стереотипністю, індивідуалізації (самореалізації душі) над пуеризмом, почуття провини перед власним зрадництвом. Пуери, які не бачать в собі ознак пуера, перебувають в стані відокремленості не тільки від народу, а й від самих себе, а це для них і для тих, хто з ними – трагедія. Їхні рішення ніби не мають під собою жодного логічного чи душевного ґрунту, їх висновки і дії важко розуміти і поділяти. У них немає друзів по серцю і справі, вони самотні.

Досить прискіпливо подивитись на нашу владу, щоб побачити, що саме люди, які одержали найвищі в країні посади, демонструють непродуктивне існування в реальному повсякденні, подібне до сну внутрішнє життя, відокремленість. Але пуерів часто жаліють, а отже люблять саме за те, що вони самотні, ніби покинуті. Дарма! Основну енергетичну і психологічну підтримку вони отримують в інших краях, від інших коренів. Не тут, не в реальності. Меланхолія, розчарування, життя між двома світами... І в жодному з них вони не почуваються вдома. Психологічний стан пуера – не щастя, але й не нещасливість, не байдужість, не слабкість, не втома, не цікавість (що обертається дійсними справами). Пуер не знає, чого хоче. Проте той не може здійснити вчинок, хто не знає, що йому насправді потрібно. Брак такого знання означає незнання того, ким (а точніше – чим) насправді є пуер. У якомусь сенсі вони – виродки.

Найпроблемніший конфлікт виникає у зв'язку з вибором між небезпекою і свободою. Тому що всередині пуера – дві субособистості, кожна з яких вимагає задоволення і не здатна поступитися своїм суверенітетом. Складне завдання для пуера в такому випадку – зберегти напругу між цими субособистостями з метою прояснення, хто ж він такий і чого хоче. Проте К. Г. Юнг вважав, що **тільки те, що дійсно є самим собою, може зцілити**. Страх пуера перед реальністю йде поруч з впертим небажанням стояти на власних ногах. Він може перебувати в такому стані нескінченно довго. Життя пуера в більшості випадків можна кваліфікувати як „тимчасове”, „попереднє”. А коли людина живе „попереднім” життям, її несвідоме перебуває у стані постійного роздратування або агресії. Які б справи не виникали, все це не те, чого пуер прагне, у нього завжди зберігається ілюзія, що колись, у майбутньому з'явиться в його житті щось реальне, справжнє, ідеальне. Наприклад, ідеальна жінка, ідеальний народ.

Таке настановлення призводить до постійної внутрішньої відмови зв'язати себе обов'язком моменту. Пуер не має відчуття своєї безпосередньої причетності до життя. Начебто він живе минулим і втягує всіх навколо себе в колективне несвідоме, що йде від минулого. Начебто він несправжній. Начебто неживий або бездушний. К. Г. Юнг персоніфікував чотири стадії розвитку душі – Єва (повністю забруднена материнським імаго), Єлена (сукупний сексуальний образ), Марія (з'являється можливість встановлення особистісних стосунків, вільних від проекцій), Софія (Мати

Мудрості, що передає свідомості змісти колективного та індивідуального несвідомого). Так от пуер, „прагнучи Софії, застряв на Єві”. Йому подобаються жінки, схожі на матір, і у справах він орієнтується на подібних до матері.

Впевнена, що головною причиною політичних криз є психопатологія політичної „еліти”, зокрема – в психічній інфляції. Політика – це сфера ірраціонального, основні закони якої приховуються не в свідомості індивідів, а в їх колективному несвідомому. Українським політикам притаманний низький поріг проникнення між індивідуальною свідомістю і колективним несвідомим. Психічна інфляція руйнує політичну систему, а через неї й інші сторони соціального життя.

Література:

1. **К. Г. Юнг.** Избранное. – Минск, 1998.
2. **К. Юнг.** Архетип и символ. – М., 1991.
3. Душа и миф. Шесть архетипов. – К., 1996.
4. **Д. Шарп.** Незримый ворон. Конфликт и Трансформация в жизни Франца Кафки. – Воронеж, 1994.

Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях

Юрій Мацієвський,
кандидат політичних наук,
завідуючий кафедрою політології
Національного університету „Острозька академія”

У статті здійснюється теоретичний аналіз поняття „політична криза”. Вихідна теза: криза – це умова, а не наслідок конфлікту. Обґрунтуванням цієї тези є модель політичного циклу, у якій криза розглядається у зв’язку з такими явищами, як стабільність і розпад. Модель передбачає нелінійне та інваріантне пояснення політичного процесу.

Проблема кризових явищ у внутрішньополітичній сфері попри її значущість для всіх типів режимів залишається однією з найменш досліджених у політичній науці. Політичні події останніх років в Україні дають досить прикладів для аналізу, проте спеціальних спроб пояснення феномена політичної кризи фактично не було.

Насамперед я хотів би окреслити рамки використання поняття кризи, хоча усвідомлюю, що це непросте завдання. У цьому тексті намагатимусь вести мову про кризи у політичній сфері, обмеживши використання поняття „політична криза” до характеристики змін у політичній системі та в політичному режимі. Тому далі поняття „криза” стосуватиметься властивостей саме цих об’єктів. В такому випадку очевидно, що поза увагою залишаються такі важливі аспекти політичного процесу, як прийняття рішень чи „кризовий менеджмент” у внутрішній і зовнішній політиці, не кажучи вже про соціальні, економічні, екологічні, моральні та інші прояви кризи.

Метою цієї розвідки є спроба концептуалізації поняття „політична криза” у контексті таких явищ, як стабільність і розпад. Тут відразу хотів би сформулювати своє бачення місця політичної кризи у ланцюгу політичних явищ. Вважаю, що криза є наслідком порушення стабільності і умовою виникнення масштабного політичного конфлікту (революція, громадянська війна, переворот), а не навпаки. Тому в полі уваги у цьому дослідженні будуть такі питання:

- в чому суть політичної кризи?
- чи нестабільність означає кризу?
- як визначати та вимірювати стабільність?
- що вказує на наявність кризи ?
- які наслідки може мати криза?

В основі дослідження буде понятійний аналіз кризи та суміжних явищ, у першу чергу таких, як стабільність, конфлікт і розпад. Саме чітка концептуалізація поняття кризи є необхідною умовою наступних дій – емпіричної перевірки, конструювання моделі чи теорії кризи.

Чим є і чим не є політична криза?

У вітчизняній науковій традиції, що значною мірою успадкувала радянську діалектико-матеріалістичну настанову, поняття політичної кризи чітко не визначено. З одного боку, це „особливий стан у розвитку і функціонуванні політичної системи, передусім владних структур”, що виникає внаслідок загострення суперечностей між суб’єктами політичного життя. Тобто криза є вторинним, похідним явищем від суперечностей і конфліктів. З іншого боку, стверджується, що криза означає „тимчасове призупинення” або припинення функціонування окремих елементів чи інститутів політичної системи. З цього кута зору криза є останньою фазою розвитку конфлікту, його кульмінацією, після подолання якої конфлікт може бути вирішений, або ж руйнація набуває незворотного характеру [1]. Таке розуміння кризи є некоректним. Воно стало наслідком подвійної помилки. Першою було помилкове узагальнення про те, що гострий конфлікт – це криза. Очевидно, що криза і конфлікт є зовнішньо близькими процесами, але їхня суть різна. Друга помилка полягає в ототожненні тієї частини конфлікту, коли сторони не можуть чи не хочуть продовжувати боротьбу, але й не можуть знайти вихід із ситуації, тобто з кризи. Звідси – невирішений конфлікт це також криза. У спеціальній літературі остання ситуація найчастіше описується такими англійськими термінами, як Stalemate, Impasse, Deadlock, що українською можна перекласти як „глухий кут”.

Аналіз довідкових статей, що містяться у кількох російських та українських академічних наукових виданнях, засвідчує існування кількох методологічних проблем [2].

1. У пострадянській традиції вивчення політичних явищ домінуючим залишається спрощений системний підхід. При всій перспективності цього підходу до вивчення макросуспільних та макрополітичних проблем, варто пам’ятати, що він зазнав глибокої критики з боку теоретиків конфлікту ще в другій половині 1950-х років [3]. Сучасні міждисциплінарні дослідження політичних явищ пішли значно далі. Тому використання системного підходу для пояснення кризи навіть у західних авторів є не більше, ніж історіографічним фактом у розвитку політичної теорії.

2. Політична криза розглядається окремо від таких явищ, як політична

стабільність, політична нестабільність (напруга) і розпад. Щоправда, з одного боку, автори українських та російських енциклопедичних видань пов'язують кризу із загостренням і поглибленням суперечностей і конфліктів (що не є одним і тим же), надаючи кризі значення змінної величини у розвитку конфлікту. Про помилковість такого пояснення говорилося вище.

З іншого боку, з аксіологічної точки зору кризі надається позитивне значення навіть тоді, коли вона викликає занепад системи. „В усіх випадках, навіть у випадку руйнування системи, кризу можна розглядати як перехід системи в нову якість або утворення якісно нової системи, іншими словами, як момент розвитку. В цьому значенні криза принципово відрізняється від катастрофи, тобто остаточного руйнування системи і утворення нової системи гіршої якості або взагалі повного припинення розвитку” [4].

Наголос на винятково позитивних наслідках кризи методологічно некоректний, позаяк він не підтверджується емпіричними даними. Протиставлення кризи і катастрофи без визначення сутнісних ознак цих двох явищ може містити значну частку суб'єктивізму при аналізі окремих випадків і тому не може вважатися достатньо обґрунтованим.

3. Пострадянські автори, як, до речі, і багато західних, переважно не акцентують уваги на тому, розглядають вони кризу як подію чи як процес. У наведених вище спробах визначення криза, хоча й не чітко, але розглядається як подія. На це вказують такі слова, як „особливий стан”, „тимчасове призупинення або припинення функціонування”, „перерва”. Проте при поясненні сутності кризи ті ж автори звертають увагу на кілька етапів її розвитку, що однозначно вказує на її процесуальний характер. Така внутрішня суперечливість у визначенні поняття є головною перешкодою при здійсненні як прикладних, так і теоретичних досліджень.

Попередньо визначені методологічні проблеми підводять до висновку, що серед дослідників (творчих колективів), що вивчали кризу, немає єдності щодо розуміння сутності цього явища. Це фундаментальна проблема, яку лише частково досліджували окремі автори [5]. Жодна з аналізованих статей не містить чіткого визначення кризи і переліку її сутнісних рис. Проте спільним у всіх цих текстах є твердження про кризу як про процес, що має три фази: 1) латентну, або передкризову; 2) кульмінації; 3) завершення. Щоправда, вітчизняні автори звертають увагу на два варіанти завершення кризи: а) подолання кризи і відновлення рівноваги; б) остаточна руйнація і припинення розвитку. Російські науковці визначають три варіанти: а) руйнація системи; б) перехід системи у новий стан (який?); в) створення нової системи.

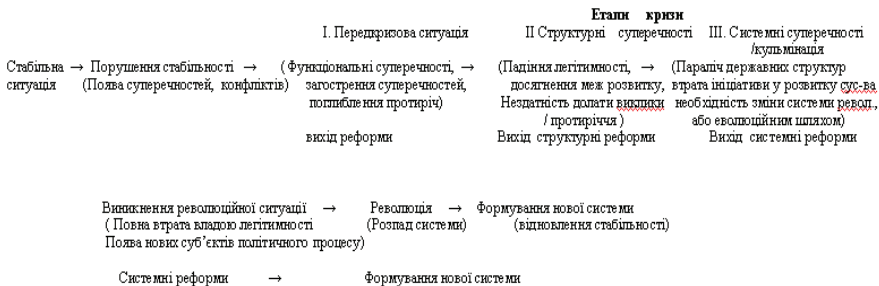
Здійснений аналіз дає можливість стверджувати, що довідкові статті про кризу є надто описовими, внутрішньо суперечливими, емпірично необґрунтованими і тому не можуть вважатися задовільними для

пояснення феномена політичної кризи.

На **рисунку 1** зображено аналітично реконструйовану динаміку політичної кризи на основі аналізу текстів українських та російських енциклопедичних видань.

Рис. 1

Традиційна модель політичного циклу

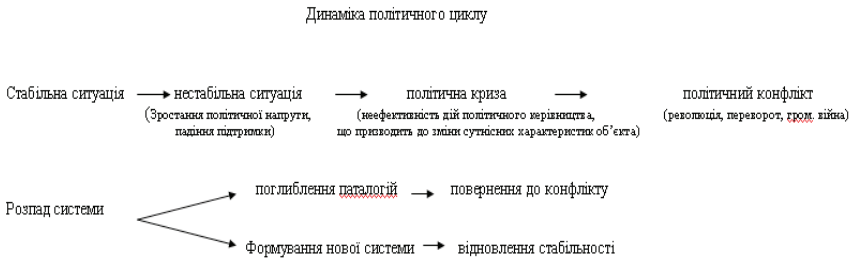


Сучасні емпіричні дослідження численних внутрішніх конфліктів виявили хибність уявлення про те, що криза є похідним явищем чи наслідком конфлікту. Більш коректне пояснення зв'язку між кризою і конфліктом може бути сформульоване так: **внутрішній конфлікт є наслідком розпаду держави**. Розпад чи колапс держави є свідченням глибокої кризи. Розпад держави – це процес, що закінчується нездатністю держави самостійно підтримувати свою безпеку, законність, контролювати територію, збирати податки та виконувати інші внутрішні чи зовнішні функції [6]. Це пояснення здійснене шляхом емпіричного аналізу численних конфліктів, тобто індуктивним шляхом, і відштовхується від того, що визначальними причинами (underlying causes) внутрішнього конфлікту є чотири групи чинників: структурні, економічні, політичні і культурні, а безпосередніми (proximate causes) – поведінка еліт [7]. Серед структурних чинників – розпад держави або нездатність підтримувати власну безпеку – вважається визначальною умовою виникнення не лише внутрішнього конфлікту, а й революції [8]. Тому політична криза має розглядатися як необхідна умова виникнення внутрішнього конфлікту, а не навпаки.

Якщо кризу розглядати з такої перспективи, то це дає можливість вмістити це явище в ширший теоретичний контекст і створити модель (схему) політичного циклу [9].

Схематичне зображення моделі подане на **рисунку 2**.

Рис. 2



Ця модель сконструйована аналітичним шляхом. Вона базується на наступних вихідних принципах.

1. Модель є причинно зумовленою. Це означає, що кожна ситуація, починаючи від початкової, є наслідком змін, які відбулися у попередній ситуації. Водночас кожна попередня ситуація є причиною змін у наступній ситуації.

2. Модель є інваріантною. Це означає, що політичний процес (розвиток, затримка, занепад) відбувається нелінійно, і кожен його етап, що відповідає певній ситуації, може мати більше, ніж один варіант розвитку. Проте для спрощення пояснення на **рисунку 2** зображено лише один („негативний”) варіант політичних змін.

3. Теоретичною серцевиною моделі є твердження: криза є причиною (умовою), а не наслідком (проявом) політичного конфлікту. Ця теза була обґрунтована вище.

Як видно з **рисунка 2**, запропонована модель відрізняється від реконструйованої моделі динаміки політичної кризи і дає можливість зробити висновок про те, що криза може мати кілька варіантів розвитку, одним з яких є політичний конфлікт. Невирішення конфлікту може призвести до розпаду системи, поглиблення патологій і відновлення конфлікту.

Проблеми визначення ознак кризи у науковій літературі

Ознаки кризи будуть визначені аналітичним шляхом, тобто шляхом аналізу текстів українських та російських вчених і текстів західних авторів. Безумовно, така процедура має доповнюватися емпіричною перевіркою цих ознак. Та це завдання виходить за межі нашого дослідження.

Оскільки як українські, так і російські автори у поясненні феномена кризи відштовхуються приблизно від однієї методологічної традиції, то їхні думки, для зручності, будуть об'єднані в категорію „пострадянські автори”.

На початку хотів би зауважити, що ні пострадянські, ні західні

дослідники спеціально не визначали ознак кризи. Проте у текстах як однієї, так і іншої групи авторів можна знайти певні відповідники того, що можна вважати ознаками кризи.

Так, пострадянські автори найчастіше називають такі характеристики (ознаки) кризи: призупинення або припинення функціонування окремих елементів чи інститутів політичної системи, загострення політичних конфліктів, зростання політичної напруженості, нестабільність, зниження рівня керованості всіма сферами життя суспільства, зростання соціально-політичної активності мас.

Виходячи з тези про похідний від суперечностей і конфліктів характер кризи, пострадянські автори намагалися обґрунтувати значення суперечностей, які призводять до появи кризи. Так було виокремлено три групи суперечностей, кожна з яких має бути свідченням глибини кризи.

До першої групи було віднесено функціональні суперечності, суть яких полягає у функціональному розладі механізмів управління суспільством, невідповідності методів діяльності органів державної влади зовнішнім і внутрішнім умовам життя, що зазнали змін. При цьому не вказується, що свідчить про настання такої невідповідності і що мається на увазі під механізмами управління. Проте для подолання функціональних суперечностей досить здійснення реформ з вдосконалення тих механізмів. Якщо ж керівництво країни виявляється нездатним реформувати **суспільство**, але не механізми управління – це може призвести до перетворення функціональних суперечностей у структурні, що є ознакою поглиблення кризи.

Структурні суперечності, що становлять другу групу, визначаються як невідповідність форм державного устрою умовам життя суспільства. Тоді настає „криза структур влади” та її легітимності. Влада у такій ситуації нездатна долати наявні суперечності і вирішувати проблеми суспільства. Структурні кризи супроводжуються значними соціальними збуреннями, але й можуть мати мирний перебіг. Для їх подолання потрібні структурні реформи у різних сферах суспільного життя, якісне оновлення політичної системи (напевно, тут йдеться про зміну форми державного устрою).

Третя група суперечностей – це суперечності системні, які „означають, що головні елементи суспільства прийшли до такої взаємної невідповідності, що їх вже неможливо вирішити в рамках наявної політичної системи” [10]. Їх можна вирішити лише завдяки зміні системи – революційним або ж „ненасильницьким” шляхом. Системна криза – це параліч „державно-політичних структур”, втрата керівництвом стратегічної ініціативи розвитку суспільства. Як відзначає автор цитованої статті, на цій стадії кризи, як правило, виникає революційна ситуація, повна втрата легітимності, залучення нових суб’єктів до політичного життя. Причинами виникнення цих суперечностей вважається надмірна пасивність (неусвідомлення владою наявних проблем) або ж надмірна активність влади (здійснення радикальних реформ, що не сприймається

суспільством, визначення завищених цілей тощо) [11].

Попри, на перший погляд, раціональний та зрозумілий спосіб пояснення запропонований підхід при уважнішому прочитанні виявляє кілька методологічних проблем.

По-перше, він містить упередження стосовно потреби відповідності одних умов іншим (методів діяльності органів державної влади новим умовам життя, форми державного устрою – соціально-економічним умовам життя, взаємній невідповідності головних елементів суспільства одне одному). Така відповідність теоретично можлива лише у жорстко контрольованому суспільстві, або в суспільстві, яке не змінюється зовсім або змінюється дуже повільно.

По-друге, пояснення насичене понятійними конструкціями, які мають важливе значення у ланцюгу логічних зв'язків, але які залишилися невизначеними, а тому фактично порожніми. Для прикладу: „розлад суспільно-політичних механізмів суспільства”, „структури влади”, „бурхливі соціальні збурення”, „структурні реформи”, „революційна ситуація”. Ці поняття мають вигляд наукових евфемізмів, покликаних замаскувати брак чіткого розуміння автором суті аналізованого питання.

По-третє, підхід свідчить про марксистську методологічну настанову стосовно суспільного розвитку як боротьби суперечностей між базисом і надбудовою або продуктивними силами і виробничими відносинами, що завершується їх подоланням шляхом революції. Марксистська соціологія аналізу суспільних процесів виявила свою неадекватність в умовах індустріального та постіндустріального суспільства, де традиційні дихотомічні класові лінії поділу були замінені на плюралістичні ідентичності, чиї носії конфліктують і співпрацюють між собою в різних конфігураціях.

Що стосується західної політології, то й там стан вивчення явища політичної кризи описується такими термінами, як „надмірне використання”, „непевність”, „абстрактність” тощо [12]. Попередній аналіз англomовної літератури здивував мене тим, що феномен політичної кризи залишається значно менше вивченим як на теоретичному, так і на емпіричному рівні, ніж проблема стабільності чи конфлікту. Я не брав до уваги дослідження з теорії управління та похідного від неї „кризового менеджменту”, оскільки вони мають іншу, переважно прикладну, вузько визначену орієнтацію. Тому далі при аналізі ознак кризи піду шляхом виокремлення глибше розроблених ознак політичної стабільності, надавши їм протилежного значення.

Визначення політичної стабільності

На початку варто звернути увагу на саме поняття політичної стабільності. Попри досить значну кількість досліджень з цієї тематики, поняття політичної стабільності залишається розмитим, тому що, як

відзначає П. Свенссон (P. Svensson), різні науковці використовують його щодо різних об'єктів і властивостей цих об'єктів [13]. Більше того, серед дослідників немає згоди стосовно властивостей чи ознак політичної стабільності. Одні автори це поняття пов'язують з браком певних ознак (таких, як насилля чи зміни), тоді як інші наголошують на наявності таких ознак, як тривале існування об'єкта, його здатність до адаптації тощо. Так, Л. Гурвіц (L. Hurwitz) визначає щонайменше п'ять підходів до розуміння політичної стабільності: 1) незастосування насилля; 2) тривалість існування уряду (владних структур); 3) наявність легітимного конституційного режиму; 4) брак структурних змін; 5) стабільність як сукупна соціальна характеристика. Сам автор схиляється до останнього розуміння стабільності на підставі того, що цей підхід є спробою об'єднати та інтегрувати всі інші підходи [14]. Стабільність тут розглядається у сенсі „системної стабільності”, вимірювання якої можливе через такі сукупні макропоказники, як суспільний добробут, рівень економічного зростання, накопичувальна та розподільча здатність уряду тощо.

Дещо інший підхід до аналізу стабільності пропонує К. Ейк (C. Ake). Він, працюючи в межах істонівського аналізу, використовує рольовий підхід до пояснення політичних взаємодій і політичної структури. Політичними ролями він називає сукупність „стандартизованих очікувань, що є основою передбачуваної поведінки”. Мережа політичних ролей у певному суспільстві формує політичну структуру суспільства. Якщо політичні ролі розглядати з так званих їх функцій за контролем політичних взаємодій, то, як вважає К. Ейк, можна говорити про політичну структуру як систему політичних обмінів. Мережа очікуваних політичних ролей, або політична структура становить систему каналів, що контролюють потік політичних взаємодій між політичними акторами. Політична структура може бути названа „зразком (pattern) потоку політичних обмінів”. Звідси – політична стабільність є регулярністю потоку політичних взаємодій [15].

Відштовхуючись від того ж істонівського системного аналізу політичного життя, К. Доудінг і Р. Кімбер (K. Dowding and R. Kimber) намагалися сформулювати загальне поняття стабільності, яке можна було б використати для аналізу урядів, режимів, інститутів тощо. Вони визначають політичну стабільність як „стан, за якого певний політичний суб'єкт існує (тоді), коли володіє здатністю запобігати загрозливим випадковостям, що можуть спричинити вимушене неживання, тобто вимушену зміну одного чи більше критеріїв ідентичності об'єкта” [16]. Як бачимо, політичну стабільність ці автори визначають не лише крізь призму наявності чи неаявності зміни політичного об'єкта чи лише виживання політичного об'єкта. Вони відзначають, що незмінність не є обов'язковою умовою стабільності, і що не кожна зміна визначальних характеристик політичного об'єкта є свідченням нестабільності. Лише зміни, що стають відповіддю на виклики, є свідченням нестабільності.

Отже можна визначити узагальнений перелік ознак політичної

стабільності і, відштовхуючись від цього, підійти до ознак політичної кризи: 1) незастосування насилля; 2) тривале існування уряду (інститутів влади); 3) наявність легітимного конституційного (політичного) режиму; 4) брак структурних змін; 5) регулярність потоку політичних взаємодій; 6) сукупність макропоказників, що свідчать про стабільний розвиток суспільства.

Останній показник є характеристикою системної стабільності, що, певною мірою, об'єднує всі попередньо визначені ознаки. Очевидно, що запропонований перелік не вичерпний і не універсальний. Він відображає найтипівіші ознаки політичної стабільності, на чому наголошують західні дослідники.

Чи може стабільність виражатися через те, що немає політичної та соціальної напруги? Відповідь на це запитання повинна починатися з того, що стабільність стосується різних об'єктів і властивостей цих об'єктів. Отже якщо говоримо про стабільність політичного режиму, партійної системи, уряду, то збільшення політичної/соціальної напруги, яку можна виміряти через низку емпіричних показників, має розглядатися як залежна змінна цих об'єктів [17]. Тобто політична/соціальна напруга є показником ефективності функціонування певних об'єктів, а тому не може розглядатися як самодостатня ознака.

Інша справа, коли говоримо про стабільність політичної системи в сенсі істонівського розуміння системи як сукупності взаємодій, за допомогою яких здійснюється владний розподіл ресурсів у суспільстві [18]. Тут напруга є також функціональною характеристикою системи. Коли, за Р. Мертоном, 1) різко збільшуються вимоги та 2) знижується підтримка, або найчастіше коли 1 і 2 збігаються, тоді система відчуває „стрес”. Щоправда, цей стрес може мати зовнішнє походження. Тоді напруга/стрес набувають ознак незалежної змінної. Отже брак напруги не може вважатися ознакою стабільності, проте її наявність вказує на небезпеку виникнення кризи.

Підсумовуючи, відзначимо, що перелічені ознаки стабільності стосуються різних властивостей різних об'єктів. Тому 1, 4, 5, 6 характеристики є макропоказниками, що вказують на стабільність політичної системи, а 2 і 3 є мікропоказниками, які стосуються окремих елементів системи. Вони визначальні для цих об'єктів, але не критичні для системи в цілому.

Перелічені ознаки є сукупними показниками стабільності. Вони стосуються різних об'єктів і відображають різні підходи. Тому операціоналізація цих ознак (в даному випадку – надання числових значень) з метою вироблення формули політичної стабільності у такому переліку неможлива.

Перші чотири ознаки можуть бути визначені через числові показники. Шоста ознака сама є інтегрованим показником, вона не може бути виражена якоюсь однією числовою величиною, а лише формулою чи індексом. Тому включення цієї ознаки до формули стабільності може бути

ускладненим.

Нарешті, визначення стабільності через поняття регулярності потоку політичних взаємодій є цілком іншим уявленням про стабільність, що відштовхується від пропозиції вимірювання випадків дотримання чи порушення наявного (визнаного) зразка політичних обмінів (взаємодій). Вимірювання стабільності з т. з. К. Ейка можна здійснити так: рівень політичної стабільності на даний момент часу = $\frac{pi}{pii}$, де pi – кількість політичних акторів (суб'єктів), що порушують існуючу систему політичних взаємодій, а pii – загальна кількість політичних суб'єктів.

Рівень політичної стабільності за певний період = $\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i$, де N

означає кількість, а x – оцінку. Всі інші елементи дорівнюють $\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i$ є більш точним, ніж $N \rightarrow \infty$.

При всій елегантності запропонованої формули, її практичне використання можливе лише за умови, коли будемо мати чітко визначену загальну кількість політичних суб'єктів та, відповідно, ту кількість суб'єктів, що порушують усталений порядок політичних взаємодій. В такому випадку очевидно, що кожен індивід не може бути визнаний політичним суб'єктом, тому що відстежувати поведінку кожного індивіда буде неможливо. Залишається обмежити кількість політичних суб'єктів, але тут виникає проблема критеріїв і способів відбору. Такий відбір у принципі можливий, але об'єктивність тут буде порушено, а тому висновки можуть бути неточними.

Що маємо у залишку? Визначення емпіричних (кількісних) показників окремих елементів політичної стабільності можливе, але труднощі виникають з їх сукупною інтерпретацією: скільки показників повинні мати які значення, щоб можна було говорити про існування стабільної ситуації у певній політичній системі? Якщо ж стабільність розглядати з т. з. К. Ейка, то її вимірювання буде ускладнене суб'єктивним визначенням політичних акторів.

Залишається визнати, що, принаймні на сьогодні, не всі політичні явища, зокрема стабільність, можуть бути виміряні емпірично.

Достатні та необхідні умови кризи

Повернімося до ознак кризи. Перш за все слід пам'ятати про дві речі: 1) стабільність, як і криза, є характеристикою стану певних об'єктів. Тому коли говоримо про кризу, то маємо визначити об'єкт, який зазнав кризи, а потім визначити, як цей об'єкт опинився у стані кризи; 2) нестабільність певного об'єкта автоматично не означає його кризи. З системної точки зору, зміни в системі призводять до зміни системи. Проте у випадку кризи це правило не діє. Криза одного елемента політичної системи не обов'язково

спричиняє кризу в інших елементах системи або системи в цілому. Пояснення може бути таким. Або одне з двох тверджень неправильне, або системи (володіючи здатністю до самоорганізації) з метою виживання локалізують кризу в менш складних елементах – не допускають її поширення на елементи складніші. Наприклад, парламентська криза може виникати досить часто, не загрожуючи існуванню демократичного політичного режиму. З іншого боку, як вказує П. Свенссон, малоімовірно, що криза демократичного режиму не буде негативно впливати на функціонування парламенту чи інших інститутів влади. Ця теза, проте, вимагає емпіричної перевірки.

Стосовно визначення того, які загрози виникають перед певним об'єктом, важливо розуміти, що проблеми – чи то нові, значні, чи дуже значні – не означають кризи. Те ж стосується і змін. Лише поєднання загроз, що можуть призвести до розпаду об'єкта або до фундаментальних змін його структури, становить кризу [19]. В такому випадку можемо говорити про нестабільне функціонування (існування) об'єкта, яке може призвести до кризи або відновлення стабільності.

Розглядаючи об'єкти кризи, можемо говорити про урядову кризу, парламентську кризу, кризу режиму, кризу політичної системи. Проте такі означення кризи, як конституційна, інституційна, системна, міжнародна чи криза легітимності мають інше смислове навантаження, оскільки стосуються не так стану цих об'єктів, як їх якостей, і тому в наукових дослідженнях повинні використовуватися зважено.

Якщо надамо негативних значень переліченим вище ознакам стабільності, то найбільше, на що вони будуть вказувати, буде нестабільний стан певного об'єкта чи системи в цілому.

Отже наявність випадків політичного насилля (політичні вбивства, замахы, теракти, перевороти тощо), нетривале існування інститутів влади (уряду, парламенту, президента), брак легітимної влади, наявність структурних змін є проявами загроз, що можуть бути визнані ознаками політичної нестабільності або політичної напруги, іншими словами – достатніми умовами кризи.

Якщо сукупні макропоказники матимуть негативне значення (добробут населення менший, ніж соціальна мобілізація, високі показники економічного занепаду, несправедливий розподіл доходів, невисока накопичувальна та розподільча здатність уряду), то вони свідчитимуть про загрозливі тенденції для всієї політичної системи. Проте щоб нестабільність переросла у кризу, потрібні додаткові або необхідні умови. Ці умови, на мою думку, пов'язані з поведінкою суб'єктів, що безпосередньо приймають політичні рішення, тобто еліт. **Неефективність дій політичного керівництва у нестабільній ситуації є необхідною умовою кризи.** Це вказує на те, що криза може бути визначена не за фактом, а за наслідками.

Якщо ж політичне керівництво знаходить у собі сили і здатність

приймати ефективні рішення у нестабільній ситуації, то криза може бути подолана. Отже зовнішньою ознакою кризи, тобто такою, яку можемо спостерігати ззовні, буде нездатність політичного керівництва приймати ефективні рішення і тим самим контролювати хід подій. Зрозуміло, що в нестабільній ситуації, а тим більше під час кризи, часу на прийняття рішень значно менше, ніж у стабільній. Крім того, коло питань, з яких потрібно прийняти рішення, збільшується лавиноподібно. Це стресова ситуація, з якою можуть впоратися психічно стійкі особи, що мають здібності і (чи) досвід кризового управління.

Підсумовуючи, зазначимо:

- криза є складним явищем, для виникнення якої потрібен збіг достатніх і необхідних умов;
- достатніми умовами кризи є політична нестабільність/напруга;
- необхідними умовами кризи є неефективність дій (прийняття рішень) політичного керівництва у нестабільній ситуації;
- криза є суб'єктивно зумовленим явищем, а тому може бути спровокована\створена штучно;
- криза може бути подолана ефективними діями політичного керівництва, або поглиблена ними, що призводить до колапсу чи розпаду об'єкта.

Наслідки кризи

Криза не є останньою фазою політичного циклу. Як було зображено на **рисунку 1**, криза може бути подолана, якщо політичне керівництво, що відповідає за діяльність того чи іншого інституту (об'єкта), проявляє здатність приймати ефективні рішення, які нейтралізують загрозу зміни визначальних характеристик даного об'єкта. Якщо ж політичне керівництво не проявляє здатності запобігти зміні всіх визначальних характеристик, то настає розвал (breakdown), колапс об'єкта. На думку П. Свенссона, „лише вимушена зміна всіх визначальних характеристик об'єкта становить розвал” [20].

Коли ж одна чи кілька визначальних характеристик об'єкта зазнають вимушеної зміни, тобто коли політичне керівництво нездатне відвернути такі зміни, то матимемо форму нестабільності, яку можна визначити як трансформацію об'єкта.

Запропоноване П. Свенссоном розрізнення розвалу і трансформації є важливим, оскільки порушує класичне питання про те, коли стара система трансформується та коли стара система розпадається і утворюється нова. Це розрізнення стосується також і питання про сутність і важливість визначальних характеристик об'єкта. Це, як зазначає П. Свенссон, справа дефініцій. Якщо питання стосується кризи демократії чи демократичного режиму, то є сенс використовувати поняття режиму, яке передбачає кілька його різновидів (авторитарного чи тоталітарного).

Вимушена зміна певних визначальних характеристик демократичного

режиму є трансформацією режиму, якщо зберігається його демократична суть, наприклад, перехід від парламентської до президентської форми правління. Це буде свідченням подолання кризи. Якщо ж політичне керівництво виявилось неспроможним прийняти необхідні рішення і погодилося на зміну визначальних характеристик об'єкта (режиму), можливо, заради свого політичного виживання, то можемо говорити про розпад/розвал демократичного режиму і встановлення/повернення до авторитарного чи тоталітарного режиму.

Щоправда, П. Свенссон не пише про те, хто чи що спричиняє „вимушені” зміни визначальних характеристик об'єкта. Можна припустити, що ці зміни йдуть з внутрішнього чи зовнішнього середовища. Тобто можуть бути викликані/створені свідомо. Визначення суб'єктів, що викликають такі зміни, може становити предмет окремого дослідження.

Висновки

В результаті проведеного дослідження можна стверджувати, що:

- 1) криза може бути визначена не за фактом, а за наслідками;
- 2) наслідки кризи можуть бути функціональними, якщо об'єкт (керівництво) здатний відновити стабільність, частково функціональними, коли об'єкт трансформується, але зберігає визначальні характеристики, і дисфункціональними, коли настає розпад або вимушена зміна всіх визначальних характеристик об'єкта;
- 3) трансформація режиму означає, що одна або кілька суттєвих характеристик режиму змінюються, проте режим продовжує існувати. Трансформація можлива у напрямі демократизації або авторитаризації. Лише вимушена зміна всіх суттєвих характеристик режиму означатиме розпад (розвал/колапс) режиму.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – С. 298.
2. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. – С. 298; Политическая энциклопедия. В двух томах. Под. ред. Г. Ю. Семигина. Т. 1. – М.: Мысль, 2000. – С. 590 – 591; Политология. Энциклопедический словарь. Изд-во Московского коммерческого университета. – Пабlishерз, 1993. – С. 148 – 149.
3. **Мацієвський Ю.** Між функціоналізмом і нормативізмом: академічна політологія в Україні на поч. XXI ст. // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 61 – 69.
4. Политология. Энциклопедический словарь. – С. 148.
5. **Forgues B., Roux-Dufort Chr.** Crises: Events or Processes? // http://193.52.220.15:8080/IMG/pdf/CAHIER_1998_71_FORGUES_ROUX_DUFORT_crises_events_or_proces_.pdf

6. Див.: *An Analytical Model of Internal Conflict and State Collapse. A Manual for Practitioners.* By Pauline H.Baker and Angeli E. Weller. The Fund for Peace. – 1998.

7. **Brown M.** *The Causes of Internal Conflict // Nationalism and Ethnic Conflict.* Revised edition. Edited by Michael E. Brown. The MIT Press. – 2001, P. – 3 - 25.

8. **Goldstone J.** *Towards a Fourth Generation of Revolutionary Theory // Annual review of Political Science.* – 2001. Vol. 4. – P. 139 - 187.

9. Політичний цикл я визначаю як причинно зумовлений процес зміни політичних ситуацій, що означають період, який триває від порушення до відновлення стабільності. Політичний цикл є частиною політичного процесу. Його особливість полягає в тому, що він відображає нелінійний і непоступальний спосіб суспільних змін.

10. Политическая энциклопедия. – С. 590.

11. Там само. – С. 590

12. Див.: **Robinson, J. A.** *Crisis // International Encyclopedia of the Social Sciences.* – New York: The Macmillan Company and The Free Press. – 1968. – Vol. 3. – P. 510 - 518.

13. **Svensson P.** *Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis // Scandinavian Political Studies.* – 1986. – Vol. 9, – № 2. – P. 130.

14. **Hurwitz L.** *Contemporary Approaches to Political Stability // Comparative Politics.* – 1973. – Vol. 5. – № 3. – P. 458.

15. **Ake C.** *A Definition of Political Stability // Comparative Politics.* – 1975. – Vol. 7. – № 2. – P. 272.

16. **Dowding K. M., Kimber R.** *The Meaning and Use of „Political Stability” // European Journal of Political Research.* – 1983. – № 11. – P. 238 - 239.

17. Див.: **Небоженко В. С.** Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. – К.: Абрис, 1994; **Паніна Н.** Готовність населення до соціального протесту // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 28 - 38. Для порівняння див.: **Гірник А., Бобро А.** Конфлікти. Структура, ескаляція, залагодження. – К.: Основи, 2004. – С. 45 - 68.

18. **Истон Д.** Категории системного анализа политики // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М.: – Мысль, 1997. Т. II. – С. 630 - 642.

19. **Svensson P.** Ibid. – P. 134.

20. **Svensson P.** Ibid. – P. 136.

Політика як міф і наукова діяльність

Юрій Шайгородський,
кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту

**Найзгубніша помилка,
яка будь-коли була зроблена в світі, -
це відокремлення політичної науки
від моральної.**

П. Шеллі

**Міф – це інтегруючий феномен,
в якому символи національної ідентичності
набувають зрозумілого значення.**

Дж. Армстронг

Історії досліджень і тлумачень політики понад 2,5 тисячі років. Але й досі уявлення про політику, про систему категорій і понять, які описують це явище, про його функції залишаються дискусійними. І це зрозуміло. Політичні явища стають предметом дослідження філософії, психології, соціології. Багатомірністю політики пояснюються і численні визначення її категорій і понять, тлумачення її функцій юристами, економістами, істориками, демографами, педагогами. На стиках політичної науки з іншими формуються відносно самостійні – політична психологія, політична філософія (філософія політики), політична економіка, політична соціологія, політична історія тощо, які продукують своє бачення цього багатоаспектного явища.

В сучасних дослідженнях політика виокремлюється, по-перше, як „чиста”, універсальна сутність, яка є предметом політичної науки. Ця наука може претендувати на відпрацювання узагальненого визначення, яке не лише окреслює її сутність, але й синтезує різні види політики – внутрішню, зовнішню, економічну, правову, соціальну, демографічну, етнонаціональну, еміграційну тощо. Відносно окремих видів політики можливі часткові, специфічно зорієнтовані визначення. Важливою, на нашу думку, залишається одна з методологічних вимог – вони не

повинні суперечити загальному (узагальненому) її визначенню, оскільки диференціація знань про політику, багатоаспектність аналізу не мають „розмивати” універсальну її сутність.

Політика як суспільне явище зорієнтована на розв’язання широкого кола проблем і завдань – політичної влади, політичної організації суспільства, діяльності політичних партій і громадських організацій, взаємовідносин суспільних класів, соціальних груп, еліт у державі, міжнародних відносин, прав і свобод громадянина тощо. Тому в загальному вигляді політику можна трактувати як **сукупність знань, ідей, дій, результатів з розкриття сутності політичного життя, механізмів його організації і контролю над політичним життям суспільства і держави у внутрішньому і зовнішньому вимірах**. Таке визначення дещо абстрактне, але воно охоплює не тільки фактори боротьби за владу, але й вирішення конфліктів, ролі держави як арбітра у відносинах класів, соціальних груп, верств, політичних партій, інститутів громадянського суспільства, особистостей.

Запропоноване визначення не заперечує трактування політики, які вже існують: 1) як відносини між класами, соціальними групами, партіями щодо специфічної боротьби за владу; 2) ототожнення політики з іншими суспільними явищами, такими як панування, влада, держава тощо; 3) пояснення через функції – управління, підтримання порядку, збереження миру в середині країни і за її межами, ведення війни, контроль над суспільством і людиною; 4) визначення політики через її цілі. Безумовно, ці трактування розкривають різні аспекти політики, але не є цілісними. Очевидно, будь-яке визначення політики, яке охоплює лише частину цього суспільного явища, має право на життя доти, доки не прагне стати універсальним. Без претензії на універсальність спробуємо визначити роль міфу в політиці і пояснити тезу, винесену в назву статті.

Політика як об’єкт і предмет політичної науки, політичної філософії, політичної соціології, політичної психології та інших наук або галузей знання вивчається як в теоретичному, так і в практичному аспектах. Розробка теорії політики є сьогодні найбільш актуальною проблемою політичної науки і політичної філософії. Більшість дослідників визнає, що знання про політику дають змогу удосконалювати її у двох значеннях: а) як загальний природноісторичний процес організації суспільного життя в якості держави та її інститутів (не тільки політичних), політичних відносин, інститутів громадянського суспільства; б) в якості контрольної-регулятивної системи, яка скеровує життя соціуму в цілому, діяльність і відносини суспільних груп, верств, класів, націй, країн, людства в цілому (запобігання глобальним конфліктам, встановлення цивілізованого світопорядку тощо).

У цих двох значеннях політика взаємодіє з економікою, мораллю, релігією і т. д., інколи виходить на перший план (революції, війни, докорінні реформи) і скеровує цю взаємодію. Ця роль політики обумовлена трьома її властивостями: універсальністю механізмів, всеохоплюючим характером,

здатністю впливати на будь-які сторони практичного життя суспільства, держави, людини. Навіть коли людина декларує, що вона далека від політики, то політика завжди поряд і поширює свій вплив на кожен суспільний інститут, на кожну людину або у вигляді „чистої” політики (вибори, реформи, закони), або через синтезні форми (економічна, правова, соціальна, демографічна політика тощо), або прямо чи опосередковано – через вплив на політичну свідомість, формування політичної культури, політичної моралі тощо, оскільки політика пронизує всі неполітичні суспільні феномени, відносини, сфери. При аналізі суспільного життя методологічно важливо враховувати високу функціональність політики, її здатність докорінно впливати на це життя як в позитивному, так і в негативному плані.

Історія суспільного розвитку свідчить, що в часи кризових, переломних його періодів актуалізується увага до міфологічної складової політики. Зауважимо: сама політика сьогодні все більше набуває ознак міфу. На тлі політизації масової свідомості все більше міфологізується уявлення людей про роль і місце політики і політиків у вирішенні проблем і завдань розвитку держави, суспільства. Міфологічна складова, особливо в періоди переоцінки цінностей, визначення напрямів політичного розвитку, стає все більш вагомою, щонайменше – необхідною у визначенні категорій і понять сучасної політичної науки.

Поняття „міф” поступово втрачає жорсткий зв’язок з давниною і стає центральним у понятійній мережі, коли говорять про „міфологічну свідомість”, „міфологічне мислення”, „політичну міфологію” тощо. Радянська політична наука розглядала міф більше як соціально-психологічну складову і менше – як феномен політичного життя. І тільки на початку 1990-х років, коли загострився інтерес до проблем міжнародної розрядки, завершення „психологічної війни”, посилення глобального співробітництва, розвитку політичних еліт і політичного лідерства, формування української політичної нації, наукова думка ретельніше почала аналізувати міфи як частину політичного життя суспільства. В цей же час актуалізувалася проблема співвідношення політики і міфу, ролі міфів у розробці і здійсненні політики. Політична міфологія почала виокремлюватися у відносно самостійне відгалуження політичної науки. Українські і російські дослідники підхопили естафету Ж. Сореля і почали вивчати не тільки міф як такий, а й політичний міф як результат інтелектуальної і громадсько-психологічної діяльності, як засіб політичних маніпуляцій, як спосіб досягнення політичного світу і впорядкування суспільної свідомості і поведінки. Поняття „політичний міф” в сучасній науковій літературі стало важливим інструментом пізнання свідомості людей, політики, політичної поведінки лідерів, еліт, особистостей.

У науковому плані, досліджуючи політику та узагальнюючи взаємодії на рівні суспільної свідомості, соціальних відносин і колективної поведінки, дослідники ключовим визначають поняття ідеології. Саме

ідеологія концентрує основні ідеї, що використовуються для оцінки чинної політичної системи та політичних відносин, для їх можливого вдосконалення чи суттєвих змін. За допомогою ідеології стає можливим об'єднання соціальних груп на підставі спільних політичних цінностей і переконань. Ідеологія, нарешті, є способом орієнтації в політичному середовищі. Водночас вона певним чином „уніфікує” свідомість, ідеї, а відтак суттєво впливає на спосіб життя і поведінку громадян. А „сфабриковані” чи міфологізовані ідеї часто використовуються для легітимації існуючого політичного ладу.

Політику та ідеологію тісно пов'язують об'єктивні передумови – потреба, інтерес, ціль, мотив, а також суб'єктивні – гасла, ідеї, заклики. Ідеології в теоретичній або псевдотеоретичній формі віддзеркалюють потреби, інтереси, цілі, мотиви різних соціальних суб'єктів – націй, класів, верств, партій, держав, а політика є засобом реалізації тих ідеологій, суб'єкти яких мають державну владу, контролюють політичне життя суспільства і є засобом боротьби за владу опозиції. Структурні елементи політичної ідеології – політичні теорії, концепції, ідеї, програми, ідеали, гасла [1] – логічно входять в технології політики і є механізмом взаємозв'язку політичної теорії і практики.

Зв'язок політики і політичних ідеологій, глибока сутнісна єдність їх пізнавальних та організаційних функцій створюють, трансформують, модернізують або руйнують суспільства. Висока функціональність політики та ідеологій породжує проблему продуктивної взаємодії, розмежування їх соціального простору. Коли такого розмежування немає, то виникає надмірна ідеологізація політики, і тоді вона стає лише інструментом реалізації ідеології. XX століття продемонструвало два яскравих приклади, коли ідеологія підпорядковувала собі усе політичне, а потім економічне і культурне життя, спотворювала мораль. Нацистсько-фашистська і більшовицька ідеології не тільки створили тоталітарні держави і суспільства, але й стали головною причиною Другої світової війни, оскільки обидві претендували на глобальне панування, одна під гаслами расизму, інша – світової пролетарської революції.

Через взаємодію з ідеологією посилюється функціональність політики. Як система ідей і цінностей, ідеологія втілюється в різних формах суспільної свідомості, що розрізняються за своїм предметом, рівнем відображення інтересів і потреб певного соціального суб'єкта і своєю соціальною функцією. Ідеологією пронизані політична свідомість, економіка, право, мораль. „Скрізь і повсюди, куди вона проникає, ідеологія намагається заявити про себе оригінальними узагальненнями, висновками, оцінками. Як правило, вони виявляються суб'єктивними, тобто оцінками і судженнями того суб'єкта, виразником інтересів якого є дана ідеологічна система” [2].

У дослідженні політики активно використовуються такі поняття політичної науки, як „політичне буття”, „політична свідомість”, „політичне

життя суспільства”, „політичні процеси”, „політична ідеологія”, „політична психологія”, „політична мораль”, „політичні інститути” тощо. Навколо них групуються інші. Зрозуміло, що в категоріально-понятійному арсеналі політичної науки є суто політологічні поняття, як, наприклад, категорія політики, а є й синтетичні, що констатують взаємодію двох чи більше сфер суспільства, наприклад, категорія політичної моралі, або - поняття „політична культура”, що синтезувало взаємодію політики і культури.

Застосування тих чи інших понять, їх сукупності залежить як від загальних якостей політики, так і від конкретних історичних умов епохи, особливостей розвитку суспільств. Наприклад, поняття нацизм, фашизм, більшовизм, сталінізм та інші, які характеризують тоталітарні політичні режими, є породженням ХХ століття. Якщо політика проявляється і розгортається як загальний і специфічний, конкретно-історичний політичний процес, то й категорії і поняття застосовуються загальні, специфічні і конкретно-історичні.

Слід зауважити, що визначення тих чи інших понять в якості ключових категорій залежить здебільш не лише від мети дослідження, але і від дослідницьких смаків. Та обставина, що не існує теоретичної моделі, здатної системно інтерпретувати ідеальну сферу політики, не в останню чергу обумовлюється неоднозначним тлумаченням поняття політичної ідеології, її статусу. Адже такі різні поняття, як „суспільна свідомість”, „цінності”, „переконання”, „комунікації” тощо, які використовуються в дослідженні цього явища, відображають лише окремі аспекти політичної активності людини. Для формування цілісної світоглядної системи необхідно конструктивно поєднати ідеологію з іншими формами суспільної свідомості, інакше вони почнуть витісняти одна одну. Йдеться, зокрема, про політичну ідеологію і політичну міфологію, які стають справжніми „конкурентами” у символічному світі політики. Разом з тим, ця „конкуренція” вибудовується на ґрунті взаємної залежності, певної спорідненості.

Руйнування ідеології як раціональної конструкції відбувається досить легко, а ось її міфологічні корені продовжують існувати століттями. Саме тому будь-яку ідеологічну доктрину неможливо вивчати лише з точки зору аналізу її складових. Ідеологія має досліджуватись як результат соціокультурної міфотворчості. Історія суспільного розвитку свідчить, що найбільш ефективними з точки зору суспільного управління як важливої функції ідеології, стають саме ті ідеології, що експлуатують ірраціональні механізми, глибинні символи і схеми колективної свідомості. Водночас, на відміну від міфу, ідеологія, перш за все, – раціональний конструкт, що усвідомлюється як система ідей і цінностей, котрі виражають інтереси окремих класів і груп. Хоча, підкреслимо, ідеологія формується на основі міфології (як сукупності міфів), несе в собі її характеристики і „апелює” до її беззаперечності.

Суттєвою ознакою сучасних політичних ідеологій є їх технологізація.

Технологією стає і сучасний політичний міф. Стихийна міфотворчість замінюється свідомим конструюванням міфів. Вона не пояснює реальність, а вибудовує ілюзію.

Політичний міф став складовою століттями відпрацьованої і удосконаленої технології управління суспільною свідомістю. Наприклад, публічна політика є певним міфологічним простором, де творяться, живуть, конкурують, гинуть і відроджуються психологічні, ідеологічні та етнополітичні міфи. В сучасних умовах міф все більше набуває раціональних ознак, хоча б з тієї точки зору, що стає інструментом раціональної політики, яка використовує міф для реалізації прагматичних цілей. В ситуації прагнення до створення єдиного, цілісного світогляду, прийнятного для суспільства за браком засобів реалізації, виникає сучасний політичний міф. А в нинішніх умовах невизначеності, наростання всеохоплюючої кризи він починає діяти як своєрідний захисний механізм соціуму.

Парадоксальність полягає в тому, що міф, за визначенням явище ірраціональне, все більше слугує раціоналізації політики, бажанню реалізувати прагматичні інтереси і цілі.

Політика різних історичних епох, різних держав розрізняється за змістом, цілями, суб'єктами і об'єктами політичного процесу, політичними відносинами в суспільстві (між владою і народом, між політичними елітами, партіями), міждержавними відносинами. При цьому структура завдань політики змінюється мало: порядок, стабільність, організація або розв'язання конфліктів, ефективність влади, оборона чи агресія тощо. Тому й технології політики у різних державах подібні: вибори, організація прихильників, підтримка союзників, ізоляція противників, визначення і маніпуляція соціальною базою політики (клас, верства, вікова група тощо), вибір стилю спілкування з різними політичними інститутами і силами, символіка, ритуали тощо.

Тим часом подібні за формою технології політики мають різний національний зміст, традиції, міфи, що визначають різні види національної політики. Сукупність загальноцивілізаційних якостей, універсальних основ і національної, історичної специфіки країни робить політику кожної держави унікальною, але прогнозованою. Наприклад, серед аналітиків побутує теза, що будь-які демократичні реформи в Росії ведуть до зміцнення самодержавства. І тут немає нічого образливого. Імперські цілі завжди відверто визначалися російською державою, як це робиться й зараз. Під ці цілі формується не тільки політика, а й суспільна свідомість, вибудовується сучасна політична міфологія. Навпаки, в Україні домінуючим залишається міф про „гуртовність”. Залишаючись самостійною державою, Україна прагне об'єднання з кимось (Схід, Захід) для вирішення власних проблем. Утворюється своєрідний „вододіл” цивілізаційних, ціннісних суперечностей.

Національні особливості політики залишаються відносно стійкими

при різних політичних режимах, якщо немає кардинальних відходів від національних інтересів, але змінюються тактичні орієнтири, засоби в залежності від якісних характеристик тієї групи політичної еліти, яка отримала владу. Водночас кожне нове покоління сприймає національну політику як об'єктивну реальність, і потрібен час для переоцінки цієї політики і для висновку: ми – суб'єкти політики. У цей період нове покоління починає вимагати змін у політиці або її продовження. Наприклад, покоління українців (за політичними ознаками – громадянства), яке народилося і сформувалося в умовах незалежної держави, матиме інші політичні цінності, ніж старше покоління, яке народилося і сформувалося в умовах тоталітарної держави – СРСР, і яке домінує у складі сучасної політичної еліти.

У визначеннях і характеристиках політики є чимало спрощень, міфів, зведень до однієї якості. Поширення набула теза, що „політика – це мистецтво можливого”. Це, хоча і спрощена, але лише одна з граней сучасного „мистецтва” політики, доступної професіоналам. Водночас політика має ще багато рис, які лише в комплексі дають уявлення про її сутність і функції. Наприклад, довго у політиці існувало настановлення на те, щоб переграти супротивника. І найкращим політиком вважався той, хто це вмів зробити, не звертаючи уваги на засоби. Сьогодні ці якості теж існують, але головним свідченням ефективності політика стає уміння вести діалог, знаходити компроміси, зміцнювати глобальні механізми безпеки.

Методологічно важливо розрізняти теоретичну і практичну частину політики. Теоретична політична діяльність має багато складових: формування політичних ідеологій, вивчення політичної ситуації в країні і світі засобами політичної науки, удосконалення політичної теорії розвитку суспільства, теоретичне обслуговування (забезпечення) роботи політичних інститутів, влади і опозиції в різних аспектах, політичні прогнози тощо. При цьому слід враховувати політичне проектування і застосування політичних технологій, яке неможливе без теоретичної діяльності. Теоретична діяльність складає ідеальну форму буття політики. Іншу його форму створює політична практика: організаційна діяльність, політичне управління, підбір і розстановка кадрів, їх підготовка, ухвалення рішень, експертні і соціологічні опитування з проблем політичного життя, інформаційна і пропагандистська робота, практична організаційна діяльність політичних інститутів і органів влади, взаємодія з інститутами громадянського суспільства.

В обох формах політика виступає як інтелектуально і предметно-практична праця з відповідним розподілом функцій. І цей розподіл стає все більш спеціалізованим, але тим цінніші політика і політики, які оцінюють світ і ситуацію системно, з урахуванням структурності і функціональності, конкретно-історичних характеристик. Ці підходи є чи не найважливішими для політичної науки при аналізі політики та синтезі результатів досліджень і розробці політичних стратегій в пошуку нових

засобів підвищення ефективності політики, вирішення конфліктів.

Ефективність політики визначається не тільки ступенем теоретичного забезпечення, підбором кадрів, професіональним рівнем політиків, технологіями, але й об'єктивними умовами, в яких вона реалізується, станом суспільства, рівнем політичної і правової культури населення, ступенем врахування його інтересів, зрештою – рівнем довіри народу до влади. Чимало науковців, особливо так званих „матеріалістів” (за самоназвою, тому що в політичній науці цей термін дуже умовний), наводячи досить переконливі аргументи, вважають об'єктивні умови визначальним фактором політики. Але виникає питання, чому в багатьох країнах з багатими ресурсами, з працелюбним народом часто політика менш ефективна, ніж в країнах з гіршими об'єктивними умовами? Природні і суспільні об'єктивні фактори дуже важливі, але їх використання залежить від суб'єктивних факторів. Сільськогосподарська політика в Угорщині удвічі ефективніша, ніж в Україні, при бідніших ґрунтах, з приблизно однаковими кліматичними умовами. Причини такої різниці треба шукати в суб'єктивному факторі, в ціннісних орієнтаціях і мотивах трудової діяльності працівників сільського господарства, у їх ставленні до праці, в традиціях.

Суб'єктивний фактор об'єктивується, набуває предметного характеру через матеріалізацію ідей, теорій, переконань, мотивів і стимулів, навіть віри і надії, тобто через матеріалізацію політичної свідомості через політичні інститути. Уряди, їх апарати, органи самоврядування, інститути громадянського суспільства за допомогою програм, статутів, доповідей, розпоряджень, декретів, наказів та інших політичних документів реалізують політичну волю лідерів, керівників, управлінців. Суб'єктивні наміри перетворюються на об'єктивні результати. Пропаганда, ЗМІ, мистецтво, література, кіно тощо стають засобами об'єктивізації суб'єктивного фактора політики. Історія знає багато прикладів, коли політичний лідер зі своєю командою різко змінював долю держави.

В аналізі політики велику роль відіграє ситуаційний підхід. Ситуаційний підхід (contingency approach) у буквальному значенні – імовірний, той, що залежить від випадкових обставин, ситуацій. Центральним його моментом є певний набір обставин (чинників, змінних), які впливають на конкретну політику як на рівні прийняття політичних рішень, так і на етапі їх реалізації та нейтралізації негативних факторів політичних процесів (інколи економічних, ідеологічних, які політизуються).

Методологія ситуаційного підходу пояснюється в теорії управління за допомогою певних алгоритмів. Так, М. Мікон, М. Альберт, Ф. Хедоурі пропонують чотирикроковий процес ситуаційного підходу [3]. Перший крок – застосування системного аналізу, методів планування і контролю, кількісних методів прийняття рішень. Другий – залучення методу порівняльного аналізу різних рішень, оцінювання ймовірності подій та їх наслідків. Третій – відбір чинників та оцінювання ймовірнісного

ефекту від зміни одного чи кількох з них. Четвертий – вибір прийомів, які мають найменший негативний ефект і за допомогою яких можна досягти поставлених цілей в конкретних умовах.

На нашу думку, цей підхід поширюється не тільки на внутрішню і зовнішню політику в глобально-національному масштабі, але й на регіональну політику і дозволяє поєднати системний і конкретно історичний підходи в певній країні, в будь-якому регіоні в конкретний історичний час.

Важливе методологічне значення в розумінні і здійсненні політики відіграють такі поняття, як „політичний простір” і „політичний час”, особливо в зв’язку з методологічними підходами аналізу і синтезу політики, про які говорилося вище. Сукупність усіх проявів політики заповнює конкретний політичний простір країни, який взаємопов’язаний з іншими політичними просторами – глобальними і регіональними (інші країни, політичні союзи, об’єднання). Політичний час є одним із зрізів соціального часу і перетікає з минулого через сьогодення в майбутнє. Зупинити час неможливо. Але оскільки політичний простір трансформується, то взаємодія політичного простору і часу дозволяє суб’єктові робити помилкові висновки, що політичний час зупинився або загальмувався. Насправді політичний час країни може не збігатися з глобальним чи субрегіональним політичним часом. У цьому випадку деякі автори говорять, що країна перебуває в стані межичасся [4]. Зависати в стані межичасся країні дуже небезпечно, оскільки світ, який розвивається, просто „не помітить” „завислу” країну.

Просторовий вимір політики не зводиться до внутрішньої і зовнішньої політики і до геополітичних характеристик. Це більш глибоке розуміння політики, коли політичний простір особистості, соціальних груп, політичних інститутів, держави, громадянського суспільства, субрегіональної і глобальної політики взаємодіють і взаємопроникають. Який би не був малий політичний простір окремої особистості, але і його масштаб залежить від масштабу особистості. Це ж стосується й країни. Невелика країна, наприклад, Ізраїль, має політичний простір дій значно більший, ніж країни більші. Так вже визначила історія. І навпаки, як не прикро, політичний простір України досить малий для такої великої європейської країни. Просторовий і часовий вимір політики країни характеризує її роль у світі, її реальну політичну вагу, її перспективи.

В той же час поняття „геополітичний простір” входить в систему понять, які розкривають сутність політики. В дослідженнях і виступах політиків геополітичний простір розглядається у двох аспектах: а) як природні, об’єктивно визначені кордони держав, груп держав, блоків; б) як продукт політичного мислення (уяви) про інтеграційні і дезінтеграційні процеси, котрі створюють різні конфігурації політичного простору і які не завжди збігаються з офіційними кордонами, не закріплені в угодах тощо. Наприклад, країна розглядається як сфера впливу двох – трьох потужних

держав чи блоків.

При цьому точки зору на геополітичний простір і на геополітичну ідентифікацію можуть суттєво розходитися, а тому поняття „геополітичний простір”, „геополітична ідентичність”, якщо вони залучаються до системи понять, які визначають політику, мають розглядатися як соціально обумовлені і соціально сконструйовані. Це говорить про те, що так званий світовий політичний порядок теж є як об’єктивно існуючим феноменом, так і мисленнєвою конструкцією, яка перебуває в слабкому зв’язку з географічними і політичними кордонами.

Очевидно, при моделюванні політичного майбутнього слід враховувати деякі ключові положення. По-перше, при аналізі доктрин і практичних дій держав і блоків необхідно розглядати різні концепції про існування націй і простір їх виживання, про життєво важливі інтереси, в основі яких можуть бути раціоналістичні моменти і політичні міфи. По-друге, кордони держав і блоків слід розглядати не тільки в аспекті влади і панування, але й історичних аспектів співіснування етносів, імперій, держав, де політико-культурні стереотипи дуже стійкі; по-третє, інтелектуальна і політична уява політиків, соціальних груп, етносів досить часто створює такі конструкти, які включають пристрасті, ірраціональні мотиви в концепції політичної ідентичності, національної безпеки, міжнародної загрози і відповідальності. Ці положення показують, наскільки складними є фактори формування політичних стратегій держави, нації, блоку, наскільки взаємозалежні об’єктивні і суб’єктивні фактори функціонування і реалізації політики.

Методологічно важливим є питання про співвідношення політики і влади. Влада є головним (але не єдиним) джерелом політики та її змістом. У той же час влада – засіб здійснення політики. Отже влада і політика – дві постійно взаємодіючі сторони політичного процесу. Примат політики проявляється тільки в тому, що вона створює владу, змінює її, використовує як інструмент реалізації цілей політики.

Політика формує політичне життя країни, робить його хаотичним або раціональним, створює політичне буття з відповідною політичною культурою, спілкуванням, взаємовідносинами політичних суб’єктів. Політичне життя країни характеризується, в першу чергу, політичними відносинами в суспільстві між частинами країни, класами, соціальними групами, особистостями. Ці відносини розділяють або об’єднують групи, еліти, верстви, партії спільними чи різними цілями, ідеалами, інтересами. Політичний же лад в суспільстві, побудований на базі цих відносин, політичний режим у країні, особливості культурно-історичного розвитку визначають зміст, тональність цих відносин на конкретному етапі – конфліктні або консенсусні, антагонічні або партнерські. Звідси ж визначається і загальна політична атмосфера в суспільстві, ступінь конфліктності, співробітництва політичних сил.

Разом з тим, ступінь ефективності і раціональності політики значною

мірою залежить від врахування впливу міфологічних її складових. Особливість політичного міфу полягає в тому, що він завжди прагне стати реальністю. Хоча спроби підмінити реальність часто закінчувалися трагічно (наприклад, міф про „світову революцію”, міф про „арійську расу”). Але частіше міф стає і об'єднуючим, консолідуючим фактором. Без нього неможлива історія суспільного розвитку. Г. Лебон писав: „Всі наші художні, політичні або соціальні поняття неодмінно містять могутній відбиток ілюзій. Людина іноді валить у порох ці ілюзії ціною жахливих переворотів, але вона завжди буває змушеною знову витягти їх з-під руїн. Без цих ілюзій їй не вдалося б вийти зі стану примітивного варварства, і без них вона незабаром знову впала б в той же стан. Все це - порожні тіні, дочки наших мрій, але вони змусили народи створити все, що становить тепер славу мистецтва й велич нашої цивілізації. Головним чинником еволюції народів ніколи не була істина, але завжди омана” [5]. Саме ілюзії, як зазначає Г. Лебон, і є політичними міфами, тобто двигунами прогресу.

На найважливіші соціальні функції міфів у політичному вираженні вказує А. Дернер [6]. На думку вченого, політичний міф створює колективну ідентичність із членів суспільства. Завдяки цьому соціум як спільнота одержує свою безперервність (тотожність, гомогенність). Крім того, політичний міф як компонент політичної свідомості створює почуття прихильності членів до певного соціуму. А. Дернер пише, що політичні міфи певною мірою формують політичну свідомість, впливають на мислення й дії людей, мобілізують; вони „конструюють політичні реалії також й у тому розумінні, що карбують схильність індивідів до дії, тобто поступово виключають певні альтернативи зі спектра можливих реакцій. Таким чином, міф формує не тільки сприйняття, але й, що більше важливо, спрямовує в певне русло емоційні енергії, найчастіше переборюючи наявні моральні й цивілізаційні бар'єри”.

Література:

1. **Михальченко Н.И.** Политическая идеология как форма общественного сознания. – К., 1981. – С. 41 - 55.
2. **Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.** Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – С. 127.
3. **Микон М., Альберт М., Хедоури Ф.** Основы менеджмента. – М., 1992. – С. 83.
4. **Михальченко М., Самчук З.** Україна доби межичасся. Близь та убозтво куртизанів. – Київ - Дрогобич, 1998. – 286 с.
5. **Гюстав Лебон.** Психология народов и масс. – Спб.: „Макет”, 1995. – С. 227
6. **Dorner A.** Die Inszenierung Politischer Mythen. Ein Beitrag zur Funktion der Symbolischen Formen in der Politik am Beispiel des Hermannsmythos in Deutschland, Politische Vierteljahresschrift, № 34, Heft 2, 1993. – P. 202.

Віртуальність як провідна форма легітимаційної політики в добу постмодерну

Олександр Висоцький,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, документознавства
та інформаційної діяльності
Національної металургійної академії України

Зародження доби постмодерну пов'язане з удосконаленням комунікативних технологій та нечуванним підвищенням ролі інформації, яка стає товаром, головним виробничим ресурсом і засобом панування. Доба постмодерну – це якісно новий етап у самопізнанні людини, розширенні її світоглядних горизонтів, у розвитку культури, соціальних, економічних і політичних відносин.

Постановка проблеми

Добу постмодерну різні автори осмислюють, дотримуючись дуже різних концепцій: інформаційного суспільства (Ф. Махлуп, Т. Умесао), технотронного суспільства (З. Бжезинський), постіндустріального суспільства (Д. Бел), третьої хвилі цивілізації (О. Тоффлер), постмодерністського стану (Ж.-Ф. Ліотар, С. Крук, С. Леш), суспільства споживання (Ж. Бодрійяр), постекономічного суспільства (Г. Кан, В. Іноземцев), суспільства постмодерну (Ф. Джеймісон, Дж. Ваттімо).

В плюралізації бачень, точок зору, актуалізацій, способів і моделей репрезентації постмодерної доби реальність майже зникає, вислизаючи від будь-яких універсальних визначень, об'єктивних критеріїв та законів. Вона розчиняється в множині наукових парадигм і теорій (кожна зі своєю логікою виявлення та інтерпретації фактів, системою доказів і мовою опису), в безмежних просторах мас-медійних концепцій створення інформаційного продукту для типового суб'єкта постмодерної доби – суб'єкта бажань і комунікації. На відміну від модерної доби з її орієнтацією на просвітництво, революційне перетворення реальності, з її цивілізаторським пафосом, оптимізмом щодо сили розуму і створення нової, цивілізованої людини, доба постмодерну відзначається переважно песимізмом щодо можливостей

раціональної перебудови світу, світлив ідеалів, існування універсальних моральних принципів чи їх правильного застосування, здобуття справжньої свободи, всебічного розвитку людини. На зміну людині модерну з її прагненням бути аутентичною, досягти справжньої екзистенції приходить людина постмодерну зі своїм кредо: „уявлятися, щоб бути”, – оскільки реакція спрямовується на образ, а не на саму людину [14, р. 75 – 81]. Це орієнтує розвиток людини не у внутрішньому напрямі, а у зовнішньому, що передбачає, перш за все, удосконалення впливу індивіда на уяву інших. Саме уявний світ в динаміці та керованості чи, краще сказати, **віртуальність** як система виробництва образів та ініціювання бажань з притаманною їй підсистемою технічних засобів – заміників, субститутів реальності, що робить репрезентації реальності більш насиченими, яскравішими, привабливішими, більш справжніми, ніж сама реальність, – стає провідною формою легітимацийної політики у добу постмодерну.

Стан дослідження проблеми

Значний вклад у дослідження передумов, причин та особливостей набуття віртуальністю домінантного становища в добу постмодерну, специфіки її функціонування як технології впливу на масову свідомість з метою легітимацийної політики і влади зробили О. Бодров [3], Д. Іванов [6], Г. Почепцов [12], О. Воронов [4], О. Орлов [11].

Мета статті – виявити особливості віртуальності як провідної форми легітимацийної політики доби постмодерну

Віртуальність – це поняття, що позначає особливий порядок чи світ існування об'єктів реальності. Складність цього феномена полягає в тому, що це, по-перше, сукупність моделей, конструктів, генералізацій образно-символічних заміників фізичної (первинної, наявної, вихідної) реальності, по-друге, світ потенційного, можливого, навіть уявного, фантомного; по-третє, сукупність ідеалів, стимулів та об'єктів бажань; по-четверте, техніка і технології, що симулюють вихідну реальність, створюючи ефект присутності людини у породженому ними світі та конструюючи ідентичність ідеального суб'єкта – суб'єкта і об'єкта бажань.

Саме особлива увага до бажання як єдиної ланки між виробництвом і споживанням та неймовірний розвиток засобів і технологій створення віртуальної реальності (комп'ютерна техніка та її програмне забезпечення, швидкісна відеозйомка, квадрозвукова техніка, удосконалення технологій породження та оперування трьохвимірними графічними об'єктами, використання комп'ютерних технологій в опрацюванні відео- та аудіоряду в кіно- і телеіндустрії, в функціонуванні Інтернету тощо) забезпечили провідну роль віртуальності у здійсненні легітимацийної політики доби постмодерну. Якщо раніше домінантними регуляторами соціально-владних відносин були табу, заповіді, традиції, закони, інтереси, ідеї, то з раціоналізацією світу,

а згодом з критикою репресивної сутності розуму щодо бажань людини, бажання набувають ваги чи не основних та єдиних мотивів соціальної і політичної поведінки і стають запорукою остаточного звільнення людини від насильства розуму, але, разом з тим, важливими інструментами в механізмах легітимаційно-політичного впливу на індивіда. Своєрідність бажань як інструментів легітимаційної політики полягає в тому, що вони: 1) можуть стимулюватись до безконечності, розкриватись та реалізовуватися у різних аспектах, версіях, контекстах, оформленнях і рівнях, при цьому не досягаючи остаточного завершення ні в розвитку, ні в реалізації; 2) конституують ідентичність суб'єкта („Я – це мої бажання, реалізовані й ті, що чекають на реалізацію”); 3) надають смисл індивідуальному існуванню людини через занурення в процес їх задоволення, дозволяючи їй в умовах суспільства споживання відчувати себе вільним суб'єктом з власною волею щодо здатності до можливості та раціонального вибору в селекції способу реалізації відповідного бажання; 4) можуть раціонально обґрунтовуватись (чи відформатовуватись) як життєво необхідні потреби, економічні та політичні інтереси, соціально-економічні права; 5) беруть участь у формуванні світогляду та соціальних і політичних перетвореннях; 6) змінюють (іноді опосередковано) владні потенціали, розстановку політичних сил та визначають вектори соціально-політичного розвитку держави.

Легітимаційна політика стає дієвою, якщо її ініціатори виходять із свого, за концепцією Ж. Лакана, аутентичного бажання, що полягає у прагненні визнання з боку іншого (суб'єктів легітимації), коли бажання орієнтується на недостатність буття іншого, а суб'єкт цього бажання прагне стати об'єктом бажання для іншого, тобто суб'єкта легітимації [8, с. 38]. „Бажання людини отримує свій смисл у бажанні іншого – не стільки тому, що інший володіє ключем до бажаного об'єкта, скільки тому, що головний його об'єкт – це визнання іншим” [7, с. 38]. Звідси: щоб управляти легітимацією (досягати легітимності) – треба виходити з бажання суб'єкта легітимації. Це означає орієнтацію на недостатність буття суб'єкта легітимації як умову можливих бажань, які потребують ініціювання, стимулювання, обіцянок та гарантій їх задоволення з боку творців легітимаційної політики. Таким чином, через розраховану актуалізацію, спрямування та потрібну конвертацію (пристосування до контексту і форми реалізації) бажань суб'єктів легітимації процес досягнення легітимності відзначається посиленням керованості та результативності. Якщо виходити з лаканівської концепції аутентичного бажання як потягу до визнання, то, можливо, найбільш дієвою буде орієнтація саме на цю концепцію бажання суб'єктів легітимації. Не випадково, у даному сенсі, всі владні структури прагнуть використовувати різні символи престижної ідентичності: звання, посади, відзнаки, пошану, вдячність (іноді аж до посмертного життя: у вигляді помпезного похорону, особливих місць поховання, мавзолеїв, пам'ятників, назв вулиць тощо) для досягнення чи збереження власної легітимності.

Іншими словами, щоб завоювати, утримувати й використовувати владу

в добу постмодерну, треба стати бажаним образом (позитивно розкрученим обличчям-брендом політичної сили, блоку, держави). Тут важливо не те, яким є справжній носій „бажаного образу”, а наскільки цей образ переконує, змушує вжитись у його реальність та викликає бажання змінити майбутнє, довірившись його спокусливості. Проте бути лише „бажаним образом” замало, треба ще постійно викликати появу емоцій, переживань, нової інформації, бути джерелом багатообіцяючих повідомлень і породження спонтанних (вільних) комунікацій, оскільки повноцінне існування образу може забезпечити тільки його постійне тиражування. Саме тиражування (повторення) породжує ефект популярності, яка вже не визначається смаком чи естетичними пристрастями споживачів, а лише наполегливістю як квазіеквівалента впевненості закулісного адресанта.

Крім того, в силу іманентної людині схильності орієнтуватись на інших та між конформізмом і нонконформізмом обирати конформізм, повторення дозволяє нав'язувати будь-яке уявлення, думку, критерій та радикально змінювати сприйняття адресата, якщо воно проходить поза порогом критичного мислення. Саме віртуальність та її аудіовізуальні образи як провідна форма впливу дозволяє найпростіше подолати поріг критичного мислення через ефект інформаційного перевантаження свідомості. Велика кількість структурованої інформації, що подається за допомогою аудіовізуальних образів, неочікувані, радикальні ідеї або неочікувані наслідки з неочікуваного їх застосування, брак часу для осмислення нової інформації та співвіднесення її з реальним станом речей, прагнення людини включити в життєвий досвід та одержати користь з того, що було сприйнято як унікальна, цікава чи необхідна інформація, - все це підштовхує індивіда до некритичного прийняття уявлень, які детермінують легітимацію в потрібному суб'єктові легітимаційної політики руслі.

Віртуальність стає особливим світом, який заміщує собою реальність. Сила впливу віртуальності полягає в тому, що вона дає людині те, чого не змогли дати ні релігії, ні ідеології, ні війни, ні революції, ні реформи. Віртуальність звільняє людину від обумовленості повсякденних відносин, суспільного контролю, вини, вимог та обставин, які виходять із звичних, стереотипних когнітивних та ціннісних описів операціоналізації соціального світу. Віртуальність – це завжди трансгресія, вихід за межі. Віртуальність – це воскреслий бог і настільки ж похорон закону і фарисейства, тому що під виглядом реального тут зливаються уявне, символічне, можливе, бажане, належне, минуле, майбутнє, руйнування і творення. Віртуальність – це завжди запрошення стати суб'єктом (богом, людиною, гравцем, особистістю, надлюдиною, героєм, переможцем тощо), зробити з себе суб'єкта, мовби до цього моменту не було жодного суб'єкта або суб'єкт був дефектним.

Одночасно саме запрошення віртуальності стати кимось перетворює індивіда на об'єкт, який конструюється в його бажаннях і діях суб'єктами легітимаційної політики. Тим самим, зіштовхуючись з віртуальним, суб'єкт незмінно вмирає, коли стає телевізійним образом чи починає діяти як споживач/виборець за нав'язаними віртуальністю сценаріями. В основі

легітимізаційної сили віртуальності лежить простота (доступність) сприйняття, емоційність та актуалізація архаїчної моделі мислення з її незмінним механізмом дуалізації на істинне - хибне, гріхове - праведне, сильне - слабе, верх - низ, чоловіче - жіноче, друг - ворог, Я - інший, коли *tertium non datur*. Імпліцитно, а іноді експліцитно віртуальність проблематизує досконалість, незмінність, справедливість, надійність, правомірність та обґрунтованість реальності, утверджуючи вищу цінність тих чи інших образів як символів подолання дефектності фізичної реальності. Цінність вихідної, фізичної реальності (реальності першого порядку) визначається й утверджується через образи-символи, що породжуються на рівні віртуальної реальності (реальності другого порядку). Віртуальність є моделлю легітимної світобудови, обґрунтованої і виправданої привабливістю та емоційною силою образів-символів як посередників у визначенні будь-яких людських взаємовідносин – ієрархічно-владних, політичних, економічних, етичних, естетичних, правових тощо. Ще 1967 року, позначаючи віртуальність поняттям „спектакль”, Г. Дебор писав: „Спектакль - це не сукупність образів, але суспільні відносини між людьми, опосередковані образами” [5, с. 37]. Іншими словами, віртуальність є призмою, крізь яку сприймається та оцінюється все, що є індивідуальним життєвим досвідом суб'єкта соціальних відносин.

Віртуальність стає метою та, разом з тим, умовою існування реальності (першого порядку). Метою віртуальності виступає в силу того, що вона існує як ідеальна, зразкова, вища реальність. У віртуальності, в образах, які її складають, посилюються характеристики, цінні для суб'єктів легітимізації. Причому цінність образів може визначатися не стільки через такі їх характеристики, як моральність чи героїзм, скільки через привабливість або силу зачарування, яка змушує брати їх за приклад у повсякденні, або, якщо це образи речей, прагнути володіти цими речами. Адже речі, які пройшли через віртуальний світ, вже не просто речі, а символи спортивних досягнень, виразності акторської гри, краси, свободи, розкутості, високого соціального статусу, іншими словами – вибраності та елітарності. Хто ж не хоче стати вибраним, елітою хоча б у чомусь (завдяки чомусь), унікальною істотою? Ймовірно, хоче, бо унікальний, індивідуальний означає, разом з тим, необхідний світові. Це своєрідна актуалізована надія: навічно залишатись частиною світу, завоювати безсмертя.

Легітимізаційна сила образів-символів полягає також в тому, що вони емоційно наповнені, а тому здатні оживляти „сіру буденність” життя, надаючи йому смислу. Віртуальність – це карнавал, бунт проти нудьги повсякдення, де серйозність і гра зливаються в єдине амбівалентне ціле. Образи „героїв” ток-шоу, телесеріалів, спортивних програм, комп'ютерних ігор, учасників бойових дій та катастроф в теленовинах через вмонтовані (завдяки контексту, інтонаціям, демонстраціям почуттів) в них емоції надають індивідові досвід наповненого яскравими переживаннями життя, формують психологічну залежність, переконують краще, ніж раціональні аргументи, утверджують підсвідоме ставлення індивіда до віртуальності як до справжньої

життєвої реальності, де постійно щось відбувається, на відміну від фізичної, повсякденної реальності, де, навпаки, майже не буває нічого яскравого, гідного уваги, здатного потрясати й бути предметом жвавих розмов.

Політичний процес на зразок телесеріалів чи „реаліті-шоу” розігрується як драма у віртуальній реальності, де глядачів-виборців спочатку лякають різними загрозами, шукають ворогів, від яких ті загрози виходять, висувують „прогресивні” ідеї, реалізація котрих має означати реформи на благо суспільства. Іноді ініціюють різні колізії з „ідейних”, „принципових” чи „концептуальних” питань, борючись за владну вагу в державному механізмі чи перерозподіл „інвестиційно-дотаційних” потоків зацікавлених фінансових, торгових і промислових груп.

Політичний спектакль розігрується у віртуальній реальності з метою емоційного „захоплення аудиторії” і формування психологічної залежності, прив’язки до віртуальної політики як способу отримання гострих емоційних переживань глядачами-громадянами-виборцями, які вже піклуються не про долю батьківщини, а спостерігають за вчинками та долями „героїв” політичного реаліті-шоу. Така ситуація вигідна як мас-медіа, так і політичному бомонду, політичному класу. Завдяки політичному театру мас-медіа збільшують свою аудиторію – споживачів реклами, а політичні „лідери” підвищують активність виборців та розширюють свій електорат. Таким чином, політичний театр є способом здійснення легітимаційної політики, а увага глядачів до політичних телепрограм є легітимацією політичної системи, де легітимність кожної політичної сили чи лідера детермінується такими перемінними, як достовірність гри (чи відповідність ідеї образу) політичного актора, масштабність та ефектність політичної ролі (визначається напружками з наявною ситуацією, ворогами, актуальними протидіями та можливостями адекватних відповідей), політичною стратегією (концепції етики, соціальної бази, засобів, способів дії, проміжних завдань, загальної мети, майбутнього суспільства, ідеального прибічника, вічного ворога).

Віртуальність є умовою існування вихідної реальності, оскільки функціонування держави чи партії, політична боротьба, будь-яка соціальна діяльність може отримати статус такої, що реально існує, завдяки своїй репрезентованості у віртуальній реальності. Більше того, значення тих чи інших політичних подій, соціальних явищ, вчинків публічних діячів може оцінюватися лише на основі їх образу, який знаходить місце у віртуальності та впливає, у залежності від контексту та від набутої символічної ролі, на реальне життя.

Використання віртуальності як провідного інструмента легітимаційної політики має грандіозний ефект через те, що великі маси людей вводяться в транс шляхом системного захоплення уваги та одночасного її відведення від переживання реального особистісного буття в його часово-просторовій конкретиті. Віртуальне діє через актуалізацію асоціацій, їх зв’язування та закріплення з конкретним образом. Відтак актуалізуються бажані асоціації та нівелюються небажані. Вплив віртуального сягає такого рівня, коли

реципієнт, потенційний суб'єкт легітимації, реагує на образи на рівні стійких автоматизмів, емоційно-афективних, можна навіть сказати – тваринних реакцій.

Один з головних постулатів, який неявно нав'язується віртуальністю, – постійна конкуренція-гра з нульовою сумою, коли виграш одного означає програш іншого. Це конкуренція політиків у прямому ефірі за рейтинг присутніх в студії телеглядачів, які репрезентують різні сегменти віртуальних телеглядачів (наприклад, телепрограма „Свобода з Савиком Шустером”), це конкуренція гравців, які роблять ставки на політиків в Інтернеті (www.elections.kiev.ua, www.kupipresidenta.com), це конкуренція політиків за відстоювання сильних характеристик свого образу, що в реальній політичній практиці може мати наслідком завоювання голосів учасників соціологічних опитувань та виборців, отримання високої посади у вищих органах держави, залучення великих інвестицій у виборчу кампанію своєї політичної сили, це конкуренція держав у захисті своїх національних інтересів через участь в міжнародних блоках, організаціях, кампаніях.

Важливим імперативом, який покладений в основу функціонування віртуальності та забезпечує їй переважну легітимність порівняно з вихідною реальністю, є безглуздість та безцільність політичної боротьби, акцій протесту, демонстрацій, будь-якої самодіяльної соціальної активності в реальному світі, якщо такі дії та заходи не віртуалізуються завдяки підтримці ЗМІ. Вже змінив стереотип, що політична акція не відбулась, якщо інформація про неї не потрапила до впливових ЗМІ, та не мала успіху, якщо не відкрила нову інформаційну тему. Якщо керівниками легітимаційної політики є політичні вожді, лідери, керівники політичних сил, начальники їх виборчих штабів, керівники PR-підрозділів і прес-служб, то головними виконавцями цієї політики є редактори та співробітники ЗМІ.

Управління віртуальністю нагадує управління відносно вільним ринком. Конкуренція образів за їх унікальністю, новизною, привабливістю, динамічністю, правдоподібністю тощо, технології їх розкручування (промоушен), дослідження цільових аудиторій, рейтинги популярності – основні чинники використання віртуальності як провідної форми легітимаційної політики.

Віртуальність в добу постмодерну набуває всеохоплюючого характеру, пронизуючи всі рівні та сектори суспільства. Вона дедалі більше стає не просто посередником між виробниками і споживачами на основі мас-медійного впливу та комп'ютерних технологій, а логікою і стратегією будь-яких соціальних практик, пов'язаних з розподілом, інтерпретацією та ієрархізацією значень та досягненням легітимності. Сутністю віртуальності є заміщення реальності її симуляцією, образами, які, незважаючи на свою ефемерність, здатні справляти такі ж ефекти, як і реальні об'єкти, речі, явища, дії. Зростання віртуального – це відповідь на недосконалість буття через вихід на афективність, підсвідомість, фантазми, уяву, бажання людини, на архаїчні рівні її мислення, на її почуття незахищеності, вини, страху, безглуздя життя, нездійсненності мрій,

небезпеки нелегітимності, неповаги, байдужості, остракізму, соціального бойкоту, самотності.

Тут слід зазначити, що прагнення до легітимності в тій чи іншій мірі є загальним для всіх учасників соціальних відносин. Можливо, свої корені це прагнення має в архаїчній практиці вигнання з колективу, яке для вигнанця фактично означало смерть. Отже здобуття легітимності на архаїчному, вербально неартикульованому рівні свідомості рівноцінне подоланню смерті. При цьому передумовою і серцевиною легітимності для людини завжди було злиття з колективом, світом чи богом, з їх волею, з шляхом (дао) чи з покликанням. Злившись з чимось вічним (колективом, світом, богом), людина втрачала індивідуальну конечність і так долала смерть.

Віртуальність зводить мислення людини до архаїчних його форм, примітивізуючи і спотворюючи сприйняття світу. Якщо заміщення реальності її симуляцією є сутністю віртуальності, то основний ефект віртуальності є спрощенням світогляду людини і спотворенням сприйняття світу суспільною свідомістю. Взятий на озброєння легітимаційною політикою, цей ефект набуває спрямованого характеру, забезпечуючи вибір, критерії селекції, сценарії та моделі майбутніх рішень щодо легітимації, які у віртуальності стають фактом задовго до їх прийняття.

Проте справа не стільки в отриманні більшої чи меншої легітимності тими чи іншими політичними силами (за великим рахунком, не має значення став президентом кандидат від республіканців чи демократів у США чи перемогли на виборах в Україні „помаранчеві” чи „біло-сині”), головне – отримання легітимності соціально-політичною системою, яка дозволяє зберігати віру мас в її демократичність (якщо не за суттю, то за формою), залишати непохитною систему розподілу, щоб багаті ставали ще багатшими, а бідні – ще біднішими. Віртуальність не доводить та не здобуває, а симулює легітимність, створюючи вже готовий образ легітимності, який підноситься суб’єктам легітимації як єдино можливий, найбільш вірогідний чи такий, який вже обрала більшість (за нав’язаною інтерпретацією – „розумна”, „свідома”, „переважна” тощо, а за суттю – віртуальна). Тут не має значення, що ви не вірите в легітимність соціально-політичної системи чи політичних сил, які здійснюють владу, – набагато важливіше, що ви вірити в те, що більшість вірить в їх легітимність. Саме цей ефект, що створює віртуальність, забезпечує стабільність, непохитність і потугу системи політичної влади й авторитетність політики, що здійснюється.

Симптоматично, що коли віра в легітимність політичної влади та її політики зникає під впливом різних причин, переважно на ґрунті владних конфліктів чи невідповідності репрезентації реального віртуальним, політичні лідери та їх команди заявляють про легітимність своєї політики, намагаючись через використання віртуальності переконати маси й заповнити реальну недостатність своєї легітимності.

Справа в тому, що про легітимність, як правило, починають згадувати, як підкреслював Ю. Габермас, коли вона стає проблемою [13, р. 179 – 180].

Цікаво, що слово „легітимність” в устах певної частини політиків набуває чи не магічного значення. Такі політики вважають, що, назвавши свої дії легітимними чи доручивши цю місію своїм підлеглим і прихильникам, вони вирішують проблему своєї легітимності. Хоча при цьому може йтися лише про самолегітимацію та привласнення волі суб’єктів легітимації (громадян з їх правом на схвалення чи засудження дій політиків як своїх представників у владі). Іноді політики, щоб довести свою легітимність перед суб’єктами легітимації, йдуть на хитромудрі трюки, підмінюючи поняття „легітимність” поняттям „легальність” та на основі рішень судів доводячи справедливність своїх претензій на легітимність. „Враження, ніби судді вступають у конфлікт з панівним політичним класом, – поверхове. Насправді ж вони, навпаки, певним чином відновлюють його легітимність – і це при тому, що проблема морального розкладання політиків як і раніше залишається проблемою”, – зазначає Ж. Бодрійяр [2, с. 27 – 28].

Отже можна сказати, що у віртуалізації легітимації крім політиків, політтехнологів, соціологів та ЗМІ бере участь і судова система. В результаті воля народу, яка є джерелом легітимності влади (принаймні в демократичних теоріях), симулюється заявами політиків про їх власну легітимність, запевненнями про їх підтримку частиною суспільства, оприлюдненням результатів опитувань громадської думки, репрезентацією думки експертів та випадкових (і не випадкових) представників соціуму у ЗМІ, а також рішеннями судів.

Набуття віртуальністю особливого значення в суспільстві постмодерну, що дозволило їй перетворитися на потужний інструмент і домінуючу форму здійснення легітимаційної політики, визначив занепад великих інтерпретаційних, ціннісних систем, які давали людині надію на оволодіння світом та управління його розвитком. До таких великих систем Ж.-П. Ліотар відносив великі розповіді, метанарації, які раніше (до постмодерну), на його думку, виконували легітимаційну функцію [9, с. 10]. Своєю роллю у справі легітимаційної політики віртуальність зобов’язана саме кризі довіри до таких трансцендентальних означуваних, як релігія, мораль, ідеологія, яким віднині практично відмовлено у смислоозначуванні щодо сприйняття світу. Замість них таким трансцендентальним означуваним стає віртуальність з її образами, які стають призмами, знаками, символами, через які та завдяки яким сприймається, читається, переживається, стає об’єктом бажань і споживання реальність (як повсякденна, соціальна, індивідуальна, так і віртуальна). Віртуальність включає в себе міфи, релігії, мораль, етичні, естетичні, гендерні, (контр)культурні концепції, ідеології, утопії, науку, мистецтво, але лише як технології створення видовищності, доведення своїх претензій на об’єктивність, конституювання суб’єкта споживання та легітимації. Показово, що всі ці версії суб’єктивності (релігії, ідеології, контркультури тощо) втрачають свою суб’єктивність, стаючи образами та складаючи об’єктивну Мегаімперію образів – віртуальність. Образи, на відміну від великих інтерпретаційно-ціннісних систем, не вказують

на якусь реальність та істину, на щось єдине. Вони самі є істиною, конструюючи і складаючи її для тих чи інших контекстів, для тих чи інших потреб. Образи реальні самі по собі, навіть їх суб'єктивність стає частиною об'єктивного світу і зайвим доказом його об'єктивності. Більше того, ставши частиною системи віртуального світу, образи заперечують та знищують фізичну, соціальну реальність, звільняють її від необхідності виробляти події, історію та привласнюють цю функцію.

Після віртуалізації, перетворення в образи прояви та події первинної соціально-політичної реальності сприймаються лише як наслідування, карикатура, пастіш, фарс або як матеріал для створення майбутніх образів. Поряд із запереченням об'єктивного існування реальності, заперечуючи об'єктивне існування суб'єкта, віртуальність конструє суб'єкта у вигляді образу об'єктивного бажання. Віднині, за прагматичною логікою віртуального, стати суб'єктом означає стати суб'єктом об'єктивного бажання, споживання, легітимації та одночасно й об'єктом бажання, споживання, легітимації. Споживач (виборець) є суб'єктом, оскільки він обирає, а обираючи, він легітимує. Обравши образ товару, політика, політичної сили, він сам стає образом-символом, який здобуває легітимність завдяки перевагам (конотаціям, асоціаціям, алюзіям), які має образ товару, політика, політичної сили. Якщо суб'єкт (споживач) обрав престижну (надкоштовну) марку авто, то він, звичайно, потенційно може розраховувати на більшу легітимність (мати більший легітимаційний капітал) як можливий ініціатор, засновник комерційної структури, ніж той, що обирає модель економкласу. Суб'єкт (виборець), обравши політичну силу, що перемогла на виборах, ставши яскравим образом її прихильника, уособленням привабливих якостей її електорату, може розраховувати на переваги при призначенні на державні посади чи на включення у прохідну частину партійного списку відповідної політичної сили на майбутніх виборах.

Отже, як бачимо, легітимність дедалі більше сприймається як образ, а не як відповідність політичних воль. Виявлення справжньої волі, інтересів, відповідність існуючої влади інтересам суспільства, довіра та підтримка народу стають чимось зайвим, або зайвим доказом, або зайвим, щоб стати доказом, тому що завдяки оприлюдненням соціологічних опитувань, політичним ток-шоу на телебаченні з голосуванням у прямому ефірі, сценаріям-прогнозам політекспертів образи (волі суспільства, легітимності системи політичної влади чи окремих політиків та їх можливих дій) вже створені. Виборці звільнені від необхідності робити вибір, надавати легітимність, вони можуть в ході голосування на виборчих дільницях лише погоджуватись чи ні, підтверджувати чи не підтверджувати, але не спростовувати.

Для того, щоб спростувати вибір чи легітимність, треба створити образ спростування, наприклад, образ фальсифікації виборів, образ невдоволених мас біля стін вищих державних установ. Проте можна

спростувати і саме спростування або вказавши на особливості техніки створення образів (наприклад, учасники масових акцій отримують за свої протести гроші або вони зібралися не а власної волі та не знають проти чого виступають тощо), або сформувавши негативний образ організаторів акцій (через приписування їм рис невідвертості, прагматичності, підступності тощо).

У будь-якому випадку віртуальний світ стає дедалі більше істинним світом, істинність якого не може бути спростована „гаданим”, „суб’єктивним”, „позірним” світом повсякденної соціальної реальності.

Прикметно, що пояснення причин утвердження віртуальності як вищого, „істинного” світу на відміну від нижчого, „позірного” світу повсякденного життя та, разом з тим, набуття віртуальністю якості провідного способу реалізації легітимацийної політики, можна знайти вже у Ф. Ніцше. Згідно з ним, досвід безсилля, страждань, обману, мінливості, суперечливості, неясності, ірраціональності життя в дійсному світі змушує людину винаходити „інший”, „істинний” світ, щоб знайти в ньому опору для досягнення вищого бажання – щастя. „Людина шукає „істини” світу, який не суперечить собі, не обманює, не змінюється; істинного світу – світу, в якому не страждають; суперечності, обман, зрада – причина страждання! Людина не сумнівається в тому, що існує світ такий, яким він повинен був би бути” [10, с. 240]. Ф. Ніцше розуміє під творцями „істинного” світу фундаторів та апологетів „песимістичних” релігій, моралістів, художників, філософів, серед яких Сократ, Платон, Августин, Паскаль, Спіноза, Кант.

Міць віртуальності як способу легітимацийної політики набагато перевершує той „істинний” світ, який створювали об’єкти філософської критики Ф. Ніцше, тому що віртуальність звільняє людину від необхідності щось здійснювати, розкріпачує бажання, надаючи їм статус розумних, об’єктивних, морально виправданих (хоча б як запорука розвитку економіки і демократії), а одночасно вселяє почуття щастя від споживання образів і знаків та позбавлення від страждань у дійсності. Як зазначає Ж. Бодрійяр, „споживання перетворює максимальне виключення зі світу (реального, соціального, історичного) у максимальний знак безпеки. Воно досягає при цьому щастя через недостатність, щастя, що складається в розсмуктуванні напруг... Заради мільйонів людей, позбавлених історії і щасливих від цього, потрібно позбавити пасивність винності. І саме тут втручається видовищна драматизація, що здійснюється засобами масової інформації (надзвичайна подія або катастрофа – поширена тема всіх повідомлень)... Насильство й бездушність зовнішнього світу потрібні не тільки для того, щоб безпека відчувалася більш глибоко як така (це властиво економії насолоди), але також і для того, щоб кожний мав право вибирати безпеку як таку (це властиво моральній економії спасіння). Потрібно, щоб навколо охоронної зони цвіли знаки долі, фатальності, щоб повсякденність записала до свого активу велике, піднесене, зворотною стороною якого

вона воістину є. Фатальність має бути всюди запропонована, позначена, щоб банальність цим наситилася й отримала виправдання” [1, с. 17].

Ф. Ніцше пише про спокуси, які зумовлюють привабливість „істинного” світу, ставлення до нього як до більш цінного. Це, по-перше, інтерес, обумовлений втомою від відомого, звичного, по-друге, можливість зневажити необхідністю жити в дійсному світі, по-третє, готовність вірити в істинність, об’єктивність „істинного” світу внаслідок обмеженості, неповноти, оманливості „позірного” світу первинної реальності [10, с. 243]. Очевидно, віра в „істинність” та „об’єктивність” віртуального світу ґрунтується на недовірі індивідів, по-перше, до власних суб’єктивних почуттів, по-друге, до наявної інформації як основи для суджень, по-третє, здатності адекватно оцінювати події у контексті їх зв’язку з іншими подіями й перспективами розвитку ситуації, по-четверте, на об’єктивному характері технічних засобів створення віртуальної реальності як системи образів вихідної соціальної реальності та суб’єктивних суджень експертів, констеляція яких і кінечність варіантів їх оцінок сутності та перспектив актуальної політичної ситуації майже дорівнює об’єктивності аналізу.

Висновки

Віртуальність як провідна форма легітимаційної політики доби постмодерну забезпечує легітимність політичній системі та панівним політичним силам за рахунок створення яскравих і переконливих образів політичних суб’єктів, подій, рішень, вчинків, минулого (пам’яті), теперішнього (перцепцій, переживань), майбутнього (очікувань), конструювання суб’єктів легітимації, репертуарів їх поведінки, що засновуються на стимулюванні і симулюванні індивідуальних бажань людини як генералізованих політичних потреб вагомих сегментів суспільства. Успішність легітимаційної політики визначається не мірою підтримки суб’єктами легітимації ідейно-політичних проєктів, а привабливістю, інноваційністю, інтегративністю, спрямованістю у майбутнє образів здійснення політичної влади.

Література:

1. **Бодрийяр Ж.** Общество потребления. Его мифы и структуры / Пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской.— М.: Республика; Культурная революция, 2006.— 269 с.
2. **Бодрийяр Ж.** Пароли. От фрагмента к фрагменту / Пер. с франц. Н. Суслова. — Екатеринбург: У-Фактория, 2006. — 200 с.
3. **Бодров А. А.** Виртуальная реальность как когнитивный и социокультурный феномен: Автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.01/ Чувашский государственный университет им. И. Н. Ульянова. – Чебоксары, 2007. - 37 с.

4. **Воронов А. И.** Философский анализ понятия „виртуальная реальность”: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.08. – СПб., 1999. – 22 с.
5. **Дебор Г.** Общество спектакля. Пер. с фр. / Перевод С. Офертаса и М. Якубович. М.: Издательство „Логос”, 1999. – 224 с.
6. **Иванов Д. В.** Виртуализация общества. – СПб.: „Петербургское востоковедение”, 2000. – 96 с.
7. **Лакан Ж.** Функция и поле речи и языка в психоанализе. – Москва: Гнозис, 1995. – 100 с.
8. **Лакан Ж.** Семинары, Книга II: „Я” в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/55). Пер. с фр. / Перевод А. Черноглазова. – М.: Издательство „Гнозис”, Издательство „Логос”, 1999. – 520 с.
9. **Лиотар Ж.-Ф.** Состояние постмодерна. – Пер. с франц. Н. А. Шматко. – М.: „Институт экспериментальной социологии”, СПб.: „АЛЕТЕЙЯ”, 1998. – 160 с.
10. **Ницше Ф.** Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. – М.: Транспорт, 1995. – 302 с.
11. **Орлов А. М.** Виртуальная реальность. Пространство экранных культур как среда обитания. – М.: ГЕО, 1997. – 336 с.
12. **Почепцов Г.** Віртуальні революції: використання віртуальних об’єктів при зміні влади // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4 (7). – С. 3 – 16.
13. **Habermas J.** Communication and the Evolution of Society / Trans. and with an Introduction by Thomas McCarthy. – London: Heinemann Educational Books, 1979. – 239 p.
14. **Price R.** Memorandum // McGinnis J. The selling of the President 1968. – Richmond Hill, 1970. – P. 75 – 81.

Суд над Кліо: „переформатування” історичної пам’яті

Василь Ткаченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АПН України

У жовтні 2007 року за ініціативою Українського інституту національної пам’яті відбулася робоча нарада вчених-істориків з моніторингу шкільних підручників історії України. Цього року її матеріали було опубліковано [1]. Отже дискусія вийшла за межі вузького кола фахівців і стала нині предметом широкого громадського обговорення.

Судячи з усього, учасники дискусії відчували свою високу місію і, як свідомі громадяни, брали на себе частку відповідальності за ситуацію в країні. І це заслуговує на повагу. На думку одного з диспутантів, „сьогоднішній поділ України на умовні „схід” та „захід” є, до певної міри, й наслідком того, що наша розмова запізнилась на 15 втрачених років. Тим більше, як здається, не бракує зацікавлених у тому, аби рецидиви радянської історичної пам’яті збереглися якомога довше” [1, с. 18]. Щоправда, теза про втрачені роки не була підтримана, оскільки 3,5 тисячі одиниць навчально-методичної літератури з вітчизняної історії, що вийшли за роки незалежності, стали тією „критичною масою”, аналіз якої дозволяє виявити помилки й сформулювати спірні питання.

Дефіцит оптимізму...

Не викликає жодних заперечень думка Н. Яковенко про принциповий поділ сфер історії на дослідницьку й дидактичну. Це положення заслуговує на дещо ширше цитування: „Від підручника, на відміну від дослідницької історії, ми не чекаємо ні відкриттів, ні скептичних ревізій. Його функція – надати „від імені науки” певний компілятивний згусток знань, потрібних молодій людині для референтного ототожнення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої вона належить. Розглянуті під цим кутом зору підручники являють собою „організоване забуття та пригадування”, себто спираються на неписану конвенцію усіх, хто має причетність до регулювання освіти в даному суспільстві. Тож які стереотипи належить

покласти на музейну полицю, а яким надати статус „історичної пам'яті”, мусимо гуртом вирішити ми самі... Основним викликом для підручників історії стає „переформатування” „історичної пам'яті” у такий спосіб, **аби її модернізувати й пристосувати до викликів і потреб сьогодення**” (підкр. наше. – Авт.) [1, с. 9 – 10].

Зрозуміла й позиція дослідниці, яка не закликає „фальшувати історію” чи писати в підручниках „завідому неправду”, а враховувати нагальні потреби країни, той суспільний запит, який наука має задовольнити, прислужившись своїми знаннями й науковим досвідом. Від себе додаю – є певний рівень „больового порога” інновацій, який на даний час може викликати в суспільстві ефект відторгнення, а то й шоку, а тому суспільна свідомість в той чи інший спосіб відкидатиме деякі „чорні сторінки історії”, якими б науково обґрунтованими вони не були. Це тим більше стосується дитячої психіки, яка не завжди може витримати оповіді (а тим більше ілюстрації) про жахи і катування минулих лихоліть. І тут не можна не підтримати Н. Яковенко, коли вона закликає відмовитися від тлумачення українського суспільства як вічно кривдженого „злими сусідами”: „Ліками на це може стати перефокусування „страдницької” історії на, сказати б, історію „оптимістичну”... Чи ми зосереджуємо оповідь лише довкола оплакування наших історичних кривд і невдач, чи, не замовчуючи цих-таки невдач, підкреслюємо, що, всупереч усьому, ми вижили” [1, с. 14].

Отже, кожному своє. Академічна історія має свою логіку розвитку, і тут не може йтися про будь-які обмеження чи самоцензуру в дослідницькій діяльності. Продукт же для освітнього процесу має відповідати кон'юктурі ринку, інакше він не матиме попиту в суспільстві. І тут до поняття „кон'юнктура” слід поставитись без того негативного накипу, який дійшов до нас від часів радянської „партійної організації і партійної літератури” як „кон'юктурщина” – вид сервілізму, запобігання перед можновладцями. Отож будемо розглядати поняття „кон'юнктура” в контексті сучасних наук (економіка, фінанси, політика, соціологія, філософія, психологія) як множинність подій, що сталися в певній сфері людської діяльності в певний час, а також збіг обставин у певній ситуації, що в підсумку формує відповідний комплекс умов життєдіяльності суспільства. У тому числі й сфери освіти, яка в контексті підручника вітчизняної історії – „це суспільно-політичний проект України з перспективи потреб формування державно-політичної нації (В. Хмарський) [1, с. 23].

Але щодо суспільного оптимізму, який ми мали б черпати з історії, то не все, на жаль, залежить від учителя. У світогляд дитини вторгається обтяжене проблемами життя. Згідно з соціологічними дослідженнями Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, здійснених влітку 2007 року, в творах на тему „В якій країні я живу” діти на загал налаштовані патріотично. Однак коли заходить про українську політику, то оптимізму враз стає менше: „В Києві революція, бандити борються за перемогу. А порядку немає” (Катерина З., 5 кл.); „Я живу в прекрасній

країні Україні. Але в нас відбувається війна у Верховній Раді...” (Віталій Л., 5 кл.); „Мої батьки з дитинства привчили мене поважати рідний край, в якому я все своє життя буду рости, буду заробляти якісь копійки на хліб...” (Катерина Д., 6 кл.).

Напрошується висновок: коли порівнювати стан викладу української історії, яку, за словами В. Винниченка, неможливо читати без брому, з нашим сьогоденням у площині нинішньої державницької ідеології, політики і практики, то, безумовно, оптимізму не додається. Так що оптимізму в нашому сьогоденні поки що бракує. Чи зарадять тут пошуки оптимізму в історії, так би мовити, пошуки „компенсаторного механізму”? Чи не підштовхне це нас до пошуків „оптимістичного міфу”? Чи все ж краще вдатися до виваженої критики історичного досвіду?

...чи легітимності?

Відтак, хочемо ми того чи ні, а сам освітній процес просто приречений іти в потоці державної політики і тих суспільних завдань і вимог, які кидає виклик часу країні, насамперед – підростаючому поколінню. Як слушно зазначає учасник диспуту О. Удод, „прямий вихід у соціальну практику історична наука отримує саме через шкільні підручники з історії. Зв’язок історичної науки й суспільства здійснюється теж через підручник, через нього реалізується функція історичного пізнання або виховання” [1, с. 17]. Але тут багато важить громадянське настановлення авторів шкільних підручників. Поважаючи свій професіоналізм, вони мають уникати намагання догодити сьогоденним можновладцям та перехідним фігурам „політичної еліти”, які часто прагнуть нагнути історію „під себе”. Історична наука має набути статусу легітимності в очах громадськості.

Взагалі поняття „легітимність” більше стосується царини політології, але коли, як у нашому випадку, йдеться про державну політику у сфері історичної освіти, то воно, в контексті нашої дискусії, здається цілком доречним. Легітимність є переконанням народу (насамперед – моральним переконанням), що чинний порядок справедливий і законний. Легітимність, у широкому смислі (Ю. Хабермас), означає, що всі підпорядковані соціальні системи, а тим більше державні інституції і люди, що їх репрезентують (в тому числі й Інститут національної пам’яті – організатор дискусії з питань історії) мають набути певного визнання більшістю населення. Тут можуть заперечити, що більшість населення може й не знати про діяльність якоїсь державної установи, але в міжнародній практиці за легітимність приймається й формула „мовчання – знак згоди”. Однак гостра реакція з боку ЗМІ на деякі питання національної історії засвідчує, що, з одного боку, систематичне втручання державних структур у нав’язуванні одних стереотипів і символів національної історії, а з іншого боку, надмірна дискредитація інших, які зачіпають особисті переконання і набутий життєвський досвід громадян, можуть порушувати цей фактор політичної інертності й викликати потенційну кризу легітимності.

І тут не можна не погодитися з думками М. Мудрого щодо фактора легітимності версії, викладеної в підручнику історії України: „...підручник може бути ефективним лише тоді, коли він викликає довіру вчителів та учнів. Як формується така довіра? Шляхом зіставлення минулого, тобто змісту підручника, з теперішнім, із сьогоденням. І коли вчителі та учні бачать, що у підручниках написано речі, абсолютно протилежні обставинам реального життя, то немає сумніву, що такий підручник довіри не викличе. Мені здається, отже, що треба передусім встановити ступінь недовіри, яку потенційно може викликати підручник, тобто визначити в ньому те, що кардинально суперечить практиці, яка оточує учня у повсякденні. Адже історія для школяра – це не минуле, це, по суті, теперішнє, обумовлене середовищем спілкування тут і сьогодні” [1, с. 22].

Правда, тут доречним є зауваження О. Лисенка, що слід критично підійти до положення про критерій адекватності (тотожності) історичної науки до народної історичної пам'яті, оскільки остання часто перевантажена упередженнями і застарілими стереотипами, а тому „наука та історичні знання завжди мають іти дещо попереду, вони повинні „витягувати” історичну пам'ять на якісь нові позиції, нав'язувати їй якісь питання, закріплювати в ній якісь речі” [1, с. 20].

Де точка опори?

Отже виникає проблема пошуку точки координат, від якої маємо відштовхуватися у формулюванні своїх запитань до вітчизняної історії, зрозуміло, у світовому контексті, принаймні – європейському. А вже освоєний молодим поколінням (і не лише ним) досвід історії, у свою чергу, має належний матеріал для пізнання навколишньої дійсності та адаптації до неї, спонуку до визначення надійного дороговказу на життєвому шляху. М. Мудрий говорить, що ця вихідна точка координат „тут і сьогодні”. Н. Яковенко, орієнтуючись на вимоги до „європідручника”, зміщує точку відліку вихідного пункту: „стратегічна мета України – стати членом ЄС, а отже школа мусить готувати молодь до того світу, в якому вона рано чи пізно житиме” [1, с. 15]. І тут відразу виникає головне методологічне запитання: готувати молодь до „того” світу чи до „цього”, в якому вона нині живе і з історичною долею якого пов'язала своє життя? Пришестя „того” світу, тобто європейського, поки що, судячи з усього, відкладається з огляду хоча б на брак соціальної стабільності і той політичний параліч, в якому нині перебуває Україна, а також з огляду на небажання Європи інтегрувати Україну в ЄС (ба навіть у НАТО) найближчим часом через кон'юнктурні умови, що склалися як у самій Європі, так і у світі в цілому.

Вже давно було зрозуміло, що у випадку рішення ЄС залишити у невирішеному стані можливість для України та Грузії колись стати його членами, обидві країни опиняться в політичній невизначеності. Та це, власне, й сталося, а тому в Україні є великий ризик розчарування в Заході

й посилення позицій Росії, де Кремль постійно закликає повернутися до слов’янського коріння. Звісно, ми можемо сподіватися на фактор Майдану, коли молоді люди продемонстрували свою рішучість неповернення до минулого. Однак події 2004 - 2005 років мали й зворотний ефект: в результаті політреформи народ фактично було відсунуто від механізму обрання влади, оскільки відбулася її повна узурпація партноменклатурою. Подальша мультиплікація „майданів” стала лише охлократичним прикриттям олігархічного правління. За цих умов посилюється перспектива того, що європейські цінності поступово мігруватимуть у своєрідну цивілізаційну „сіру зону”, з якої вони, пройшовши певну мутацію, рано чи пізно кинуть виклик цінностям і демократичним відносинам Європи, яка відторгла нас. А це відторгнення, зважаючи на судження лондонської „The Times” від 10 вересня 2008 року, практично вже відбувається: „Передусім Україна є надто великою для того, щоб ЄС міг навіть розглядати розширення за її участю – принаймні зараз, коли виборці вже по горло ситі тим, що є. Населення України – 46 мільйонів людей (у десять разів більше, ніж у Грузії), і таку країну неможливо просто „додати” до Європи. Крім того, Україна – країна не лише великих масштабів, але й великих суперечностей між проросійською і проєвропейською половинами – що знову ж є корінною причиною розпаду уряду. Європейський Союз абсолютно правильно вказує Україні на те, що перед тим, як хоча б запускати в Брюсселі машину розгляду її кандидатури на вступ, вона сама повинна позбутися внутрішнього роздвоєння. Правда, **навіть у цьому випадку машина дасть негативну відповідь**” (підкр. наше. – Авт.).

Отже Україна має, насамперед, внутрішньо зосередитись і згуртуватися навколо оптимального розуміння національних інтересів. Поки що провідні українські аналітики прогнозують, що за нинішніх умов „зовнішньополітична лінія країни може бути істотно відкоригована. Зрозуміло, вона не стане абсолютно проросійською, вона просто стане... пронімецькою та профранцузькою... І, найшвидше, антиамериканською” [2, с. 3]. Попри всілякі заяви представників нинішньої американської адміністрації та й опозиційної команди Б. Обама, які намагаються „зберегти обличчя” після подій на Кавказі, складається враження, що в США відбувається „промацування ситуації” по лінії пошуку того, чого Америка хоче досягти у світі, і тим, що їй під силу. Те, що не можуть дозволити собі професійні політики, озвучує професор Ф. Фукуяма: „Це не означає, що ми повинні відмовитися від такої своєї ідеалістичної мети, як поширення демократії. Однак... нам доведеться відмовитися від видачі Грузії та Україні нових альянсових зобов’язань і вигадати інші способи їх підтримки. І доведеться скласти нові, максимально конкретні плани захисту тих, хто вже ввійшов у НАТО – зокрема, Польщі та країн Балтії – від озлобленої Росії, що набирає силу” [3, с. 3].

Ми не ставимо собі за завдання піднести висловленні вище прогнози за уже встановлені остаточні істини, хоча всім відомо, що передбачення є

елементом і необхідною складовою науки і практики. Зрозуміло, що у будь-якому передбаченні є елемент невизначеності. Навіть короткотермінові прогнози про можливі соціальні явища є дуже сумнівними й тоді, коли вони стосуються якогось одного фактора. А що вже говорити про глобальні прогнози.

Тут хотілось би звернутися до питання про „рецидив радянської історичної пам'яті”, який в контексті методології дослідження ґрунтувався на основі марксистського передбачення грядущих „суспільно-економічних формацій”. Складається враження, що ми, всупереч бажанню учасників диспуту побороти оці „рецидиви”, хочемо того чи ні знову повертаємося до марксистської методології осмислення історичного процесу. У цій ситуації хочу особливо застерегти, що не вважаю себе якимось войовничим антимарксистом: цей дослідницький напрям був одним з провідних в історії XIX - XX століть. Нині він зберігається на Заході у формі „неомарксизму” поряд з іншими напрямками, але в цій формі вже не претендує на монополію щодо істини.

Більше того, в процесі адаптації та переосмислення, принципи і положення, уведений марксизмом в гуманітарне знання, стали загальним надбанням культури і втратили будь-який зв'язок з марксизмом як „системою знань”, що претендує пояснити все і всім. Нинішні дослідження в межах міжнародного проекту (США, Польща, Україна, Японія), підтверджують Марксові ідеї щодо визначальної ролі розвитку продуктивних сил і звільнення людини від рутинної та вимушеної праці для поступу людського суспільства „від царства необхідності до царства свободи”. Водночас ці ж таки дослідження є не менш переконливим спростуванням політичних висновків Маркса щодо провідної ролі пролетаріату в цьому процесі” [4, с. 20].

В контексті „переформатування” історичної пам'яті хотілось би лише наголосити на неправильності одного із засадничих положень марксизму, а саме що смисл історичних процесів можна зрозуміти лише тоді, коли історію розглядати з точки зору майбутніх стадій розвитку людства. Якщо конкретніше, то марксистська ідея полягала в тому, що ми можемо зрозуміти минуле і нинішнє лише тоді, коли володіємо знаннями про майбутнє, тобто про те, чого ще немає. Чи можливе таке знання взагалі? Чи можна переосмислювати вітчизняну історію, виходячи з віддаленої перспективи вірогідного входження в ЄС і з точки зору тих проблем, які для себе вже вирішує об'єднана Європа, але які стануть актуальними для нас лише на якомусь із наступних етапів, через які, як ми вже мали змогу переконатися, неможливо перестрибнути? Згадаймо, як за минулих часів КІПС виходила з того, що „нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі”, а з цього пункту трактували й історію. Та настав час, і Ю. Андропов змушений був визнати, що „ми не знаємо суспільства, в якому живемо”.

Звісно, вважати, що для України існує якийсь інший вибір крім

європейського, було б безумством. Але й вірити, що досягти цього можна буде в найближчій перспективі, незважаючи на російський фактор та, насамперед, на брак внутрішньої консолідації, теж було б недалекоглядно. Відтак і переосмислювати вітчизняну історію з перспективи того, що нинішнє покоління українців житиме в Європейському Союзі, є передчасним у світлі тих невідкладних проблем, з якими нині зустрілася Україна. Переформатовувати історичну пам’ять маємо, насамперед, з точки зору і нагальної необхідності досягнення внутрішньої консолідації суспільства. Судячи з усього, нам ще довго доведеться жити „тут і тепер”, переборюючи власними силами на шляху до демократії травми посттоталітарної, постгеноцидної та постчорнобильської спадщини, а відтак шукати рецептів від власних недуг насамперед у критиці свого історичного досвіду, не відкидаючи, звісно, досвіду світового. А він, як вважають засновники французької школи „Анналів” М. Блок і Л. Февр, засвідчує те, що історію неможливо відірвати від сьогодення, бо лише сучасність може забезпечити правильний погляд на минуле. Не в тому, звісно, розумінні, що історик підтягує минулі епохи до свого часу і модернізує їх, а в тому, що саме сучасність актуалізує проблеми, які підлягають вивченню, і відкривають історичну перспективу у всій її глибині [5, с. 220].

„Українська ідея”

Безумовно позитивним в дискусії українських істориків впродовж років незалежності, а не лише на зустрічі жовтня 2007 року, є розуміння того, що „для сучасного українського історика немає важливішої мети, ніж редефініція, чи творення нової української ідентичності. Історія повинна дати молодій людині уяву про той спосіб, у який він пов’язаний зі своїм суспільством і його минулим, і які можливі наслідки з цього випливають”. Ця думка, висловлена свого часу Я. Грицаком, не втратила актуальності й сьогодні.

Однак, судячи з усього, хотілось би стриманіше поставитись до думки Я. Грицака про недоречність ототожнення „української ідеї” і появи сучасної української держави лише за лінією І. Котляревський – Т. Шевченко – Кирило-Мефодіївське братство – М. Грушевський – Центральна Рада – українізація 1920-х років – боротьба ОУН-УПА – дисидентський рух 1960-х років – проголошення незалежності України 1991 року. Хоча аргумент на підтримку цієї тези здається аж надто промовистим: „Немає ефективнішого способу скомпрометувати модерну українську ідею, як доводити, що сучасна скорумпована та авторитарна держава є її найвищою реалізацією... Сучасний „український проект” був результатом співдії різних ідеологій і політичних рухів, включно з тими, які були принциповими супротивниками української самостійності” [6, с. 71 – 73].

Тут, як нам здається, варто розділити питання на дві частини. Одна – опрацювання „української ідеї”. Друга – наскільки цю ідею

сприйняли різні соціальні та етнічні утвореннями „як свою”, а відтак як реалізувалася ця ідея в процесі державотворення. А якщо „українська ідея” на тому чи іншому етапі не була сприйнята як „своя”, то чому? І чи залежало все цілком від творців ідеї, які, мовляв, часто нав’язували „людям „неукраїнської крові” амбівалентну, а в гіршому випадку взагалі протестну ідентичність” [1, с. 11], а чи, можливо, багато залежало й від внутрішнього настановлення деяких представників різних етнічних і соціальних груп, щодо яких учасники диспуту закликають нас ставитися з повагою: „Молоду людину слід змалку при звичаювати до думки, що у людей бувають різні переконання і що опоненти „нашої” точки зору теж керуються гідними поваги спонуками – як і ми самі” [1, с. 13].

Та знову звернемося до сьогоденної практики. В Росії, наприклад, деяких представників „політичного православ’я”, зокрема – головного редактора газети „Русь православная”, притягували до судової відповідальності за публічне розпалювання ворожості і приниження гідності людини та групи осіб за ознаками національності, походження, ставлення до релігії. При цьому не вважалося, що, пропагуючи махровий антисемітизм, вони „керувалися гідними поваги спонуками”. Чи вживаються якісь заходи щодо антиукраїнської настанови „політичного православ’я” та інших відверто антиукраїнських екстремістських організацій в Україні? Поки що ЗМІ такої проблеми практично не помічають, хоча в реальному житті вона стає надокучливою.

Якщо йдеться суто про „українську ідею”, то траєкторія її опрацювання у схемі „від І. Котляревського”, за деякими винятками, видається прийнятною, хоч витоки її можна було б продовжити вглиб історії, як це було зроблено академіком В. Смолієм. І тут суд над музою історії Клію навряд чи доречний – історична наука мала йти в контексті революційних подій проголошення незалежної України, більше того – інтелектуально забезпечувати підтримку руху до незалежності України. А тому немає великого гріха, коли, через вихолощення української історії радянським режимом, у незалежній Україні науковці відновлювали насамперед той масив знань, який не допускався комуністичною цензурою. Зрозуміло, в такі переломні моменти історії часто буває не до комплексного академічного розгляду наукових проблем хоча б за браком часу, наявності підготовлених спеціалістів та нового масиву відкритих архівних фондів. Зрештою слід зважати й на наявність чи брак критичної маси сучасного менталітету в суспільстві і здатності його сприймати новації в гуманітарній царині. Зокрема в трактуванні нації і націоналізму, до яких у радянському суспільстві було упереджене ставлення, а національно свідомі люди вряди-годи й нині фігурують у масовій свідомості молоді не інакше, як „накики”.

Нація

Звідси виникає питання взагалі про доцільність апелювання до етнічної

складової нації, зокрема до загальноприйнятого в етносоціології поняття „титульної нації”, коли нібито вже „увесь цивілізований світ” прийняв ідею політичної нації (розкажіть про це валлонам і фламандцям у Бельгії, та й не тільки їм!). Складається враження, ніби ми сахаємося взагалі того, що стосується тяглості „етносу” і „нації” як чогось старосвітського, а натомість педалюємо на понятті „політична нація” як чомусь модерному і дуже нині модному.

Тим часом у західній літературі з цього питання уже давно дійшли консенсусу, що національна свідомість має два аспекти. Перший – громадянський: нація складається з громадян, які прямо чи опосередковано беруть участь (чи втягнуті в цей процес) у створенні законів, їх прийнятті та управлінні через виборні місцеві і центральні органи, суди, а також політичні партії, добровільні товариства. Другий аспект – етнічний: нація є спільністю людей, об’єднаних однією мовою, культурою, традиціями, історією, економікою і територією. В деяких націях один аспект домінує над другим: французи, швейцарці й американці – нації насамперед громадянські, тоді як німці і східноєвропейські народи, скоріше „етнічні” нації. Світ прекрасно розуміє специфіку східноєвропейського регіону з його занедбаним громадянським суспільством, а тому немає необхідності, як то кажуть, „надувати щоки”. Поза сумнівом, ми говорили з цим „цивілізованим світом” у 1990 та 1991 роках на зрозумілій для них і прийнятій у світі мові. І досягли визнання незалежності України.

І коли йдеться про те, що нині вже не прийнято посилалися на нібито осоружну „етнічну, мовну та конфесійну цілісність, сформовану в прадавні часи й поєднану спільністю походження, мови та звичаїв” [1, с. 11], а слід віддати перевагу модній „уявленій спільноті” Б. Андерсона, іншими словами – „нації з вибору”, то ми б тут не ставили ці поняття в дуальну опозицію. Практика засвідчує, що говорити 1990 року про політичну націю як доконаний факт було передчасно – вона й на сьогодні все ще перебуває у стадії становлення, і доки не сформується громадянське суспільство навряд чи її вдасться згуртувати переважно державними заходами. Та й ці заходи іноді сприймаються з подивом.

Таке запізніле конституювання політичної нації С. Кульчицький пояснює тим, що за радянських часів українська „титульна нація”, яка давала назву державному утворенню у формі УРСР, штучно утримувалася в підконтрольному становищі: „Ця „титульна нація” повинна була залишатися етнічною, а не державною спільнотою. Спроби реалізувати державні права розглядалася в Кремлі як сепаратизм”, що й знайшло свій вираз у Голодоморі – „нищенні української спільноти як національної, а не етнічної”. Відлік у формуванні громадянського суспільства він пов’язує із затвердженням ініційованої М. Горбачовим конституційної реформи 1989 року, коли, власне, й розпочалася антикомуністична революція саморозпаду СРСР [7].

Отож у переддень проголошення незалежності ми могли апелювати

до міжнародної спільноти переважно від імені нації, яку мали на той час. Досить згадати одне з основних положень тексту Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року: „Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах **на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення**” (підкр. наше. – Авт.). Щоправда в цьому документі йшлося й про те, що „громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України”, а відтак йдеться про мету „утвердити суверенітет і самоврядування народу України”. І між цими двома поняттями – „українська нація” і „народ України” – не було вже такої глибокої прірви, оскільки, на моє переконання, паралельно відбувалися (та й донині тривають) два суспільні процеси – продовжувалося формування української нації на етнічній основі і формування українського демосу як політичної спільноти. При тому обидва процеси накладалися одне на одного. Але тоді йшлося насамперед про „право націй на самовизначення”.

Такий своєрідний стан „народу-нації” не ставав на заваді проголошення незалежності, оскільки не розходився з нормами міжнародного права, зокрема – Статуту ООН. Судячи зі світової практики, при здійсненні права народів на самовизначення, що відбувалося за спостереженням ООН, поняття „народ” включало в себе народність або етнічну націю, ба навіть релігійну чи мовну спільноту.

Відповідно, не могла бути іншою й структура шкільного предмету історії України. Адже в Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року було записано, що державний суверенітет України проголошується, „виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами”, й „продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні”. Відтак курс історії України не міг бути не чим іншим, як відтворенням процесу державотворення від Київської Русі й до сьогодення. Іншого курсу в процесі навчання дітей, який би суперечив цим двом основоположним документам становлення незалежної України, держава просто не могла допустити. І шкільні підручники мали відповідати цим вимогам у міру професіоналізму й таланту їх авторів.

А вже те, якою виявилася новітня незалежна українська держава на сімнадцятому році свого існування, і чи не дискредитує вона тим самим „тисячолітньої державницької традиції” українського народу – це вже питання глибоких академічних опрацювань на стику історії, філософії, політології, соціології, соціальної психології та інших гуманітарних наук. Навряд чи цю проблему можна покласти на плечі шкільного вчителя.

Народ

Але водночас ми не відвертаємося від цієї проблеми. І вона досить переконливо окреслена Н. Яковенко, а тому знову заслуговує більш широкого цитування. Йдеться про те, що „в абсолютній більшості

підручників, суголосно з давньою народницькою історіографією та її радянським варіантом, соціальний портрет українського суспільства представлено як „громаду в сіряках”, себто **історія України**, по суті, перетворюється на **історію українських низів**. Джерела цієї моделі – в народницькій ідеології XIX століття, а масово її тиражувала радянська історіографія. Ба більше – радянські історики провели „соціальну чистку” цієї „української нації”: під їхнім пером вона стала ототожнюватися винятково з низами” [1, с. 11]. Дослідниця пропонує і власний рецепт для подолання цього анахронічного синдрому: „Це мультиплікація соціальної структури, представлення українського суспільства як строкатого конгломерату соціальних груп та прошарків, у тому числі аристократів, шляхти, міщан, селян, а від часів, коли такі з’являються, – й чиновників, буржуазії, робітників, врешті, тих-таки пролетарів...” [1, с. 12]. Тим самим, на думку дослідниці, ми вирішимо вкрай важливу проблему: різні групи школярів зможуть ототожнювати себе з тими чи іншими заможними соціальними групами, а не зі „знедоленими низами”, які „сьогодні в пересічній свідомості асоціюються радше з нещасними бомжами, ніж із суспільством як таким” [1, с. 12].

Справді, диференційований підхід до суспільної структури необхідний. Більше того, в міру ускладнення соціальної структури модерне суспільство виходить на більш високий рівень життєдіяльності, на відміну від традиційного суспільства. Та й багатим дітям, звісно, стане веселіше ототожнювати себе з шляхтою чи козацькою старшиною, а ще ліпше – з лихварями чи банкірами. А іншим – як поталанить у житті. Бо стартові умови соціального просування нинішніх українських дітей аж надто нерівні: на відміну від розвинених європейських країн, де співвідношення доходів 20 % найбагатших людей і 20 % найбідніших на практиці рідко коли перевищує 1:6 (а це і є реалізацією ідеї соціально-відповідальної держави!), в нашій країні, за експертними даними (бо подвійну бухгалтерію і доходи в конвертах важко офіційно облікувати), це співвідношення сягає приблизно 1:30, як, приміром, у африканських чи латиноамериканських країнах. І це при тому, що ми вважаємо себе європейською країною. Втім щоб у „пересічній свідомості” українці не асоціювалися з бомжами, можна заглянути у статистичний щорічник. На час, коли писалися рецензовані підручники з історії, 2000 року, наприклад, за межею прожиткового мінімуму було більше 80 % населення країни; щоправда, 2005 року таких було „лише” 64 %. Що становив собою цей „прожитковий мінімум” у ті роки, добре відомо. То для якого ж „населення” пишеться історія України?

І ще одне: чи стане панацеєю більша соціальна диференціація для вирішення кардинального питання постання української нації, сформульованого свого часу І. Лисяком-Рудницьким. Йдеться про необхідність дати відповідь на запитання, чому український народ зазнав двох глибоких і тривалих переривів у своєму розвитку: „Раз після Люблінської унії у 16 ст., і вдруге після ліквідації козацької України в

18 ст.” [8, с. 21]. Віримо, що більший акцент на соціальну диференціацію в шкільному курсі історії України може зарадити справі лише тоді, коли він вийде на кардинальні для історії України питання: 1) як пояснити двократну асиміляцію української еліти в інонаціональних колективах (полонізацію і русифікацію); 2) як пояснити протилежний феномен – двократне відродження українства, яке світ уже вважав померлим; 3) яким був механізм взаємовідносин народу і влади з огляду на двократну асиміляцію української еліти?

Якщо не одержимо відповіді на ці запитання, то повисне в повітрі й питання про нинішній, третій етап, коли у ЗМІ лише і йдеться про „зраду національних інтересів” з боку українського правлячого класу. Вже втретє можновладці України ставлять корпоративні інтереси вище за загальнонаціональні і, звісно, більше ототожнюють себе з Лазуровим узбережжям Середземномор’я, ніж з депресивними регіонами Донбасу чи Галичини.

Зрозуміло, що цим скоробагатькам хотілося б забути й про „селянсько-козацькі повстання”, й про Коліївщину та уманську різанину 1768 року, і про селянські рухи під проводом батька Махна чи отамана Зеленого, які декому з учасників дискусії знову кортить звести до рівня політичного, а то й кримінального бандитизму. Проте на всі ці проблеми взаємовідносин „еліта – народ” (а лише в цій дуальній опозиції набуває значення і смисл поняття „народ”) або слід дати відповідь, або розписатися у некомпетентності. Але „організованого забуття” цих питань здійснити неможливо – вони нагадуватимуть про себе, і, борони Боже, хоча б не в екстремальних формах, а лише на мирних „майданах”.

Імперія

Одне з центральних місць в дискусії істориків належало проблемі колоніального (чи напівколоніального) статусу України у складі Польщі, Російської та Австрійської імперій. М. Мудрий застерігав: „Постійно наголошуючи – з позиції представника ображеного народу – на колоніальній у минулому залежності України і співпереживаючи з нею як з монолітною одухотвореною цілісністю, автори підручників досягають результату, протилежного бажаному, – замість руйнувати світоглядну залежність від колишніх імперій, вони її продовжують, оскільки нав’язують новим поколінням українців погляд на минуле як на близьке до сакрального, як на вічне протистояння Добра і Зла. Сучасному українцеві ще дуже важко уявити себе – залежно від регіону – поза польським, австрійським і особливо російським контекстами. Своєю присутністю у щоденній свідомості як пересічних українців, так і сучасної української інтелектуальної еліти польський, австрійський і російський наративи немало завдячують, треба думати, й шкільним підручникам з історії” [1, с. 92 – 93].

З цього, в цілому звинувачувального висновку, знову хотілося б

відокремити одну думку від іншої. Перша, коли йдеться про нібито необхідність для українців уявити себе „поза польським, австрійським і особливо російським контекстами”, то, думаю, такої необхідності й немає, бо в межах цих держав відбувався й український наратив, а поза їх межами повисає в повітрі – стає поза соціально-економічними і політико-правовими умовами життєдіяльності українського народу. Друга – тема Голокосту „з позицій представника ображеного народу” аніскільки не заважає консолідації світового єврейства і його боротьбі за утвердження держави Ізраїль як гарантії недопущення національної трагедії в майбутньому. Третя – „погляд на минуле як на близьке до сакрального, як на вічне протистояння Добра і Зла” справді потребує суворой критики як прояв маніхейської ідеології та політичного екстремізму.

Тут не маємо брати прикладу з російських ЗМІ, які демонстративно люблять українців, але не люблять України. Ось тільки проблема в тому, чи готові ми вийти на новий щабель історичної свідомості, яка б не культивувала серед школярів „образ ворога” хоча б з тих же росіян, бо правителі приходять і відходять, а народи залишаються.

Щодо цього учасники дискусії мало лишили місця для оптимізму: „Розуміння вад шкільних курсів історії ще не означає готовності українських авторів до створення якісно нового для них змістового наповнення” [1, с. 91]. І зовсім уже капітулянтською видається позиція М. Мудрого, який поставив дивне запитання: „А чи не краще дискусії про те, якою була Російська імперія і чому вона розвалилася, таки залишити самим росіянам?” [1, с. 10]. Запитання тим більш дивне, що до цього учасники дискусії ніби й дійшли консенсусу, що саме вихідці з України складали вагомий сегмент як ідеологів імперії, так і її бюрократичного апарату. Та й внаслідок розвалу імперської системи Україна отримала у спадщину величезну геополітичну реальність, сплативши її, щоправда, мільйонними жертвами. Але вже склалося як склалося, і мусимо цей простір довести до цивілізованого стану.

У цій ситуації мені здається за доцільне приділити належну увагу своєрідності Росії, яка так і не зуміла сформувати багат шарову національну свідомість на зразок Британської імперії, що базувалася на чотирьох етнічних компонентах: англійці, валлійці, шотландці й ірландці. Навіть національний прапор Великої Британії є поєднанням національних кольорів цих народів. При тому, що кожен з них має свій національний прапор. Перед російською елітою XIX і XX століть постала проблема: чи зможуть вони забезпечити щось подібне різномірним етнічним елементам у своїй імперії? Це стосувалося і царів, і радянських вождів. Певний час здавалося, що цей проект може здійснитися. Але згодом з’ясувалося, що всі ці намагання даремні. Більше того, за великим рахунком не вдалося навіть створити російської нації. Щоправда, зараз Росія переживає період націоналістичної реакції на так зване приниження імперської свідомості після розпаду СРСР: за даними соціологів, уже 65 % населення підтримує

гасло „Росія для росіян”. І це теж насторожує. Але в минулому зусилля держави, спрямовані на утримання велетенської території, збирання податків і створення армії для потреб імперії, вимагали підпорядкування практично всього населення і, насамперед, самих росіян, інтересам держави. Відтак гальмувалося створення громадянського суспільства, суспільних асоціацій, які лише й могли забезпечити ґрунт для національної самосвідомості в громадянському розумінні. За оцінкою В. Ключевського, „державна пухла, а народ хирів”.

Для розбудови імперії самодержавство вдалося до запозичення суттєвих елементів „європеїзованої” української культури й етики, що забезпечувалося переважно вихідцями з Києво-Могилянської академії. Це потиснуло й дещо відсунуло вбік прадавню культурну спадщину Московського царства, що й викликало розкол серед російського етносу, наслідки якого даються взнаки й досі. В імперії кристалізація національної російської самосвідомості могла відбутися або навколо імператорського двору та державної бюрократії на основі європеїзованої культури. Або країна могла піти іншим шляхом – відштовхуючись від цінностей селянської общини, до якої тяглась інтелігенція, яка, з одного боку, сприйняла імперську культуру, а з іншого – намагалася не порвати з селянством. В результаті синтез імперської культури й етнічної спільноти в Росії не стався, а сама інтелігенція була знищена вибухом селянської Росії, очолюваної більшовиками під час громадянської війни 1917 - 1921 років. Проблема формування російської нації залишилася відкритою [9].

На мою думку, відштовхуючись від такого трактування Російської імперії, ми могли би спокійно і виважено окреслити шляхи й перепуття українців, яким Російська імперія готувала своєрідний „ірландський проект” [10]. Нині він здійснився хіба що стосовно українців Кубані, які є повноправними громадянами Росії, але практично перестали бути окремою спільнотою, оскільки позиціонують себе радше своєрідною етнографічною групою у складі далєбі не українського, а російського етносу.

Відродження

Що стосується долі України в контексті тези „колоніалізму”, то й тут учасники дискусії мають багато претензій до підручників історії. З одного боку, зауважується, що „Україна як об’єкт розгляду постійно вислизає з поля зору авторів. Історію України підмінено історією політики щодо неї з боку імперських урядів” [1, с. 99]. З іншого боку, зазначається, що характерною рисою підручників є „поеднання нібито колоніального статусу з тезою про невідпинний розвиток України, що впевнено прямує до „відродження” національної державності” [1, с. 98]. Звісно, що такі прямолінійні судження, якщо вони справді фігурують в підручниках, не можуть задовольняти, але при цьому диспутанти часто-густо й самі не дають власної версії, як ці питання слід висвітлювати.

Отож будемо виходити з того, що в центрі вивчення історії стоїть,

безумовно, людина в часі і просторі, але не просто особа, а люди, об’єднані в процесі життєдіяльності в суспільні групи, на колективній психології яких позначається соціально детермінована поведінка. Йдеться про широку палітру життєдіяльності людини: суспільні відносини і трудову діяльність, форми свідомості і колективні почуття, правотворчість і фольклор. Все це суспільне життя людини в усій його повноті історія має охопити у всіх взаємозв’язках сторін. Було б наївно говорити, що ось на певному етапі розвитку раптом все населення України перейнялося ідеєю „відродження” національної держави. Однак те, що досить малочисельний рух українства XIX століття раптом вибухнув у 1917 – 1920 роках революційним зривом, вимагає свого пояснення. Справді, будь-яке значне соціальне явище потребує врахування цілого ряду причин і обставин. І, тим не менше, неможливо витлумачити історичний феномен одним переліком факторів без виокремлення з них визначальних. Йдеться, передусім, про три етапи формування національної свідомості.

У цьому контексті якось дивно сприймаються зауваження одного з диспутантів (К. Баханов) щодо цих трьох фаз становлення нації, які, мовляв, „хрестоматійно відомі з історії будь-якого народу” [1, с. 53]. По-перше, якщо хрестоматійно відомі, то, отже, перевірені практикою й достовірні, а не банальні. По-друге, вони стосуються не „будь-якого народу”, а певної категорії народів, переважно східноєвропейських, до яких і належить Україна. Йдеться про широко знану модель М. Хроха [11, с. 121 – 145], яку, до речі, ще ніхто не спростував. На відміну від концепції Б. Андерсона, який вважає нації продуктом технологій придворних бюрократів та інтелектуалів. Ці, мовляв, за умов „конвергенції капіталізму і друкарської техніки” витворюють і культивують в суспільстві „національний міф”, навколо якого й утворюється „уявлена нація” [12].

Цю модель Б. Андерсона, на нашу думку, можна віднести скоріше до галузі політтехнологій, де вона була б більше до ладу. Як це не суперечить деяким претендентам на роль „батьків нації”, або, в кращому випадку, її апостолів, але створення нації і національної держави в жодному випадку не є винятково справою амбіційних інтелектуалів, оскільки їх діяльність може дати певні плоди лише при визріванні об’єктивних передумов для утворення нації. Мав рацію К. Дойч, коли зазначав, що для виникнення національної самосвідомості має спочатку виникнути те, що вона усвідомлюватиме.

Жодні національні традиції неможливо винайти з нічого: вони мають існувати в такій формі, у якій їх може розпізнати й дитина. Інша справа, що інтелектуали можуть надати їм модерного вигляду, як того вимагають час і обставини. Ось увесь цей процес і був досліджений М. Хрохом. Він виокремлює три фази, через які проходять всі бездержавні нації, що мобілізуються проти іноземної держави чи імперії. Перша, яку він називає стадією „А”, – період наукового інтересу, коли лінгвісти, етнографи та історики досліджують народні традиції і формують на їх

основі „культурний пакет”, придатний для широкого розповсюдження. Стадія „В” – період, коли політики беруть з „культурного пакета” те, що вважають за корисне, і використовують для патріотичної агітації в народі. Далі настає стадія „С” – піднесення масового національного руху. В кожному випадку М. Хрох визначає особливу соціальну групу (знову ж таки в кожній нації не одну і ту ж), яка відіграє центральну роль в мобілізації національних почуттів. Якщо в якийсь період історії цей цикл не відбувся чи йому стали на заваді якісь сили, то тоді, з часом, він може знову (і не один раз) повторитися, аж допоки нація не досягне певного рівня історичної самосвідомості, щільності й інтенсивності мовних зв’язків, інститутів громадянського суспільства і, зрештою, не конститується у власній державі. Шлях цей тривалий і важкий, але іншого немає.

Чим не влаштовує диспутантів ця модель М. Хроха, чому вони віддають перевагу концепції „уявленої спільноти” Б. Андерсона – незрозуміло. Можливо, тяжіє ідея, що класичні праці М. Грушевського та інших вчених модерного періоду, мовляв, писалися для інших завдань і для іншого часу, а тому їх треба переосмислити під кутом зору постмодернізму. Але ж ми говорили, що модель М. Хроха передбачає повторні цикли вирішення стадій від „А” до „С”, які можуть повторюватися в історичному часі й не один раз.

Можливо, є якісь інші причини, і це з’ясується в подальших дискусіях. Дивує, принаймні, висновок Г. Касьянова: „Сьогодні, коли завдання „українізації” етнічних українців за рецептами класичного національного проекту (культурна, політична та ідеологічна легітимація власної мови й національної історії) на загальній території реалізовані, варто здійснити перегляд державної політики в галузі історичної освіти з метою подолання крайнощів, про які йшлося вище” [1, с. 88].

Тут виникає ряд запитань. Яким же чином ми реалізували національний проект в галузі історичної освіти, коли, виявляється, є ще перекося, які слід негайно виправляти? Щодо щільності й інтенсивності мовних зв’язків, то єдина сфера, де були зримі зрушення в переході на українську мову як державну, залишилася поки що лише сфера освіти (близько 80 % учнів навчається в українських школах). Але наскільки повно може відбутися легітимація національної мови при вельми дрібній питомій вазі на ринку української книги й телекомунікацій українською мовою? Адже, за даними Кабінету Міністрів, 46 % жителів України взагалі не купують книжок, оскільки не мають потреби у читанні, а в цілому книжковий ринок України більше як на 90 % заповнений іноземною, переважно російськомовною продукцією [13, с. 7]. Чому забувається такий необхідний складовий елемент, як громадянське суспільство, яке ще не склалося, але яке лише й може створити соціальні передумови формування повнокровної нації? Жодної з цих передумов не досягнуто, а тому питання формування української нації далеке від завершення.

Що ж тоді реалізовано, і куди нас кличе Г. Касьянов?

Держава

Учасники дискусії ставлять під сумнів схему тягlostі українського державотворчого процесу: Київська Русь – козацька гетьманська держава – культурно-просвітницький та визвольний рух на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій – Українська народна республіка – визвольний рух за часів Радянської України – незалежна Україна [1, с. 48]. Щоправда, детально не вказують на вади цієї схеми.

Що ж, періодизація історії є чи не найскладнішим завданням, і навряд чи одноосібно її можна вирішити. Але тут нас насторожує те, на чому ми вже акцентували увагу в попередніх публікаціях [14, с. 51 – 61]. Йдеться про те, що в цій періодизації оминається радянський період, а фіксується лише „визвольний рух за часів Радянської України”. І дуже шкода, бо саме непорозуміння з трактуванням місця і ролі радянського періоду в житті українського народу заважає справі його консолідації, не сприяє зниженню рівня протистояння східних і західних регіонів країни.

В нинішній міфологізованій версії національної ідеї радянська історія була від початку демонізована як антиукраїнський проект, який ніби не мав жодних джерел і передумов у самому українському житті, а був нав’язаний ззовні. Щоправда, є й інші визнання: тоталітарний режим протримався сім десятиліть не тому, що був дуже сильним, а тому, що суспільство його терпіло і обслуговувало – попри репресії, тортури, образливу бідність та всі інші форми приниження [15, с. 1].

На превеликий жаль, цей факт (відповідальність українського народу за власну долю, а не його міфічна „жертвовність”) так і не знайшов належного розуміння серед певного сегмента українських істориків. Більше того, він практично ігнорується українським політикумом та деякими державними інституціями, які останнім часом взялися за „переформатування” національної пам’яті. Прикладом може бути теза: „Ми повинні говорити загалом про суттєве переосмислення української історії, повинні зрозуміти, що головним суб’єктом історичного процесу в Україні ХХ століття була не Українська Радянська Соціалістична Республіка, а український визвольний рух. Тобто той рух, що сприяв створенню української незалежної держави. І ця думка, можливо, зробить переворот у нашій свідомості...” [16, с. 4].

Що й казати, рідко трапляється молодий дослідник, який би не прагнув здійснити „переворот” в історичній свідомості народу. Однак до науки слід ставитися поважно й зважати на те, що існує вже усталена думка: первинними суб’єктами історії є люди, згуртовані в соціально-історичні спільноти, підпорядковані одній державній політичній владі з визначеними кордонами, які зазвичай збігаються з державними. Отже як би хто не ставився до УРСР, але це державне утворення охоплювало собою переважаючий контингент українського народу, підпорядкований певній владі, як би цю владу не оцінювали. Можливо, для учасників дискусії це

теж „хрестоматійна істина”, але її доводиться повторювати, оскільки в наші дні сваволя в бізнесі й політиці провокує таку ж сваволю у ставленні деяких дослідників і до історичного процесу.

І тут можна послатися на авторитет І. Лісяка-Рудницького, який, працюючи в Канаді, підніс українську історіософію до справді світового рівня. Так ось він розглядав Радянську Україну як повноправного суб'єкта історичного процесу: „Чи нам подобається, чи ні, не можна заперечити факту, що в період визвольних змагань досить поважний відлам політично активних і національно свідомих українських сил прийняв т. зв. „радянську платформу”. Це були партії боротьбистів, незалежників (лівих соціал-демократів), а також окремі одиниці з-поміж більшовиків... Це не було явище тільки агентурного порядку, але ідейно-політична течія в українському громадянстві. Те, що уродженням західних земель утруднює пізнання явища, що зветься „українським радянством”, це перенесення галицьких критеріїв на відмінні наддніпрянські відносини” [17, с. 41]. В подібному ключі давали оцінку УРСР В. Липинський, В. Винниченко, інші діячі українського визвольного руху. Отже, наполягали ми у своїй публікації, „не визнавати УРСР суб'єктом історичного процесу – нонсенс”.

Це положення підтримав голова Інституту національної пам'яті І. Юхновський. В інтерв'ю газеті „Україна молода” він зазначав, що „історію не можна накинути, історію можна тільки зрозуміти”. Що стосується УРСР, то І. Юхновський не просто визнає її суб'єктність, більше того – цю суб'єктність, за ініціативою очолюваного ним інституту, планується підвищити в ранзі у очах світової спільноти: „Жодна інша країна не зробила такого внеску і не понесла таких утрат, протистоячи фашистській Німеччині. Тому Україна має бути проголошена суб'єктом антифашистської коаліції – нарівні з Росією, Англією, Францією та Сполученими Штатами Америки”. На думку І. Юхновського, якщо ця ініціатива Інституту буде підтримана, то це посприє примиренню ветеранів Радянської Армії та вояків ОУН-УПА: „Це буде базою для примирення, тим паче, що більшість колишніх учасників війни є спокійними і поміркованими людьми, а різкі слова, які говорять деякі з них, не можна зводити до протиріччя між ветеранськими організаціями” [18, с. 17]. Як мовиться – в добрий час.

Політика

Ще одна вкрай важлива тема, яка обговорювалася під час дискусії, це проблема взаємовідносин історичної освіти і політики. В інтерпретації Г. Касьянова тема була сформульована так: „Впродовж останніх десяти років ці проблеми вже обговорювалися українськими і зарубіжними фахівцями як на рівні академічних дискусій і публікацій, так і на рівні публіцистики. Однак жодних помітних наслідків для навчальної літератури з історії ці дискусії не дали – переважно через те, що політика держави у сфері історичної освіти спрямовується на „націоналізацію” історії, впровадження

у навчально-виховний процес базових елементів „національного” громадянського виховання, яке зорієнтоване на формування лояльності передусім до власної нації” [1, с. 87 – 88].

Така постановка проблеми викликає більше запитань, ніж дає спонук до її розв’язання. По-перше, якщо вже впродовж десяти років тривають плідні дискусії щодо поліпшення курсу викладання історії, то чому опубліковані матеріали дискусії 2007 року все ще містять цілий шерех суперечностей, методологічних неточностей, а то й недоречностей. Очевидно, дискусія ще має тривати і вийти за вузьке коло ретельно відібраних диспутантів, набути ширшого громадського розголосу. Не берусь стверджувати однозначно, але не виключено, що саме з цих причин продукт цих дискусій і не користується попитом на ринку укладання підручників. По-друге, державі закидається як вада те, що вона впроваджує в навчальний процес базові елементи „громадянського виховання, яке зорієнтоване на формування лояльності передусім до власної нації”. Де тут кримінал? Чи ж Україна має за державний бюджет формувати лояльність до транснаціональних корпорацій? Або, як писав В. Симоненко, „і до сусід пристать наймитувати за пару постолів і шкварку на обід”? Чи зовсім або частково відмовитися від самостійного предмету вітчизняної історії?

Є й такі приклади. Якщо вірити повідомленням ЗМІ, то з нинішнього року в Білорусі кілька дисциплін виключено зі шкільної програми, і серед них „Історія Білорусі” – „Для оптимізації навчального навантаження” міністерство освіти вирішило об’єднати курс вітчизняної історії з історією світовою. Більше того, історія Білорусі відтепер, за бажанням дирекції тієї чи іншої школи, може читатися не рідною мовою, а російською” [19, с. 6].

Проте це внутрішня справа Білорусі. В країнах Європейського Союзу, до речі, теж спостерігаються різні традиції вивчення вітчизняної історії: у французькій програмі історія Франції становить близько 30 % матеріалу, у німецькій історія Німеччини – близько 50 %. А ось у Великій Британії на 100 % викладається вітчизняна історія – іншою англійці не цікавляться.

Що характерно: у французьких школах немає такого поняття, як патріотизм – це вважалось би за пропаганду. Але так було не завжди. Г. Ле Кентрек, автор спільного французько-німецького підручника історії, наголошує, що всьому свій час: „Такий підхід до підручників був у XIX столітті за III Республіки, як вважається – час формування французької політичної нації. Мета курсу історії зараз – принести учням загальну культуру і знання про Францію зокрема, навчити критичного підходу до історії і сформувати доброго громадянина, проте останнє стосується більше не патріотизму, а якраз критичного підходу у всьому” [20, с. 7].

Але слід зважити на низку особливостей. Перша: у країнах Західної Європи період формування політичних націй припав переважно на кінець XIX, у деяких – на початок XX століття. Ми в Україні ще не вийшли на цей рівень консолідації. Друга особливість: французькі і німецькі історики зустрічалися впродовж 50 років перед тим, доки дійшли спільної концепції

щодо такого підручника, та й до цього часу є питання, де такого консенсусу не знайдено. Що вже говорити про досягнення такого консенсусу між самими українцями?

Отож в Україні, як казав поет, „нам своє робить”: історична самосвідомість має зробити свій вклад у формування політичної нації. Але якщо вже в нас не склалася традиція „лояльності передусім до власної нації”, то не гріх повчитися у народів, які таку традицію шанують і навіть втілили її у своєрідний державний ритуал: жодна офіційна делегація не матиме перспективи зустрітися з керівниками держави Ізраїль доти, доки в програмі візиту не буде значитись відвідування меморіалу Голокосту. І це суворо дотримується: щоб тебе поважали інші люди, слід навчитися поважати себе. У нас же навіть значна частина депутатського корпусу так і не визнала Голодомор як форму геноциду українського народу.

Що ж тут дивуватися, коли, при наявному безладі в Україні, інші ставляться до нас так, як їм заманеться. Чого варте положення з листа президента Російської Федерації від 18 грудня до президента України. В документі зазначається, що „взаємодія Росії й України в гуманітарній галузі є дуже важливою складовою стратегічного партнерства наших країн. І стан справ у цій сфері – наочний показник загальної динаміки двосторонніх відносин”. Далі викладається суть проблеми, що викликає стурбованість російської сторони: „Йдеться, насамперед, про своєрідне трактування українською стороною подій нашої спільної історії, героїзацію воєнних злочинців, які співпрацювали з нацистами, розв’язаної в ряді регіонів України „війни” з історичними пам’ятками і захороненнями радянських воїнів-визволителів, дискримінацію російської мови, що посилюється, діяльності, спрямованої на розкол Української православної церкви. Ці недружні кроки уже затьмарюють атмосферу відносин між нашими державами. Більше того, вони можуть завдати серйозних втрат двосторонньому співробітництву на різних напрямках” [21].

Не будемо зачіпати політичний аспект цього послання – це справа політиків. У цьому випадку нас цікавить питання про точку зору Росії на „своєрідне трактування українською стороною подій нашої спільної історії”. Судячи з усього, нам у такому праві відмовляють, та й у власній історії теж. І, до того ж, відмовляють у досить жорсткій формі. Скоріш за все, все це скидається на політику „присилювання до дружби”. І в цьому контексті постає законне запитання: чи справді вже „нині профетична візія (пророче бачення? – Авт.) щасливого майбутнього шляхом „возз’єднання” у складі російської держави втратила актуальність”, як стверджує Н. Яковенко [1, с. 124]?

Щодо цього є сумніви, принаймні з тієї точки зору, що навряд чи Росія, володіючи велетенським інформаційним потенціалом, дасть нам можливість забути цю проблему. Згідно з стенограмою виступу В. Путіна на Раді Росія - НАТО в Бухаресті у квітні 2008 року, нашому народу відмовляють не лише у власній історії, але й у історичній території

проживання: „Україна – взагалі складна дуже держава. Україна в тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, була створена за радянських часів; вона отримала території від Польщі після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії – і нині ще не всі вирішені прикордонні проблеми на Чорному морі з Румунією. Отже від Росії величезні території отримала на сході і на півдні країни. Це складне державне утворення” [22, с. 5].

Суголосно з виступом В. Путіна, російська сторона на українсько-російській науковій конференції істориків у Москві 3 - 5 квітня 2008 року на зміну радянській концепції єдиної древньоруської народності висунула концепцію „загальноросійського народу, що складається з росіян, українців і білорусів” [23, с. 4].

У підсумку всі ці кроки є лише продовженням відверто націоналістичного курсу правлячих кіл Росії. У розмові з західнонімецькою колегою А. Меркель у березні 2008 року В. Путін запевнив її, що Д. Медведєв – „не менший в хорошому значенні слова російський націоналіст, ніж я. Не вважаю, що нашим партнерам буде з ним простіше” (федеральні телеканали про всяк випадок вирізали слова про націоналізм зі своїх репортажів). Зарубіжні коментатори зазначали, що націоналізм у розумінні В. Путіна „полягає у захисті власних інтересів у боротьбі з іншими державами”, і що найближче до цього трактування можна знайти у Брокгауза і Ефрона: „Націоналізм – перетворення живої народної свідомості на відвертий принцип, що утверджує „національне” як безумовну протилежність „універсального” і „своє рідне” – як безумовну протилежність „чужоземному” [24, с. 1].

Чи можливо, що за цих умов Україна має відсунути патріотичне виховання на другий план, а натомість захищати лише універсальні принципи? Дуже сумнівно: це не буде суголосно з суспільними настроями. Та й не всі держави ЄС, як бачимо, неухильно дотримуються такої позиції. Отож ситуація, яка склалася навколо України, засвідчує, що засуджена Г. Касьяновим лінія „громадянського виховання, яке зорієнтоване на формування лояльності передусім до власної нації”, навряд чи буде знята з порядку денного. Інша справа, чи буде вона вирішуватися на шляху нагнітання національного екстремізму, чи вирішуватиметься в ключі гуманістичного світобачення. Поки що тут не все так погано: за результатами репрезентативного опитування, проведеного Київським інститутом проблем управління ім. Горшеніна, поняття „націоналізм” для українців означає: захист інтересів своєї нації – 35,2 %; патріотизм, любов до Батьківщини – 30,9 %; національна замкнутість – 20 %; важко сказати – 14,4 %, інше – 0,5 %.

Зрештою, як піде подальший розвиток суспільства, залежатиме багато в чому від обставин. Прочитуємо Біблію: „Знову я бачив під сонцем, що біг не у скорих, і біг не в хоробрих, а хліб не в премудрих, і не в розумних багатство, ні ласка – у знавців, – а від часу й нагоди залежні вони” (Книга

Еклезіастова, р. 9, в. 11).

Історіософія часу

Історіософська суть проблеми, як на нашу думку, полягає в необхідності пошуку консенсусу серед дослідників щодо діалектики історичної стріли часу – минуле, сучасне, майбутнє. До цієї проблеми звертався свого часу родоначальник християнської філософії історії Августин Блаженний (354 – 430 рр.): „Неточно висловлюються про ті часи, коли кажуть: минуле, сучасне, майбутнє; а було б точніше, здається, висловлюватися так: сучасне минулого, сучасне майбутнього”.

У ХХ столітті, як на нашу думку, чи не найбільше уваги розкриттю діалектики історичного часу приділив К. Ясперс. Він виходив з того, що людство має єдині джерела й спільну мету. Проблема лише в тому, що „ці джерела і ця мета нам не відомі, у будь-якому випадку у вигляді достовірного знання. Вони відчутні лише в мерехтінні багатозначних символів. Наше існування обмежене ними. У філософському осмисленні ми прагнемо наблизитися до того й іншого, до джерел і до мети” [25, с. 29]. Минуле міститься в нашій пам’яті лише уривками, майбутнє темне: „Перед нами розкрилася безодня минулого і майбутнього” [25, с. 29]. Відтак, за К. Ясперсом, лише теперішнє могло б бути осяяне світлом. Однак воно саме є непроникним, тому що ясним воно було б лише при повному знанні минулого, яке служить його основою, і майбутнього, яке сучасне таїть у собі. А, в кінцевому підсумку, у своїх наукових дослідженнях „ми прагнемо до усвідомлення ситуації нашого часу” [25, с. 141].

К. Ясперс не заперечує важливості майбутнього в усвідомленні як сьогодення, так і минулого. Більше того, він стверджує, що без прогностичного уявлення про майбутнє взагалі не може бути філософського осмислення історії: „Однак майбутнє не може бути досліджене. Дослідженню доступне лише те, що є реальністю, тобто те, що вже відбулося. Майбутнє ж приховується в минулому й сьогоденні, ми бачимо й домислюємо його в реальних можливостях” [25, с. 155]. У цій ситуації вихід для дослідника один: в основі нашого бачення майбутнього має бути неупереджене осягнення сучасного, яке ставить перед нами проблеми, та наукове проникнення в минуле. Лише за цих умов наша увага спрямовуватиметься вже не лише на об’єктивність викладу того, що просто було і стало далеким від подій сьогоднішнього дня, а навпаки – тоді саме нинішнє стане джерелом і метою історичної свідомості, а також наукового прогнозування.

Оцінюючи політичну ситуацію осені 2008 року, як свідчать результати репрезентативного опитування, проведеного компанією Research & Branding Group, 77 % населення України вважало ситуацію в країні „в цілому нестабільною”, лише 5 % – „в цілому стабільною”, а 18 % „вагалися з відповіддю”. Напрощується висновок: першочерговим завданням України є стабілізація суспільства, подолання внутрішнього розколу на шляху

до розбудови соціально-відповідальної держави, що й визначить наші перспективи.

Те, що ми не знаємо, що нас чекає, не має паралізувати нашу волю до удосконалення життя, оскільки, за К. Ясперсом, кожне судження про майбутнє або спонукає нас до якоїсь дії, або, навпаки, відвертає від чогось. Та й взагалі увесь характер нашої діяльності залежить від того, чого ми чекаємо від майбутнього, а також від наших уявлень про можливі шанси і шляхи їх реалізації. Проте наші прогнози щодо майбутнього мають зберігати раціональний смисл: вони повинні уводити нас у сферу можливого, окреслювати відправні точки нашого плану і наших дій і лише на цій основі відкривати перед нами далекі горизонти, посилюючи тим самим відчуття свободи як усвідомлення саме можливого. І тут слід виходити з того, що „справжня дійсність притаманна лише нинішньому. Абсолютна впевненість у майбутньому може позбавити нас реальної дійсності. Прогнози майбутнього спасіння можуть відвернути нашу увагу від сьогодення, тоді як, по суті, лише воно й належить нам. Лише відповідальність за нинішнє дозволить нам відчути відповідальність за майбутнє” [25, с. 165].

В контексті „переформатування” історичної пам’яті українського народу хотілося б зафіксувати принциповий момент: самоідентичність нинішньої України – з її все ще не до кінця вирішеними проблемами демаркації кордонів практично по всьому їх периметру; з несформованістю стратегії економічного розвитку, з її соціальною нестабільністю й неусталеністю політичної структури; амбівалентністю цивілізаційного вибору населення по лінії „Схід – Захід”, не може бути рівнозначною самоідентичності Європейського Союзу з його усталеним способом життя та міжнародною захищеністю з боку НАТО. Саме тому наші прогнози щодо майбутньої євроінтеграції повинні, за К. Ясперсом, зберігати раціональний смисл і уводити нас у сферу можливого, бо „абсолютна впевненість у майбутньому може позбавити нас реальної дійсності”.

Висновки

Попри всі висловлені зауваження, матеріали дискусії зробили корисну справу. Найголовніше – вони відверто провокативні, будять думку і заохочують до подальшої дискусії. Провокативність порушених питань обумовлювала такий же характер рефлексії на них, і, сподіваємось, ця рефлексія буде сприйнята колегами в руслі відомої формули: „Нічого особистого – все в інтересах справи”.

Та й викладені у цій статті рефлексії, скоріш за все, можуть стати лише гіпотезами, а не рецептами вирішення проблем. Власне, в історичній науці будь-яке твердження найчастіше є лише робочою гіпотезою, яка в подальшому буде перевірятися спеціальними дослідженнями, а ті, у свою чергу, стимулюватимуть інших дослідників. І якщо висловлені в цьому матеріалі зауваження і пропозиції будуть науково спростовані й відхилені,

але при тому стимулюватимуть інших дослідників до пошуку нових гіпотез і аргументації, то вважатимуть себе повністю віддяченим за труди.

Література:

1. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (упорядник Н. Яковенко). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008.

2. **Мостова Ю., Рахманін С.** Будемо доношувати // „Дзеркало тижня”, № 33, 6 вересня 2008 р.

3. **Фукуяма Ф.** Росія та новий демократичний реалізм // „День”, № 157, 4 вересня 2008 р.

4. **Тертичний О.** Маршрут до Марксового „царства свободи” конкретизували сучасні соціологи // „Дзеркало тижня”, № 34, 13 вересня 2008.

5. Див.: **Блок М.** Апология истории, или Ремесло историка. – М.: Наука, 1968. – С. 220.

6. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К.: Генеза, 2000.

7. **Кульчицький С.** Голодомор 1932 - 1933 рр.: вердикт учених // „День”, № 151, 27 серпня 2008. – С. 4; **Кульчицькой С.** Громадянське суспільство в радянській гамівній сорочці // „День”, № 168, 19 вересня 2008. – С. 4 - 5.

8. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.

9. Дет. див.: **Хоскинг Дж.** Россия: народ и империя (1552 - 1917) / Пер. с англ. С. Н. Самуйлова. – Смоленск: „Русич”, 2000. – 512 с.

10. Дет. див.: **Миллер А.** „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века // <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller-pred2.htm>

11. Див.: **Хрох М.** От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм \ Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; Пер. с англ. и нем. – М., Праксис, 2002. – С. 121 - 145.

12. Див.: **Андерсон Б.** Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: „Критика”, 2001. – 270 с.

13. „День”, № 97, 4 липня 2008 р.

14. Див.: **Кремень В., Ткаченко В.** Україна: сучасне майбутнього, сучасне минулого // „Політичний менеджмент”, № 3, 2008.

15. **Пахльовська О.** Джеймс Мейс і його місія // „День”, № 27, 15 лютого 2007 р.

16. СБУ гарантує: жодних секретів не буде // „День”, № 27, 14 лютого 2008 р.

17. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе. В 2-х т. Т. 2. – К., 1994. – С. 41.

18. **Юхновський І.** Я був чесним солдатом // „Україна молода” № 165,

5 вересня 2008 р.

19. „Україна молода”, № 162, 2 вересня 2008 р.

20. **Ле Кентрек Г.** У наших школах немає поняття патріотизму // „Україна молода”, 15 грудня 2007 р.

21. Президент России / Послание – Украина - Ющенко - <http://www.kremlin.ru/psmes/2007/12/154597.shtml>

22. „Дзеркало тижня”, № 15, 19 квітня 2008 р.

23. **Кульчицький С.** Україна і Росія: історія та образ історії. Роздуми після конференції // „День”, № 65, 9 квітня 2008 р.

24. **Гольц О.** Час істини? // „День”, № 46, 13 березня 2008 р.

25. **Ясперс К.** Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. – М., Республика, 1994. – С. 31.

Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща

Оксана Кукуруз,

молодший науковий співробітник

Інституту держави і права

ім. В. Корецького НАН України

Розуміння ролі політичного складу парламентської більшості і парламентської опозиції особливо актуальне для держав, які перебувають на стадії трансформації політичних систем. Для України у цьому зв'язку може бути корисним, зокрема, вивчення політичної ситуації у Польщі останніх років. Відтак у статті здійснюється аналіз змін політичного складу парламентської більшості та опозиції в Сеймі Республіки Польща, починаючи з 1989 року.

Діяльність парламенту у парламентських і парламентсько-президентських державах здійснюється переважно на основі взаємодії парламентської більшості і опозиції. Від їх політичного складу залежить розвиток держави, особливо якщо держава перебуває у стані трансформації.

Оскільки 2006 року Україна перейшла до парламентсько-президентської форми правління, за якої парламентська більшість формує уряд, а контроль за ними здійснює парламентська опозиція, то корисним, на нашу думку, буде вивчити досвід Республіки Польща з цього питання. Тим більше, що в цій державі така схема діяльності законодавчого органу практикується вже 19 років. Досліджувати будемо зміну політичного складу більшості та опозиції нижньої палати польського парламенту – Сейму, оскільки вона за своїми функціями подібна до Верховної Ради України.

Розвиток парламентаризму в Польщі в контексті посткомуністичних трансформацій країн Східної Європи ретельно досліджують українські науковці, зокрема, О. Брусиловська і В. Струтинський, а також російський науковець Л. Ликошина. Аналіз поточної політики в сусідній державі постійно здійснюється на сторінках суспільно-політичної газети „Дзеркало тижня” зусиллями, здебільш, журналістів В. Твердохліба і В. Павліва. Ґрунтовно відстежує функціонування парламентської опозиції в Сеймі польський науковець С. Божик. У книзі „Правовий статус парламентської

опозиції в Сеймі Республіки Польща” він аналізує зміни в партійній системі Польщі та взаємовідносини парламентської більшості та опозиції; акцент ставиться на правових аспектах їх діяльності. Інші ж дослідники аналізують, як правило, вплив діяльності парламентської більшості та опозиції на демократизацію політичної системи.

Метою нашої статті є виявлення тенденцій змін у політичному складі парламентської більшості і парламентської опозиції за час існування ІІІ Республіки Польща, тобто починаючи з 1989 року й донині. Наше завдання – з’ясувати, які політичні сили в цей період становили парламентську більшість, а які опозицію, як змінювалася ситуація з кожними наступними виборами, якій ідеології поляки віддають перевагу, що сприяє парламентській опозиції ставати парламентською більшістю.

Слід зазначити, що за період, що досліджується, парламентські вибори у Польщі відбувалися в 1989, 1991, 1993, 1997, 2001, 2005 і 2007 роках. Перші відносно вільні вибори відбулися на основі домовленостей за „круглим столом” між владою і позапарламентською опозицією, яку тоді, 1989 року, репрезентувала профспілка „Солідарність”. Одним з головних результатів домовленостей був компроміс щодо проведення виборів до Сейму і Сенату за участю опозиції. На виборах до Сейму 35 % місць могли заміщуватися шляхом вільних виборів, а інші 65 % – депутатами від партійно-урядового блоку (Польська об’єднана робітничка партія (ПОРП), Об’єднана селянська партія (ОСП), Демократична партія (ДП)). Так було утворено „контрактний” сейм. Кандидати від Громадянського комітету „Солідарність” отримали в Сеймі 160 мандатів з належних їм 161 і сформували Громадську парламентську групу на чолі з Б. Геремеком. Президент обирався спільно Сенатом і Сеймом.

Цікаво, що, обираючи президента, парламентська опозиція знову запропонувала більшості „контракт”. 3 липня А. Міхнік, один з лідерів опозиції, надрукував у „Газеті виборчій” статтю за символічною назвою: „Ваш президент, наш прем’єр”. Автор наголошував, що для користі польського суспільства правлячим політичним силам і опозиції було б доцільно дійти порозуміння, за яким „президентом буде обрано представника ПОРП, а портфель прем’єра і місію формування уряду буде доручено кандидатові від „Солідарності” [1, с. 148].

Після того, як президентом Польщі було обрано В. Ярузельського, правляча ПОРП не погодилася піти на поступки щодо призначення прем’єра. Тоді „Солідарність” провела переговори з ОСП та ДП, і вони сформували нову коаліцію. Кандидатуру від „Солідарності” – Т. Мазовецького – на посаді голови Ради Міністрів підтримали 378 депутатів з усіх парламентських груп. Відтак ПОРП опинилася в опозиції і в січні 1990 року оголосила про свій саморозпуск. Понад 100 її депутатів утворили парламентську фракцію Демократичних лівих сил, до якої увійшли і 20 депутатів від „Соціал-демократії Республіки Польща”. Ще частина депутатів створила фракцію „Соціал-демократичний союз Польщі” (41

депутат). Деякі депутати проголосили себе незалежними або ж увійшли до складу інших парламентських фракцій. Політичні поділи сталися і в парламентській більшості. Серед колишніх однодумців – лідерів „Солідарності” відбувся розкол. З Громадянської парламентської фракції виокремилася фракція новоствореного Демократичного союзу (ДС). На думку В. Струтинського, „смак влади і особисті амбіції, а не відчуття відповідальності за долю профоб’єднання та реалізацію високоморальних ідеалів, які викристалізувалися під час страйків 1980 - 1981 років, керували діями цих та інших політиків. Вони почали забувати, що на початку 80-х та у 1989 рр. „Солідарність” перемагала за рахунок внутрішньої єдності, яка будувалась на високоморальних ідеалах та компромісах, а не на конфронтації у переговорах з політичними опонентами” [1, с. 150]. З середовища Солідарності” утворилися праві і правоцентристські партії – ДС, Християнсько-народне об’єднання (ХНО), Згода центру (ЗЦ), а пізніше, 1996 року, із залишків профспілки утворився прокатолицький Рух за відродження Польщі (РВП), який потім став Акцією виборчою „Солідарність” (АВС).

Щораз важче було розрізнити парламентську більшість і парламентську опозицію, оскільки в результаті поділів і переходів політична структура Сейму стала зовсім іншою, ніж якою була одразу після виборів. Згодом уряд Т. Мазовецького був відправлений у відставку. Новим прем’єр-міністром став Я. Белецький, уряд якого фактично був урядом меншості. Спроби опозиційних партій внести пропозицію про вотум недовіри не знайшли підтримки у інших депутатів, і цей уряд функціонував до парламентських виборів. „Контрактний” Сейм працював з червня 1989 по жовтень 1991 року. Протягом двох років він втратив популярність у суспільстві, не виконував функцій представника політичних сил країни і, зрештою, саморозпустився.

1991 року кількість політичних сил у Польщі була найбільшою в Східній Європі. Оскільки не було запроваджено виборчого бар’єра, то на перших вільних виборах до Сейму увійшли представники 29 виборчих комітетів (для участі у виборах політичні сили утворюють виборчі комітети), 24 з яких були створені в результаті організаційного подрібнення політичних партій. Після виборів утворилося 18 парламентських фракцій [2, с. 146]. Через надмірну кількість політичних сил неможливо було сформувати стійку парламентську більшість. Прем’єр-міністром був затверджений правоцентрист Я. Ольшевський (ЗЦ), який зберігав свої повноваження трохи більше шести місяців. Це був коаліційний уряд парламентської меншості (114 мандатів), яку створили представники кількох політичних сил, в тому числі ЗЦ і ХНО. Функціонування такого уряду можливе було за підтримки депутатів від „Солідарності”, ПСП і ще кількох невеликих фракцій (на той час фракцію мали право створити 3 депутати). В опозиції до уряду перебували партії, які на виборах отримали найбільше мандатів – ДС, Союз демократичних лівих сил (СДЛС) і Конфедерація незалежної

Польщі (КНП). Урядова коаліція всіляко обмежувала вплив опозиції, що спровокувало опозиційні сили (в тому числі й ПСП) разом з президентом відправити уряд Я. Ольшевського у відставку. Парламентська опозиція, підтримана президентом, висунула кандидатуру В. Павляка, голову ПСП, на посаду голови уряду. Однак він не зміг сформувати нову коаліцію, а відтак залишив посаду. У липні 1992 року прем'єр-міністром була призначена Х. Сухоцька, представник ДС. Це був черговий коаліційний уряд, до якого увійшли переважно представники чотирьох партій – ДС, ХНО, Ліберально-демократичного конгресу (ЛДК) і Народної згоди (НЗ).

Роздрібнення партійної системи призвело до кризи в парламенті. Хоча більшість депутатів вважалися правоцентристами, їх розділяли серйозні суперечності. Крім того, жодний коаліційний уряд не міг стати представницьким для такого фрагментарного парламенту. 28 травня 1993 року Сейм висловив недовіру уряду, не обравши при цьому нового його голову. Президент Л. Валенса не прийняв відставки уряду, але видав указ про розпуск Сейму. Як зазначає Л. Ликошина, „Сейм першого скликання, незважаючи на те, що був обраний демократичним шляхом, користувався в суспільстві невеликим авторитетом, а інколи й меншим, ніж „контрактний” Сейм. Причиною цього було погіршення соціально-економічної ситуації в країні, гостра боротьба між парламентськими фракціями, які виражали вузькопартійні інтереси, суперництво між Сеймом і Сенатом, а також низька професійну підготовка більшості депутатів” [3, с. 67].

Невдала діяльність Сейму I скликання зумовила запровадження у травні 1993 року високого виборчого бар'єра для партій – 5 %, а для партійних об'єднань – 8 %. Головними переможцями цього разу стали ліві партії. СДЛС отримав найкращий результат на виборах і разом з ПСП створив коаліцію парламентської більшості. Незалежна самоврядна профспілка „Солідарність”, ЛДК, ЗЦ опинилися в позапарламентській опозиції. В. Осятинський цю ситуацію коментує так: „Яка б це не була партія, що поставила перед собою завдання навести порядок в економічній і соціальних сферах після краху комуністичного режиму, вона була би приречена на невдачу, особливо в ході вільних виборів. Вона зазнає поразки і в тому випадку, якщо нічого не робитиме, оскільки ресурси залишилися дуже малі для того, щоб підтримати економіку. Вона зазнала б поразки навіть тоді, коли б змогла розпочати реформи, оскільки тягар переходу до нового суспільства надзвичайно болісний. Отже питання не в тому, чому „Солідарність” програла, а в тому, чому вона програла комуністам” [4, с. 2].

На нашу думку, „Солідарність” програла, в першу чергу, через розчарування електорату правлінням правих, а також через їх внутрішні конфлікти, що призвело до роздрібнення колись потужної профспілки. Ліві ж сили перемогли завдяки тому, що об'єдналися, оскільки зрозуміли: тільки спільними зусиллями можна досягти бажаного результату в будь-

який час, а тим більше в умовах такого високого виборчого бар'єра.

На відміну від „контрактного” Сейму і Сейму І каденції, де парламентська більшість змінювалася двічі за час однієї каденції, більшість лівого спрямування проіснувала протягом всієї каденції (1993 – 1997 роки). Однак за цей період функціонувало три уряди: В. Павляка (ПСП), Ю. Олексі (СДЛС) і В. Чимошевича (СДЛС). Представники позапарламентської опозиції постійно піддавали сумніву легітимність парламенту. „...існування значної позапарламентської опозиції стало дестабілізуючим фактором. В суспільстві посилювалися конфронтація, пов'язана з висуненням деякими політичними силами вимоги відставки „комуністів” від влади і засудження комунізму. Незадоволення деяких суспільних прошарків викликала відмова від декомунізації, свого роду політичній дискваліфікації підпали політичні партії, звинувачені у „співробітництві” з правлячою коаліцією, – Союз свободи (СС) і Союз праці (СП)” [5, s. 93].

Наступні парламентські вибори (1997 рік) засвідчили зміцнення політичних партій і майже рівномірний розподіл голосів між лівими і правими. 1997 року партійна система Польщі трансформувалася в систему двох сил. Правий блок склали СС та АВС. Лівий блок – СДЛС. Парламентську більшість сформували АВС та СС. Маятник влади знову хитнувся вправо. Перемога правих була досягнута завдяки об'єднаним процесам. СС виник 1994 року на основі об'єднання ДС і ЛДК, а АВС утворилася 1996 року на основі близько 40 партій. Прем'єром став Є. Бузек (АВС). Чотири реформи (адміністративна, пенсійна, охорони здоров'я, освіти), які ініціювала правляча більшість, реалізовувалися дуже складно, а тому майже щомісяця в різних регіонах вибухали протести.

Ідеологічна несумісність партнерів по коаліції парламентської більшості, а також конфлікти всередині АВС, яка була фактично коаліцією в коаліції, стали причиною основних їх невдач. Як зазначав В. Твердохліб, „кожна коаліція за природою своєю конфліктогенна, оскільки з двох чи кількох передвиборчих програм треба вибудувати одну спільну доктрину, яка створюється не інакше, як шляхом взаємних поступок і компромісів. Одним ці поступки і компроміси даються легше, іншим важче, але оскільки люди, що їх створюють, називаються політиками, то завжди за поступками і компромісами невідступно, як тінь, ходять партійно-політичні інтереси і особисті амбіції” [6].

Прикладом внутрішніх протиріч в АВС стало голосування в Сеймі в тому недовірі міністрові Е. Вонсачу, відставку якого ініціювали 74 депутати АВС, – лише завдяки одному голосу він зберіг свою посаду. Проти урядових проектів законів голосувала не тільки опозиція, але й частина депутатів АВС. Згодом з її складу вийшло кілька фракцій, які створили праву опозицію. 1999 року польський уряд мав найнижчий рейтинг за останні десять років. Представники опозиції Голова СДЛС Л. Міллер і голова лівоцентристського СП М. Пол зазначали, що, „допустивши спад виробництва і зростання безробіття, занедбавши сільське господарство,

легку промисловість і воєнно-промислову галузь, кризу влади жодною реструктуризацією уряду, окрім його відставки, не вирішити” [7]. Внаслідок постійних конфліктів між АВС і СС у червні 2000 року коаліція розпалася. Від моменту виходу СС з коаліції й аж до кінця каденції парламенту уряд Є. Бузека функціонував як кабінет меншості.

На виборах до Сейму 2001 року, як і можна було чекати, найбільшу кількість голосів отримали блок СДЛС – СП. Разом з ПСП вони сформували коаліційний уряд, який очолив Л. Міллер (СДЛС). Право і справедливість (ПіС) та Громадянська платформа (ГП), які вийшли із середовища АВС, створили опозиційну парламентську фракцію „Громадянське об’єднання”. В країні, яка однією з перших в регіоні стала на шлях глибоких демократичних перетворень, до влади вдруге повернулися колишні комуністи, які еволюціонували до соціал-демократії. Однак, як зазначає В. Павлів, „політичні висновки, що результати виборів у Польщі свідчать про відродження лівої ідеології, заангажовані та необґрунтовані. Швидше навпаки, вони свідчать про розчарованість населення непослідовністю політики попереднього уряду, який не зміг уникнути спокуси використати владу в особистих чи корпоративних інтересах. Вибори в Польщі є хорошим уроком для політиків, які думають, що виборцям можна „втокмачувати” будь-які гасла та обіцянки й не нести за це жодної відповідальності” [8].

Однак через складну соціально-економічну ситуацію в країні, корупційні скандали, надзвичайну агресивність опозиції парламентська більшість втратила домінування в Сеймі. Конфлікти між СДЛС і ПСП призвели до виходу останньої з коаліції в березні 2003 року. Уряд Л. Міллера став урядом меншості, а позиція опозиції стала міцнішою. Крім того, через деякий час в парламентській більшості утворилася внутрішня опозиція – окрема парламентська фракція – Соціал-демократія Республіки Польща. У червні 2004 року Л. Міллер подав у відставку, і уряд меншості очолив М. Белка. Хоча опозиція вносила пропозиції про ухвалу вотуму недовіри цьому уряду, але він проіснував до парламентських виборів – як і в попередній каденції уряд Є. Бузека.

На виборах 2005 року перше і друге місця отримали Право і справедливість (ПіС) і Громадська платформа (ГП) відповідно. Незважаючи на заяви цих партій про створення парламентської більшості в Сеймі, угоду про їх спільну діяльність так і не було підписано. ПіС сформував уряд меншості, який очолив К. Марцінкевич. Парламентська більшість утворилася у складі консервативної партії ПіС, радикально-селянської партії „Самооборона” і право-консервативної „Ліги польських сімей” (ЛПС) лише в лютому 2006 року. В липні цього ж року уряд очолив лідер ПіС Я. Качинський. Інша права ліберальна партія, яка отримала другий результат, – ГП – оголосила про перехід в опозицію. В опозиції до уряду перебував і СДЛС, а згодом і ПСП.

Л. Харченко зазначає, що політична система з двома „опозиціями” та значним впливом дрібніших партій не може бути стійкою. „Формуванню

сильного уряду і сильної опозиції перешкоджає фрагментарність політичної системи, яка підтримується двома головними чинниками: ментальністю пересічного виборця та надмірною вагою особистих амбіцій лідерів партійних еліт. Як зазначають окремі експерти, поляки зберегли спроможність наділяти нові політичні утворення великим кредитом довіри та сподівань. Недовіра до існуючих партій та політики уряду часто супроводжується бажанням електорату підтримати новоутворену партію, яка протестує проти існуючого політичного істеблішменту та пропонує нову якість і новий стиль правління та життя” [9, с. 37].

Постійні конфлікти між партнерами по коаліції, а також протистояння між парламентською більшістю і парламентською опозицією призвели до дострокових парламентських виборів. За їх результатами ГП і ПСП сформували парламентську більшість. Уряд очолив Д. Туск (ГП). Зрозуміло, що в опозиції перебуває ПіС.

Слід зазначити, що за період, який розглядається, існувало дванадцять урядів, п'ять з яких були урядами меншості (уряди Я. Белецького, Я. Ольшевського, Х. Сухоцької, М. Белки і К. Марцінкевича), ще два стали такими до кінця каденції Сейму (уряди Є. Бузека і Л. Міллера). Найбільш стабільною парламентською більшістю, яка проіснувала протягом всієї каденції, була коаліція СДЛС і ПСП (1993 - 1997 роки). Єдиним урядом, що проіснував протягом всієї каденції, був уряд Є. Бузека (1997 - 2001 роки). Уряд Я. Качинського не враховується, оскільки це була не повна каденція (2005 - 2007 роки) у зв'язку з достроковими виборами.

Постійні зміни відбувалися і в парламентській опозиції. Підтверджує це, зокрема, висновок фахівця з питань діяльності парламентської опозиції у Сеймі Польщі С. Божика. Науковець аналізує три каденції Сейму (II, III і IV) і стверджує, що в країні склалася нестабільна політична сцена, про що свідчать часті поділи і перетасування в середовищі політичної опозиції. Практично в кожній каденції кількісний стан опозиційного клубу в Сеймі на кінець каденції стає меншим, ніж на її початку [10, с. 63 - 65].

Аналіз зміни політичного складу парламентської більшості та опозиції в Сеймі III Республіки Польща відображено в таблиці.

Таблиця

Партії і блоки, які становили в Сеймі Польщі з 1989 по 2008 рік парламентську більшість і парламентську опозицію*

Політична партія (блок)	Вибори до Сейму 1989 р	I каденція Сейму 1991-1993 рр. 1991-1992 1992-1993	II каденція Сейму 1993-1997 рр.	III каденція Сейму 1997-2001 рр.	IV каденція Сейму 2001-2005 рр.	V каденція Сейму 2005-2007 рр.	VI каденція Сейму 2007 р-
Акція виборча „Солідарність”				Б			

Оксана Кукуруз

Безпартійний блок сприяння реформам				О				
Громадянська платформа						О	О	Б
Демократична партія	Б							
Демократичний союз		О	Б					
Згода центру		Б	О					
Конфедерація незалежності Польщі		О	О	О				
Ліберально-демократичний конгрес			Б					
Ліга польських родин						О	Б	
Народна згода			Б					
Об'єднана селянська партія	Б							
Польська об'єднана робітничка партія	О							
Польська селянська партія			О	Б	О	Б	О	Б
Право і справедливість						О	Б	О
Рух за відбудову Польщі					О			
Самооборона РП						О	Б	
Солідарність	Б							
Союз демократичних лівих сил		О	О	Б	О	Б	О	
Союз праці				О	О	Б		
Союз свободи				О	Б			
Християнсько-народне об'єднання		Б	Б					

* В таблицю занесено політичні сили, належність яких до парламентської більшості чи парламентської опозиції можна чітко ідентифікувати; до уваги не беруться сили, що дотримувалися нейтральної позиції або діяли згідно з обставинами.

** Б – більшість, О – опозиція.

Отже після діяльності „контрактного” Сейму виборці ще раз віддали

перевагу політичним партіям правого спектра, хоча й значно розпорошеного. Оскільки це були перші вільні вибори, то політичні партії, які боролися за зміну політичного режиму, мали шанс отримати владу і здійснити необхідні реформи. Але політичні амбіції лідерів не дозволили їм дійти компромісу, і вони втратили довіру виборців. Починаючи з парламентських виборів 1991 року і до 2001 року, зміна складу парламентської більшості та опозиції у Сеймі відбувається за принципом „праві – ліві”. Циклічність „праві – ліві” чи „постсолідаристи – посткомуністи” порушується вже під час виборчої кампанії 2005 року, де основними конкурентами стали консерватори з ПіС та ліберали з ГП. Вибори 2007 року теж засвідчили, що основна боротьба велася між політичними силами правого спектра, тільки за результатами вони помінялися місцями (більшість – опозиція). Ще однією особливістю є те, що ПСП, яка постійно присутня в Сеймі, в 1993 і 2001 роках становила парламентську більшість з СДЛС, а зараз – з ГП. Навіть якщо врахувати, що СДЛС не зовсім лівого спрямування, а більше соціал-демократичного, ПСП належить тепер до центристських партій, а ГП – правоцентристська партія, то все одно така розстановка політичних сил свідчить, що ідеологія вже не має значення для політичної структуризації Сейму. При формуванні парламентської більшості та парламентської опозиції все більшу роль відіграють інші чинники [11].

Теоретично праві, центристські і ліві партії мають різне бачення шляхів розвитку, тому якби їх діяльність відповідала проголошеним цілям, то виборці не змінювали б свої симпатії з кожними виборами. Польський електорат при виборі політичної партії орієнтувався на лідера (що характерно для багатьох посткомуністичних країн), а також оцінював її практичну діяльність. Якщо уважно розглянемо **таблицю**, то побачимо ще одну закономірність: становище політичних сил в парламенті чергується (опозиція – більшість). Найкраще це простежується на прикладі ПСП і СДЛС.

Політичний розвиток у Польщі складний і багатоаспектний, умови змінюються, а відтак політичні сили роз'єднуються або об'єднуються. Наприклад, АВС, яка 1997 року формувала більшість, з часом розпалася, і на вибори 2001 року з її середовища йшли дві політичні партії – ПіС і ГП. Вони опинилися в опозиції.

Така тенденція зберігається. В 2005 і 2007 роках парламентську більшість хоча й створювали праві сили, однак вони були різними представниками правого спектра. 2005 року ГП була в опозиції, тому після виборів 2007 року вона сформувала більшість. На нашу думку, важливо те, що жодна політична сила з 1991 по 2008 рік не була протягом двох каденцій поспіль у складі парламентської більшості. Отже діяльність політичних сил, які складали парламентську більшість, отримувала низький рівень довіри, внаслідок чого збільшувалися шанси опозиційних політичних сил.

ХНО не береться до уваги, оскільки протягом однієї каденції були

дві парламентські більшості з різним розкладом політичних сил. Входження цієї політичної сили до парламентської більшості двічі ставала результатом домовленостей всередині Сейму, а не вибору польських громадян. Натомість випадки, коли дві каденції підряд політична сила перебуває в опозиції, навів. Наприклад, ГП, СДЛС, а КНП навіть тричі підряд були в опозиції.

Незважаючи на те, що парламентська більшість і опозиція в Польщі діють ще з 1989 року, аналіз свідчить, що не було жодної каденції, де б не виникали серйозні проблеми в їх середовищі. Мабуть, причиною такого стану є те, що спочатку був створений парламент, а потім масово почали створюватися політичні партії. Тоді як в сталих демократичних державах все відбувалося навпаки. Тому й не відомо, скільки ще років слід чекати, щоби політична структуризація Сейму була якісною і стабільною.

В подальших наукових дослідженнях доцільно буде порівняти політичну структуризацію польського Сейму і Верховної Ради України, що дозволить краще зрозуміти українську ситуацію і виробити пропозиції для поліпшення діяльності парламенту.

Література:

1. **Струтинський В.** Політичні та морально-етичні передумови трансформаційних процесів у польському суспільстві початку 90-х років / Владислав Струтинський // Політологічні та соціологічні студії: збір. наук. пр. / Прут. – Чернівці, 2002. – Т. II. – С. 139 - 152.
2. **Bozyk S.** Prawnoustrojowy status opozycji parlamentarnej w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej / Stanislaw Bozyk. – Bialystok: „Temida 2”, 2006. – 327 s.
3. **Лыкошина Л. С.** Особенности формирования польского парламентаризма / Л. С. Лыкошина // Процессы демократизации в Восточной Европе: ожидания и реальность: [сб. обзоров и реф. / отв. ред. Игрицкий Ю. И.]. – М.: РАН ИНИОН. Центр науч. - информ. исслед. глоб. и регион. пробл. Отдел Вост. Европы, 2002. – С. 63 - 73.
4. **Осятынський В.** После Валенсы / Виктор Осятынський // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1995. – № 4 (13) / 1996. – № 1. – С. 2 - 11.
5. **Antoszewski A.** System wyborczy i wybory parlamentarne po 1989 r. / Andrzej Antoszewski // Polityka w Polsce w latach 90: wybrane problemy. – Wroclaw, 1999. – S. 72 - 94.
6. **Твердохлиб В.** Польская коалиция: вместе трудно, отдельно – нельзя / Василь Твердохлиб // Зеркало недели. – 2000. – № 22 (295). – 3 - 9 июня // Режим доступу до газети: <http://www.zn.ua/1000/1600/27317/>
7. **Твердохлиб В.** Правительство Польши: реконструкция с привкусом скандала / Василь Твердохлиб // Зеркало недели. – 1999. – № 14 (235). – 10 - 16 апреля // Режим доступу до газети: <http://www.zn.ua/1000/21192/>

8. **Павлів В.** Фрустрації у Сеймі // Дзеркало тижня. – 2001. – № 38 (362). – 29 вересня – 5 жовтня // Режим доступу до газети: <http://www.zn.ua/1000/1600/32401/>

9. **Харченко Л. В.** Виборча система Республіки Польща: досвід для України / Людмила Вікторівна Харченко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 3 (4). – С. 35 – 40.

10. **Bozyk S.** Opozycja parlamentarna w Sejmie RP / Stanislaw Bozyk. – Warszawa: Kancelaria Sejmu, 2005. – 127 s.

11. Див. **Кукуруз О. В.** Формування парламентської більшості та опозиції в Україні та Республіці Польща / Оксана Володимирівна Кукуруз // Політологічний вісник: збірн. наук. пр. – 2007. – Вип. 29. – С. 128 – 139.

Туркменістан: шлях до нейтралітету

В'ячеслав Соколов,

доктор історичних наук,
професор кафедри політології

Одеського державного економічного університету

Руслан Бахтиєв,

аспірант кафедри політології

Одеського державного економічного університету

Нейтралітет у класичному його розумінні визначається як „правова позиція, відповідно до якої держава або не бере участі у війні, або дотримується політики неучасті у війні. Нейтрал має право вимагати поваги від сторін, що воюють, у відповідь на його строгий нейтралітет” [7, с. 369]. Що стосується нейтралітету Туркменістану, то слід мати на увазі, що, по-перше, ця країна відразу, як тільки стала на шлях самостійного розвитку, заявила про свій нейтралістський курс, а по-друге, гарантом його нейтралітету стала Організація Об'єднаних Націй - уперше за всю історію міждержавних відносин.

12 грудня 1995 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про „Постійний нейтралітет Туркменістану”. Тим самим міжнародна спільнота визнала особливий статус молодій держави. В резолюції говорилося, зокрема, що ООН „визнає і підтримує проголошений Туркменістаном статус постійного нейтралітету; закликає держави-члени Організації Об'єднаних Націй поважати цей статус Туркменістану, визнаючи також його незалежність, суверенітет і територіальну цілісність” [1, с. 138]. За цю резолюцію проголосувало 185 держав-членів ООН.

Цій події передувала тривала й наполеглива робота керівництва країни, очолюваного президентом С. Ніязовим. Вона розпочалася відразу після проголошення Туркменістаном незалежності 27 жовтня 1991 року. До речі, цей день збігся з іншою історичною для туркменського народу датою – 27 жовтня 1924 року було утворено Туркменську Радянську Соціалістичну Республіку, яка увійшла до складу СРСР у травні 1925 року.

В день проголошення незалежності країни було ухвалено конституційний закон (на той час Конституції країни ще не було прийнято) „Про незалежність і основи державного устрою Туркменістану”. Цим було

покладено початок державного будівництва, визначення внутрішнього і зовнішнього політичного курсу країни. Подальші перспективи визначалися у прийнятій 18 травня 1992 року Конституції Туркменістану.

Конституція країни цілком відповідала положенням основних міжнародних документів – Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакту про економічні, соціальні й культурні права та Факультативному протоколу до цього акту.

Другий розділ Конституції присвячений основним правам, свободам і обов'язкам людини і громадянина [2, с. 8 - 13].

Відповідно до Конституції Туркменістану, 1992 року було створено парламент (Халк Маслахати) – вищий представницький орган влади, який згодом ухвалив низку законодавчих актів, які визначили сутність нейтрального статусу країни. В наступні роки керівництво країни зуміло переконати міжнародну спільноту у щирості своїх намірів щодо реалізації свого нейтралістського зовнішньополітичного курсу.

Один з перших зарубіжних офіційних візитів президента С. Ніязова було здійснено до Турецької Республіки (2 - 4 грудня 1991 року). Цей вибір не був випадковим. За словами туркменського лідера, обидві країни мають багато спільного: у них „досить міцні родинні зв'язки, адже турки і туркмени прямі нащадки огузів-сельджуків” [3, с. 90]. Разом з тим, Туркменістану було важливо заручитися визнанням Туреччини свого статусу незалежної, нейтралістської держави. Туреччина стала першою країною, з якою було встановлено дипломатичні відносини. Це мало велике значення ще й тому, що в ці роки Туреччина розгорнула політику економічного лібералізму, уміло використовуючи ринкові механізми; уперше за всю свою історію вона досягла 8 % приросту ВВП, збільшивши ВНП на душу населення більше, ніж на 3 мільйони доларів США [8, с. 145].

Таким чином, інтерес Туркменістану до Туреччини визначався не тільки етнічною спільністю, близькістю релігійної віри, але й перспективами взаємовигідної економічної співпраці. Президент Туреччини Т. Озал, підписуючи угоду про дружбу і співробітництво між двома країнами, говорив, зокрема, саме про економічну співпрацю, яка „створює міцний фундамент для турецько-туркменських відносин” [3, с. 91].

1 грудня 1991 року в Ашгабаті побував з офіційним візитом міністр закордонних справ Ісламської Республіки Іран А. Велаяті, а вже 26 грудня того ж року С. Ніязов одержав запрошення відвідати Іран. Тоді ж надійшла пропозиція президентові Туркменістану від керівника Лівії М. Каддафі відвідати його країну.

Таким чином, буквально з перших днів свого існування Туркменістан одержав міжнародну підтримку, насамперед країн ісламського світу.

У перші тижні 1992 року в Ашгабаті побували з офіційними візитами віце-президент Афганістану А. Хатеф (було встановлено дипломатичні відносини), делегація Королівства Саудівська Аравія (підписано угоду про встановлення дипломатичних відносин), делегації Кувейту і Бангладеш.

2 березня 1992 року Туркменістан став членом Організації Об'єднаних Націй.

18 - 20 квітня того ж року президент С. Ніязов відвідав з офіційним візитом Індію.

Слід зазначити, що початок 1990-х років був досить складним, навіть драматичним періодом для Туркменістану, який ще перебував в складі СРСР. Якщо до 7 грудня 1991 року, тобто до оприлюднення Заяви керівників Білорусі, України і Російської Федерації про ліквідацію Радянського Союзу була якась надія на підписання (або хоча б обговорення) договору про Союз Суверенних Держав, пропонуваного М. Горбачовим, то потім усе завалилося. На саміті в Алма-Аті 21 - 22 грудня 1991 року очільники колишніх союзних республік заявили (або підтвердили), що СРСР припинив своє існування. У нову співдружність (СНД) крім РФ, України і Білорусі увійшло ще вісім республік: Азербайджан, Вірменія, Киргизстан, Казахстан, Молдова, Таджикистан, Узбекистан і Туркменістан. Однак проблеми, які доти нагромаджувалися, цим вирішені не були. Це підтвердили й рішення, ухвалені на зустрічі країн СНД у Мінську 31 грудня 1991 року. Саме тут президент С. Ніязов висловив особливу позицію з низки питань, зокрема щодо створення системи збройних сил і прикордонних військ СНД.

Туркменістан послідовно дотримувався курсу на здобуття нейтралітету. На конференції глав держав і урядів країн-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ) у Гельсінкі президент С. Ніязов виступив з промовою, у якій підкреслив: „Невтручання у внутрішні справи інших держав - позитивний нейтралітет - ось русло політики, у фарватері якої буде йти незалежний Туркменістан” [4, с. 67].

У травні - грудні 1992 року С. Ніязов здійснив офіційні візити до Туреччини, Фінляндії, Російської Федерації, Ірану, КНР, Катару, Кувейту. Тоді ж відбулися зустрічі з державними, релігійними, громадськими діячами і представниками ділових кіл Малайзії, Саудівської Аравії, Бахреїну, Румунії, Данії, Японії, Німеччини, Швейцарії, США, України, Вірменії. Відбулися також зустрічі з представниками багатьох міжнародних організацій. І тут спостерігався взаємний інтерес: у Туркменістану – до провідних світових держав, країн-сусідів, країн-членів СНД, а також до країн, багатих на нафту, чий досвід бажано було використати. У свою чергу, кожна з названих країн керувалася корисливими мотивами, які спонукали їх зміцнювати зв'язки з молодого нейтральною державою.

1993 рік ознаменувався важливими візитами президента Туркменістану до США, Великої Британії, Франції, Бельгії, де він зустрічався з державними і громадськими діячами, промисловцями. В результаті західні країни активізували співробітництво з Туркменією, насамперед в економічній галузі, адже ця країна є одним з основних постачальників вуглецевої сировини в Європу. Прикметно, зокрема, що бесіда С. Ніязова з президентом Франції Ф. Міттераном замість запланованих 30 хвилин

тривала 1 годину 20 хвилин. Хід зустрічі транслювали національне телебачення і радіо, звіт про неї опублікувала французька преса. В другий день візиту президент Туркменістану зустрічався з представниками провідних французьких фірм, з якими обговорювалися перспективи співробітництва в галузі авіації, комунікацій, автотранспорту, будівництва, газопостачання.

В Брюсселі С. Ниязов відвідав штаб-квартиру НАТО, де зустрівся з Генеральним Секретарем цієї організації М. Вернером. Основна тема бесіди – нейтралітет Туркменістану.

1994 року візити, зустрічі, консультації президента Туркменістану з провідними зарубіжними політиками продовжилися. Важливими, зокрема, були переговори в Ірані, Малайзії, Індонезії, Туреччині, Пакистані, Австрії, Румунії, Словаччині. У резолюції, прийнятій на саміті III наради Організації екологічного співробітництва 14 березня 1995 року, країни-учасниці цієї організації підтримали звернення Туркменістану до ООН щодо визнання його статусу як нейтральної держави. У ній говорилося, що „Туркменістан конституційно бере на себе зобов'язання як постійно нейтральна держава і готовий виступати як миротворчий центр у регіоні при відповідних міжнародних гарантіях” [3, с. 244].

Туркменістан особливого значення надавав сприйняттю і підтримці ідеї його нейтралізму країнами СНД. Адже позиція Туркменістану дисонувала спробам якомось об'єднати колишні республіки СРСР.

Та саме в 1990-і роки республіки СРСР обирали свої шляхи розвитку, визначали свою політичну орієнтацію. Республіки Балтії відразу взяли курс на європейську інтеграцію. Таким же шляхом намагалися піти Молдова і Грузія. Україна дотримувалася так званої багатовекторної політики. Вірменія орієнтувалася на Росію, на її підтримку (в умовах протистояння з Азербайджаном щодо Карабаху). Узбекистан, Казахстан, Киргизія формували власний напрям, напрям азійської орієнтації. В Таджикистані розгорнулася громадянська війна.

Нейтралізм Туркменістану виявився у цій ситуації особливим шляхом, який визначав, насамперед, відносини з Російською Федерацією. Важливим для розвитку відносин двох країн був візит С. Ниязова в Москву 17 - 19 травня 1995 року, у ході якого відбулися його зустрічі з президентом РФ Б. Єльциним, прем'єр-міністром В. Черномірдіним, іншими офіційними особами. У ході цього візиту було підписано 23 двосторонні документи. Головними були договори про правовий статус громадян Російської Федерації, які постійно проживають у Туркменістані, і громадян Туркменістану, які постійно проживають у Росії; про співробітництво у справі забезпечення прав російської меншини в Туркменістані і туркменської меншини в РФ. Важливою була й угода про основні принципи і напрями економічного співробітництва на період до 2000 року та угода про транспортний коридор „Північ – Південь” через територію Туркменістану. Крім того, було підписано договори про спільне освоєння туркменських

нафтових і газових родовищ: передбачалися гарантії і державний захист спільних проектів у галузі нафтової і газової промисловості, а також створення акціонерних компаній з розробки нафтових і газових родовищ Туркменістану. Конкретизація і поглиблення відносин – ось визначальна риса взаємодії двох країн у довгостроковій перспективі. У спільній заяві від 18 травня 1995 року за підсумками офіційного візиту С. Ніязова в Москву зазначалося: „Президент Росії з повним розумінням сприйняв дані президентом Туркменістану положення щодо змісту політики нейтралітету, у тому числі в аспектах відносин з Росією й участі в СНД” [5].

Засідання глав тюркомовних держав у Бішкеку (Киргизія) 27 - 28 серпня 1995 року стало, по суті, останньою зустріччю президента С. Ніязова з главами країн-членів СНД – Азербайджану, Казахстану, Киргизії, Узбекистану, підтримка яких була для Туркменістану дуже важливою. Тим більше, що ця зустріч відбувалася напередодні ювілейної сесії ООН 19 - 23 жовтня 1995 року, де мала бути озвучена позиція Туркменістану про надання йому статусу нейтральної держави.

Міжнародна конференція „Нейтралітет Туркменістану і міжнародні відносини в Азії”, що відбулася у вересні 1995 року в Ашгабаді, у підсумковій резолюції теж висловилася за внесення до порядку денного чергової сесії Генеральної Асамблеї ООН питання про офіційне міжнародно-правове визнання нейтрального статусу Туркменістану. Згодом у російській газеті „Деловой мир” була опублікована стаття С. Ніязова, у якій він викладав основні теоретичні положення і практичні висновки стосовно одержання Туркменістаном статусу нейтральної держави. Ці висновки зводилися до наступного [цит. за 1, с. 48 - 49]: нейтралітет - це особлива відповідальність, яку Туркменістан бере на себе; постійний нейтралітет - це постійний політичний суверенітет і постійна політична незалежність; незалежний Туркменістан будує свою політику строго на основі власних рішень і власного бачення проблем; туркменський народ схвалює миротворчий курс держави на шляху його інтеграції у світову спільноту; нейтральний Туркменістан, розташований на перетині євразійський шляхів, який поєднує в собі культурну й духовну близькість до ісламського світу й одночасно дотримується світськості та демократії як моделі свого розвитку, об'єктивно покликаний відігравати важливу роль у налагодженні зв'язків між Сходом і Заходом, у зміцненні миру в середньоазійському регіоні.

На зустрічі глав держав і урядів країн-учасниць Руху неприєднання, що відбулася в Колумбії, загальна резолюція була доповнена пунктом про підтримку нейтрального статусу Туркменістану.

Таким чином, міжнародна спільнота, ознайомившись з пропозицією Туркменістану про визнання його як країни з нейтральним статусом, підтримала цю ідею. Чотирирічна наполеглива робота керівництва Туркменістану дала позитивні результати: 12 грудня 1995 року Генеральна

Асамблея ООН ухвалила Резолюцію 50/80 під назвою „Постійний нейтралітет Туркменістану”. В ній говорилося, що Організація Об'єднаних Націй визнає і підтримує проголошений Туркменістаном статус постійного нейтралітету. Відтак Туркменістан став першою державою у світі, чий нейтральний статус визнала світова спільнота в особі ООН.

У світовій історії проблема нейтралітету не є новою. У чому ж особливість проголошення нейтрального статусу конкретної країни наприкінці ХХ століття?

По-перше, Туркменістан добивався недопущення будь-якого тиску на себе ззовні, у тому числі й збройного. По-друге, нова державна модель (нейтралітет) з'явилася в умовах завершення блокової конфронтації на ідеологічній основі (розвал СРСР, соціалістичної системи в цілому). По-третє, у новому, так званому безполосному світі є сили, які прагнуть добиватися своїх цілей будь-якими методами. Про це, зокрема, говорив у виступі на 50-й сесії Генеральної Асамблеї ООН С. Ніязов: „...оптимістичні прогнози на досягнення загальної безпеки після закінчення „холодної війни”, на жаль, не виправдалися. Нові реалії не вирішили старих проблем, а поява нових незалежних держав породила нові конфлікти в різних регіонах планети” [цит. за: 1, с. 115].

„Озброївшись” нейтралітетом, Туркменістан став позаблоковою державою, яка не має жорстких зобов'язань, що передбачають колективну відповідальність; не бере участі у війнах і військових конфліктах; не має ядерної, хімічної та інших видів зброї масового ураження; не розміщує на своїй території військові бази інших держав. Це забезпечує йому широкі можливості для стабільного економічного розвитку, що є основою вирішення важливих внутрішньополітичних завдань.

У зв'язку з прийняттям Резолюції ООН 50/80 від 12 грудня 1995 року в Туркменістані було прийнято: Закон „Про внесення змін і доповнень до Конституції Туркменістану”, Конституційний Закон „Про постійний нейтралітет Туркменістану”, Концепцію зовнішньої політики Туркменістану як нейтральної держави, Декларацію про міжнародні зобов'язання нейтрального Туркменістану в галузі прав людини, указ президента „Про встановлення національного свята Туркменістану - Дня нейтралітету”, указ президента про створення Інституту прав людини, демократизації суспільства і держави (нині це Туркменський національний інститут демократії і прав людини при президентові Туркменістану). Ці документи присвячені головній меті - захистити конституційно, юридично положення, пов'язані з нейтральним статусом країни.

Нинішній стан Туркменістану поки що не має історичних і політичних аналогів - його визнала міжнародна організація, підтримала світова спільнота. Туркменістан підтримує нині дипломатичні відносини з 122 державами світу, є членом понад 40 міжнародних організацій. Новий президент Туркменістану Г. Бердимухамедов неодноразово заявляв, що його країна „буде наполегливо й послідовно продовжувати

зовнішньополітичний курс, біля джерел якого стояв великий Сапармурат Туркменбаші” [6, с. 105].

Час, що минув після 1995 року, засвідчив правильність рішення щодо нейтралітету: Туркменістан динамічно розвивається в економічній, культурній, соціальній сфері, зміцнює своє міжнародне становище. Його вибір дав можливість країні стати учасником важливих регіональних проєктів, зміцнити двосторонні зв'язки з багатьма державами світу.

Література:

1. **Сколов В. Н.** Страна в Каракумах (Туркменистан: на пути постоянного нейтралитета). – Одесса, 2002. – 162 с.
2. Конституция Туркменистана. – Ашгабат: изд-во „Туркменистан”, 1997.
3. Дипломатия Туркменбаші: через нейтралитет к новому миру. – Ашгабат: ТДН, 2001. – 493 с.
4. **Сапармурат Ниязов.** Независимость. Демократия. Благополучие. – Кн. I. – Ашгабат: Рух, 1994. – 130 с.
5. „Туркменская искра”. – 1995. – 24 мая.
6. Политика президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова по новому возрождению страны. 16-й годовщине независимости Туркменистана посвящается. – Ашгабат: Главное архивное управление при Кабинете Министров Туркменистана. Архивный фонд Президента Туркменистана, 2007. – 136 с.
7. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: ИНФРА – М, Изд-во „Весь мир”, 2001. – 768 с.
8. **Головченко В., Кравчук О.** Країнознавство: Азія, Африка, Латинська Америка, Австралія і Океанія: Навчальний посібник. – К.: ЗАТ „Нічлава”, 2006. – 336 с.

Цивільно-військові відносини і тенденції світового політичного процесу

Вадим Скворцов,
старший викладач
кафедри міжнародних відносин
Національної академії оборони України

У статті здійснюється спроба проаналізувати спрямування і характер наукових досліджень у сфері цивільно-військових відносин і демократичного контролю у зв'язку з тенденціями розвитку сучасного світового політичного процесу; виявити еволюцію етапів цього розвитку; визначити особливості досліджень з проблем державних цивільно-військових відносин і демократичного контролю, обумовлених глобалізацією.

Актуальність теми пояснюється необхідністю зміцнення демократії в Україні, в тому числі й цивільно-військових відносин і демократичного контролю над збройними силами, в умовах глобалізації і прагнення держави до інтеграції в європейські та євроатлантичні структури.

Суперечності цивільно-військових відносин історично обумовлюються суспільним розподілом праці, диференціацією таких соціальних функцій, як виробництво матеріальних благ, управління, навчання, забезпечення безпеки тощо. З одного боку, держава і її громадяни потребували, потребують і потребуватимуть гарантованого захисту. З іншого боку, суспільство та інститути влади завжди мали підстави боятися інститутів насильства, які вони самі ж і створювали.

Уже в наш час С. Хантінгтон дійшов висновку, що передумовою вирішення суперечок у сфері цивільно-військових відносин є об'єктивний контроль з боку легітимної влади над військовими [1, с. 83 - 85]. Це твердження поширюється на всі типи політичних режимів і державного устрою. У залежності від ступеня впливу громадян на формування і функціонування реальної влади, фахівці називають два роди політичних режимів – демократичні і недемократичні. В недемократичних державах, від найдавніших рабовласницьких деспотій до сучасних диктаторських і тоталітарних режимів, вирішення суперечностей у сфері цивільно-військових відносин цілком залежало від мудрості суб'єкта реальної влади, його уміння підтримувати баланс інтересів між цивільним і військовим

сегментами суспільства. В демократичних державах, від давньогрецьких республік до нинішніх консолідованих демократій, об'єктивний контроль є, перш за все, функцією легітимних інститутів влади. Різновиди моделей об'єктивного контролю відповідають типу політичного режиму. Родовою ознакою цих моделей у демократичних державах є демократичний контроль. Підкреслюємо, що для визначення родової ознаки об'єктивного контролю не мають значення інші фактори, наприклад, суспільно-економічна формація, спосіб виробництва, рівень розвитку продуктивних сил тощо.

Об'єктом нашого дослідження є цивільно-військові відносини у демократичних державах і, відповідно, демократичний контроль.

Аналіз цивільно-військових відносин у демократичних державах і демократичного контролю як складних і багатограних явищ може вважатися повним лише тоді, коли він здійснюється не тільки з внутрішньополітичних позицій, але й на міжнародному рівні. Тенденції розвитку сучасного світового політичного процесу потребують проведення певних досліджень, формують відповідне соціальне замовлення. Деякі з цих досліджень обумовили якісні зміни характеристик досліджень цивільно-військових відносин і демократичного контролю, а саме: їх спрямованість, основний зміст, рівень узагальнень, організацію, формалізацію результатів, ступінь практичного застосування тощо. Оскільки посилення впливу деяких тенденцій має певну хронологічну послідовність, то можна говорити про етапи еволюції сучасних досліджень у сфері цивільно-військових відносин і демократичного контролю.

Перший етап пов'язаний з „холодною війною”, з невизначеністю перспектив подальшого розвитку людства. Боротьба між ліберально-демократичною і комуністичною ідеологією викликали потребу в більш детальному вивченні демократії, у тому числі й у сфері цивільно-військових відносин. Відповіддю на цей виклик стали праці С. Хантінгтона, М. Джановітца, С. Файнера та інших вчених, що публікувалися на межі 1950-х – 1960-х років. Основна їх тематика: нагромадження й опис емпіричних спостережень, систематизація, загальна постановка та актуалізація проблем. Результати цих розвідок стали фундаментом для подальших досліджень, але вже на якісно вищому теоретичному рівні.

Імпульсом для інтенсифікації досліджень і переходу до другого етапу стала „третя хвиля демократизації” [2]. Прийнято вважати, що вона розпочалася в середині 1970-х років з поверненням у лоно демократії Греції, Португалії, Іспанії і деяких країн Латинської Америки. Правда, є вчені, котрі, відштовхуючись від конкретних подій, називають інші дати початку хвиль демократизації. Так, Ф. Шміттер (Ph. Schmitter) говорить про „четверту хвилю” демократизації, викликану подіями 1989 — 1991 років у Східній Європі [3]. Однак у нашому випадку періодизація хвиль демократизації не має принципового значення. Важливо, на нашу думку, що завершення „холодної війни”, демократичні перетворення на теренах СРСР і країн

Східної Європи наприкінці 1980-х років дали ще один імпульс для активізації зусиль учених.

Мусимо відзначити, що трансформація цивільно-військових відносин і об'єктивного контролю в умовах демократичного транзиту [4, с. 301 - 303] визначила певну спрямованість та й зміст досліджень. Молоді та оновлені держави завзято взялися за освоєння демократичних цінностей. Провідні політики, що прийшли на новій хвилі, мали велику мотивацію до зацікавлення цивільно-військовими відносинами і новими для них моделями управління силовими структурами. С. Лунн, генеральний секретар Парламентської асамблеї НАТО, згадує: „Із закінченням „холодної війни” питання демократичного контролю над збройними силами привертає до себе значну увагу. Довкола них виникло ціле „надомне виробництво”: відбувається безліч засідань робочих груп, семінарів і конференцій; ринок завалений схожими одна на одну дисертаціями, дослідженнями, статтями вчених і практиків” [5, с. 111 - 112].

В результаті особливості другого етапу стало значне збільшення кількості програм наукових досліджень, публікацій і конференцій з цієї проблематики.

Якщо на першому етапі дослідження здійснювалися в межах різних наукових дисциплін – філософії, соціології, юриспруденції, політології, теорії міжнародних відносин тощо, то на другому етапі дослідження набули комплексного характеру. Головні зусилля спрямовувалися на пошук оптимальних шляхів трансформації цивільно-військових відносин у бік встановлення демократичного контролю. Зміст цієї трансформації істотно відрізнявся в залежності від вихідного типу недемократичного політичного режиму. У деяких країнах, переважно латиноамериканських і південноєвропейських, здійснювався перехід від різних форм диктатури. У східноєвропейських державах і в державах, що були республіками СРСР, – від тоталітаризму. Відповідно відрізнялися й програми досліджень.

Фахівці відзначають також зміну акцентів у змісті дослідницьких програм у межах другого етапу. Спочатку головними були проблеми реформування провідних інститутів влади для здійснення політичного контролю над збройними силами, потім – проблеми створення дійових структур демократичного управління сферами оборони і безпеки [6, с. 31 -32].

Глибокий аналіз змісту першого і другого етапів, а також програм подальших досліджень сучасних цивільно-військових відносин і демократичного контролю міститься в узагальнюючих працях Е. Фостера (Forster, Anthony) [7], Г. Кюммеля (Gerhard Kummel) [8.], Е. Котті, Т. Едмандса, Е. Форстера (Cottey Andrew, Timothy Edmunds, Anthony Fofster) [6]. В Україні специфіку трансформації цивільно-військових відносин і встановлення демократичного контролю досліджували С. Олійник, В. Гречанінов, А. Гриценко, Г. Перепелиця, І. Храбан, А. Бірюченко, В. Бринцев та інші. Для розуміння загальних проблем трансформації

цивільно-військових відносин для країн СНД велике значення мали праці російських учених В. Серебрянникова, Ю. Дерюгіна, О. Арбатова.

Аналіз подій останнього десятиліття дозволяє припустити, що третя хвиля демократизації відкочується. Початок був покладений у Білорусі в 1994 – 1996-х роках, потім продовжений в Росії після 2000 року. Принесли розчарування результати „кольорових” революцій у Сербії й Україні. Зазнали невдачі спроби експорту демократії за допомогою тих же „кольорових революцій” в колишні республіки СРСР, де переважають ісламські традиції. Стала очевидною неможливість запровадити демократичні цінності в Афганістані й Іраку за допомогою військової сили. „Обкатуються” нові теорії демократії (наприклад, „суверенної демократії” у Росії [9] чи „конституційної демократії” в Китаї [10, с. 15].

Можна констатувати: імпульс, що викликав другий сучасний етап вивчення цивільно-військових відносин і демократичного контролю, пов’язаний з трансформацією до демократії, втратив свою потугу. Ще 1957 року С. Хантінгтон відзначав: „Гасло цивільного контролю використовується групами, що не мають влади над збройними силами, в боротьбі з іншими групами, що таку владу мають” [1, с. 81]. Ні нинішні політичні керівники, що зміцнили свою владу, ні суспільство, що стомилося від змін і перебуває в інертному стані, не мають мотивації популяризувати це гасло. Отже навч значне зниження соціальної потреби в дослідженнях у межах проблематики другого етапу.

Початок третього етапу досліджень цивільно-військових відносин і демократичного контролю обумовлюється тим, що процес глобалізації з кінця 1980-х років стає переважною тенденцією розвитку світового політичного процесу [11; 12, с. 160]. Відбувається „стискування” світу й усвідомлення його як єдиного цілого. В індивідуальних комплексах „національних інтересів” держав збільшується питома вага загального, глобального інтересу. Глобалізація всебічно впливає на „...політичні, соціально-економічні, культурні і правові процеси в національному і міжнародному масштабах, на суспільну і правову свідомість і культуру” [13, с. 5].

З процесом глобалізації діалектично пов’язаний близький, але не тотожний, а скоріше, підпорядкований йому процес регіоналізації. Переконливим доказом цього можна вважати значне зростання кількості міжнародних організацій. Якщо у 1990-х роках налічувалося близько 300 міжнародних міждержавних організацій, то в першому десятилітті XXI століття їх було вже близько 500. „Щорічник міжнародних організацій” налічує більше 10 тисяч міжнародних неурядових організацій, тобто їх кількість на два порядки більша, ніж міждержавних організацій. При цьому до „Щорічника...” не включено транснаціональні корпорації і міжнародні екстремістські угруповання, яких іноді відносять до особливих видів міжнародних неурядових організацій [14, с. 119]. Для нас важливо, що зростає вплив міждержавних організацій і міжнародних неурядових організацій на політичні процеси, у тому числі й на демократичний контроль у суверенних державах.

Серед формальних ознак, які підтверджують посилення впливу зовнішньополітичного фактора глобалізації і призводять до третього якісного етапу в дослідженнях демократичних цивільно-військових відносин і демократичного контролю, можна виокремити наступні.

1. Формулювання з боку деяких міжнародних організацій досить чітких вимог відносно демократичного контролю, що фактично є однією з умов членства. Почин зробила ОБСЄ. 1994 року на Форумі з співробітництва в галузі безпеки було схвалено „Кодекс поведінки щодо воєнно-політичних аспектів безпеки”. У ньому відзначається: „Держави-учасниці розглядають демократичний політичний контроль над військовими і воєнізованими силами, силами внутрішньої безпеки, а також розвідувальними службами і поліцією як неодмінний елемент стабільності і безпеки. Вони сприятимуть інтеграції своїх збройних сил з громадянським суспільством як важливому прояву демократії” [15, с. 7 - 8]. Далі, 1999 року, НАТО запроваджує План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ). У ньому наголошується: „Від країн-претендентів очікується, що вони встановлюватимуть належний демократичний і цивільний контроль над своїми збройними силами” [16]. Ця вимога фактично стає одним з неофіційних критеріїв членства в НАТО [17, с. 71 - 73].

2. Створюються міжнародні наукові центри для вивчення, узагальнення та підготовки практичних рекомендацій з проблематики демократичних цивільно-військових відносин і демократичного контролю. 2000 року було створено Женевський центр демократичного контролю над збройними силами (ДКВС) [18]. До складу його міжнародної Консультативної ради увійшли провідні експерти в галузі оборони, безпеки і демократичного контролю над силовими структурами. Центр підтримує ініціативи держав щодо зміцнення демократичного цивільного контролю над силовими структурами, включаючи збройні сили, правоохоронні органи, службу державної безпеки, розвідку, прикордонну службу. Центр підтримує державні і неурядові організації у справі зміцнення демократичного і цивільного контролю над збройними силами і силами безпеки, а також сприяє розвитку міжнародного співробітництва у цій галузі; збирає, систематизує й узагальнює інформацію з даної тематики, здійснює власні дослідження, встановлює робочі контакти з метою визначення актуальних проблеми, аналізує набутий досвід, пропонує оптимальні рішення у сфері демократичних цивільно-військових відносин і демократичного контролю [18].

3. Створюються й пропонуються модельні закони стосовно демократичного контролю. Наприклад, 2002 року ДКВС запропонував для країн СНД модельний закон „Про парламентський контроль над воєнною організацією держави” [19]. Ухвалений 2003 року Закон України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” [20] було розроблено з урахуванням рекомендацій, що містилися в цьому документі.

4. Здійснюються міжнародні програми підготовки фахівців з демократичних цивільно-військових відносин і демократичного контролю. Так, у коледжі з вивчення питань безпеки і міжнародних відносин Європейського центру досліджень з питань безпеки ім. Дж. Маршалла виконується програма для підготовки керівного складу з питань безпеки і міжнародних відносин, а також з „відносин між армією і громадянським суспільством” [21].

5. Теоретичні розробки у сфері демократичних цивільно-військових відносин і демократичного контролю втілюються в практичні дії. Прикладом може бути відтворення і продуктивна діяльність структур CIMIC (Civil-Military Cooperation – цивільно-військового співробітництва) у збройних силах багатьох країн. На думку Є. Степанової, це стало результатом реалізації „доктрини НАТО з військово-цивільних відносин 1997 року і розвитку збройних сил держав-членів НАТО власних структур і доктрин військово-цивільної взаємодії, у тому числі в операціях невоєнного типу” [22, с. 84]. Є. Степанова зазначає: „Виникає питання про необхідність і можливість розробки більш збалансованої моделі цивільно-військового співробітництва відповідно до більш універсальних принципів, ніж ті, яких дотримуються в НАТО. Така робота на повний хід йде в межах Організації Об'єднаних Націй” [22, с. 173]. Концепція створення структур CIMIC розробляється й в Україні. Їх необхідність викликана активною участю держави в міжнародній миротворчій діяльності. Над імплементацією міжнародних програм досліджень демократичних цивільно-військових відносин і демократичного контролю в українські, і, навпаки, українських програм у міжнародні, активно працюють А. Бірюченко, В. Горбулін, В. Гречанінов, А. Гриценко, Л. Поляков, М. Сунгуровський, Г. Перепелиця та інші вчені.

Якщо узагальнити вище наведені факти, то можна говорити про третій етап дослідження сучасних цивільно-військових відносин і демократичного контролю, обумовлений процесами глобалізації. Нові політичні лідери глибше усвідомлюють практичний вимір теорії цивільно-військових відносин, сприяють формуванню організаційних і матеріальних передумов для здійснення подальших досліджень і підготовки фахівців-практиків. В організаційно-змістовому плані переважають інтегральні міждисциплінарні наукові програми. Значна частина сучасних досліджень має чітко виражене практичне спрямування. Результати втілюються в конкретних програмних рекомендаціях, модельних законах, доктринах, критеріях тощо.

Отже не можна говорити про завершення досліджень з проблематики різних етапів. Від перших двох залишилися „хвости”. Так, у межах основного змісту першого етапу необхідно продовжувати роботу зі створення чіткого категоріального апарату. Дослідження проблем трансформації цивільно-військових відносин у межах другого етапу на порядку денному лишилися проблеми визначення особливостей

змін демократичних цивільно-військових відносин і демократичного контролю в процесі консолідації демократії, уточнення змісту і моделей демократичного контролю щодо різних складових Військової організації держави. На нашу думку, важливо виявити особливості і перспективи зміни моделей демократичного контролю у країнах, де процес демократизації уповільнився чи припинився.

Для досліджень проблем у межах змісту третього етапу найближчими завданнями є визначення норм відносно демократичного контролю з боку регіональних інтеграційних утворень (наприклад, ЄС), пошук способів їх ефективної і гармонійної імплементації у політичні системи держав.

Література:

1. The Solder and the state (theory and politics of civil-military relations) by Samuel P. Huntington, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachussets, 1959, 97 pages.

2. **Хантингтон С.** Третья волна. Демократизация в конце XX века. Серия „Университетская библиотека”. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.

3. **Шмиттер Ф.** Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – № 5. С. 16 - 27.

4. Теория политики: Учебное пособие / Под ред. Б. А. Исаева. — СПб.: Питер, 2008. — 464 с.: ил. — (Серия „Учебное пособие”).

5. **Симон Лунн.** Демократический контроль вооруженных сил в теории и на практике // Connections The Quarterly Journal – Том I, № 4, Декабрь, 2002 г. – С. 111 - 137.

6. **Эндрю Котти, Тимоти Эдмандс и Антони Форстер.** Проблемы второго этапа: новый взгляд на демократию и отношения между гражданским обществом и армией. Cottey, Andrew, Timothy Edmunds, and Anthony Fofster. „The Second Generation Problematic: Rethinking Democracy and Civil-Military Relations”. Armed Forces and Society, Vol. 29, No. 1, Fall 2002, pp. 31 - 56.

7. **Энтони Фостер.** Новые военно-гражданские отношения и программы их исследований // Connections The Quarterly Journal – Том I, № 2, Апрель, 2002г. – 188 с. – С. 77 - 99.

8. **Герхард Кюммель.** Военнослужащие и их гражданское окружение: размышления о теории военно-гражданских отношений // Connections The Quarterly Journal – 2002. Том I, № 4 – 169 с. – С. 83 – 110.

9. От идеи - к доктрине. – М.; Издательство „Европа”. – 2007. – 60 с.

10. **Чжан Цзухуа.** Представления о конституционной демократии (2005) // Концепции и определения демократии: Антология / Редактор-составитель А. В. Фененко. — М.: КомКнига, 2006. — 224 с.

11. **Анилионис Г. П., Зотова Н. А.** Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 676 с.

12. Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие / Под ред. С. А. Ланцова, В. А. Ачкасова. — СПб.: Питер, 2007. — 448 с. — С. 160. — (Серия „Учебное пособие”).
13. **Сеидов А. В.** Воздействие глобализации на концепцию государственного суверенитета в международном праве: Автореф. дис. ... канд. юр. наук.: Спец. 12.00.10. — М., 2004. — 36 с.
14. Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации / П. А. Цыганков, Г. А. Дробот, М. М. Лебедева и др.; Под ред. проф. П. А. Цыганкова: Учебное пособие. Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Альфа-М: ИНФРА-М, 2008. — 320 с.
15. Кодекс поведения, касающийся военно-политических аспектов безопасности. Принят на Форуме ОБСЕ по сотрудничеству в области безопасности в Будапеште 3 декабря 1994 года. — Отдельное издание ОБСЕ. — Серия „Программа немедленных действий”, 1994. — № 7. — 14 с.
16. План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ). (Запроваджено 24 квітня 1999 року на саміті НАТО у Вашингтоні) / НАТО — Публікації // <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/1663.htm> - Розділ V.
17. Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО. Інтеграційні перспективи України. Аналітичне дослідження. — К.: Інститут Євroatлантичного співробітництва, 2007. — 84 с.
18. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF) // http://www.dcaf.ch/about/index_ru.cfm?print=1
19. Модельный закон „О парламентском контроле над военной организацией государства” / Демократический контроль над военной сферой в России и странах СНГ. Под. ред. А. И. Никитина. — М.: Эслан, 2002. — 248 с. — С. 181 — 192.
20. Закон України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”, № 975 - IV від 19.06.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 46. — Ст. 366. — С. 1481 — 1492.
21. Европейский Центр исследований по вопросам безопасности им. Джорджа К. Маршалла <http://www.marshallcenter.org/site-graphic/lang-ru/page-research-bibliographies-1/xdocs/library/bibliographies/civil-military-relations.htm>
22. **Степанова Е. А.** Военно-гражданские отношения в операциях невоенного типа — М.: „Права человека”, 2001 — 272 с.

Професійні спілки в умовах соціальних трансформацій

Олександр Корнієвський,
кандидат історичних наук,
державний експерт
Національного інституту
проблем міжнародної безпеки

У статті аналізується сучасний стан професійних спілок України та визначаються їх потенційні можливості і перспективні напрями діяльності у справі захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів громадян через вдосконалення нормативно-правової бази, механізмів взаємодії профспілок з органами влади і роботодавцями.

Стратегічним завданням системної трансформації українського суспільства є набуття ознак сучасної демократичної, соціальної і правової європейської держави, яка б, синтезувавши кращі національні традиції, адекватно й ефективно відповідала б на виклики глобалізації. Соціальність держави, крім багатьох інших індикаторів, вимірюється й результативністю діяльності професійних спілок – важливої складової громадянського суспільства, спрямованої на вдосконалення систем і механізмів соціального захисту людей праці, забезпечення соціальних гарантій і допомоги кожному трудівникові, підвищення ефективності взаємодії з органами влади і роботодавцями. Створення впливових профспілок, спроможних ефективно захищати інтереси працівників, — невід'ємний атрибут цивілізованої держави. Право на утворення професійних спілок внесено до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 рік) і визнано Міжнародною організацією праці.

Метою профспілкового руху, як зазначав В. Барков, є поліпшення соціально-економічної ситуації, а відтак і зміцнення громадянського миру й демократії; головним покликанням професійних спілок є налагодження конструктивного соціального діалогу, узгодження інтересів найманих працівників, держави і роботодавців шляхом домовленостей, а не руйнівної, агресивної конфронтації [1, с. 399].

Загалом профспілки виконують досить широкий спектр соціальних функцій. Вони захищають інтереси робітничого класу у сфері поліпшення

умов праці, професійної підготовки, тривалості робочого дня, відпусток, організації виробництва тощо. Слід зазначити, що профспілки діють як захисні організації найманих працівників, які не мають власності, що, у свою чергу, посилює й актуалізує роль колективних організацій людей праці як суб'єктів забезпечення національної (передусім соціальної) безпеки держави.

Ця роль профспілок набуває особливого значення в умовах трансформаційних процесів у державах перехідного типу, до яких належить і Україна.

Європейський профспілковий рух тривалий час характеризувався розмаїттям структур, ідеологій та організаційних форм, що обумовлювалося особливостями їх історичного розвитку. Та в процесі розширення і поглиблення євроінтеграції, як зазначає П. Бернем, „європейський профспілковий рух вступив у нову енергійну фазу розвитку, відбулися процеси широкомасштабного злиття профспілок, з'явилися можливості для їх об'єднання в міжнародному масштабі” [2, с. 568].

На жаль, в Україні й досі виконується мало досліджень з проблем впливу громадських об'єднань на перебіг подій в країні, формування політики її національної безпеки за активної участі громадськості, асоціативних та інституційних форм її самоорганізації. Актуальність досліджень з цієї проблематики обумовлюють, зокрема, такі висновки вчених: поступальний розвиток соціальних форм життєдіяльності призводить до їх диференціації, виокремлення сфери управління як окремої галузі суспільної діяльності; держава поступово передає, а інститути громадянського суспільства перебирають на себе повноваження щодо контролю над сферами соціальної життєдіяльності [1, с. 391]; на загальному тлі поглиблення процесів євроінтеграції і глобалізації слід очікувати послаблення впливу національної держави на соціальну сферу; загальне спрямування зміни національної системи соціального захисту визначатиметься еволюцією європейської соціальної моделі загалом [3, с. 156].

У контексті проблеми, що досліджується, незаперечний інтерес викликає низка дисертаційних праць, присвячених діяльності професійних спілок України у взаємодії з іншими інститутами громадянського суспільства. Це, наприклад, докторська дисертація В. Цвиха „Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин” (2004 р.), наукові розробки З. Васильєвої, О. Голобуцького, Г. Добровольської, Н. Євсюкової, М. Кліментського, Е. Ковальнової, В. Концура, О. Лисяка, В. Никифорова, Г. Стоян, Н. Циганчук. Особливої уваги заслуговують матеріали наукової конференції „Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності”, оприлюднені у збірнику „90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні” (1996 р.), підготовлений групою вчених і профспілкових діячів (З. Васильєва, Н. Гринь, А. Курбаченко, В. Позинач, С. Родіна), а також коментар до Закону

України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” (2000 р.). Утім аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що вітчизняна наукова думка, аналізуючи місце і роль окремих різновидів громадських об’єднань в трансформаційних процесах, не пов’язувала їх діяльність з державною стратегією забезпечення національної безпеки держави із захищеністю життєво важливих суспільних інтересів.

Відтак **мету** статті визначає наукове осмислення можливостей, нинішнього стану і перспективних напрямів діяльності профспілок України щодо підтримки і підвищення життєвого рівня громадян, надання їм соціальних послуг.

Сучасний профспілковий рух в Україні було започатковано у жовтні 1990 року, коли на І з’їзді профспілок було утворено Федерацію профспілок України (далі – ФПУ). Тоді до ФПУ увійшли 34 галузеві профспілки та обласні міжгалузеві профоб’єднання, які репрезентували 95 % всіх організованих у профспілки трудящих. У подальші роки трудові колективи, групи працівників різних професій (шахтарі, залізничники, авіадиспетчери, працівники малих підприємств тощо), незадоволені нерішучістю ФПУ, утворили власні профспілки, частина з яких 26 жовтня 2004 року об’єдналася в Національну конфедерацію профспілок України. За даними Держкомстату України, на початок 2007 року було офіційно зареєстровано 17360 профспілок та їх об’єднань. Утім на загальному тлі збільшення кількості профспілок і профоб’єднань спостерігається скорочення загальної чисельності їх членів: профспілковий рух за останні десять років щороку втрачав понад мільйон членів. За даними соціологічних досліджень, членами профспілок є нині трохи більше 21 % громадян України. Причинами цього є скорочення кількості робочих місць, перетікання робочої сили у підприємницький сектор на малі, приватні підприємства, у фермерські господарства. Крім того, спостерігається й вихід з профспілок внаслідок розчарування у їх спроможності належним чином захистити людину, яка опинилася у складних життєвих умовах [1, с. 400 — 401]. До речі, така тенденція характерна не лише для України. За даними ООН, у 1989 - 1990 роках лише 12 % робочої сили було об’єднано в профспілки у Франції, 16 % — в Іспанії, 17 % — у США, 26 % — у Швейцарії, 42 % — у Великій Британії.

Вітчизняні профспілки мають і свої, притаманні тільки їм, особливості. Це, зокрема, їх строкатий соціальний характер: членами українських профспілок є не тільки наймані працівники, а й власники та нижча управлінська ланка підприємств. У нинішніх умовах така єдність є об’єктивною реальністю, наголошує в аналітичній записці „Інститут соціального партнерства як чинник демократичного розвитку суспільства: світовий досвід та висновки для України” професор А. Кудряченко [4]. За таких обставин профспілки все більше відходять від своєї основної функції — захисту прав найманих працівників; більше того — вони активно

лобіюють в органах державної влади інтереси роботодавців, що, у свою чергу, підвищує ризик політизації профспілкового руху.

Профспілковий рух в Україні перебуває нині на складному етапі становлення, пошуку свого місця в системі нових соціально-економічних відносин — відносин найманої праці з капіталом, що суттєво об'єктивує головне функціональне призначення професійних спілок у суспільстві, а саме – представництво і захист трудових, соціально-економічних прав членів профспілки, які мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (Ст. 36, 39, 44 Конституції України; ст. 2 Закону України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”).

Чинне законодавство, що регулює функціонування профспілок, крім названих вище законодавчих актів включає ще й Кодекс законів про працю, закони України „Про колективні договори і угоди”, „Про оплату праці”, „Про охорону праці”, „Про зайнятість населення”, які містять понад 50 норм, що визначають права профспілкових організацій щодо участі в розгляді, узгодженні і прийнятті рішень з питань соціально-трудова відносин, колективного права загалом.

Захисну функцію профспілки здійснюють і шляхом надання адвокатського захисту в судах і комісіях з трудових спорів, що діють на підприємствах. Так, через масові затримки виплати заробітної платні до судових органів щороку подається майже 250 тисяч позовів [1, с. 401]. За висновком В. Никифорова, прагнення роботодавців досягати економічного розвитку, ігноруючи права та інтереси найманих працівників при підтримці влади, яка проводить політику на принципах ринкового фундаменталізму, ускладнює реалізацію прав професійних спілок та розвиток соціального партнерства [5].

З огляду на те, що вітчизняні профспілки постійно збагачують свій досвід у сфері захисту прав та інтересів працівників і прилучаються до міжнародного профспілкового руху, варто зазначити, що в такій, наприклад, розвиненій країні Заходу, як Франція, правовий статус профспілок не залежить від їх чисельності, галузевого чи ідейного профілю. В Преамбулі Конституції Четвертої Республіки, яка була без змін включена до чинної Конституції П'ятої республіки, записано: „Кожна людина може захищати свої права та інтереси через профспілкову діяльність і належати до профспілки за своїм вибором. Право на страйк здійснюється в межах законів, які його регламентують”. Що стосується участі громадян у різних формах безпосередньої демократії з метою захисту конституційних прав і свобод, то показовим може бути приклад Македонії. У статті 21 конституції цієї країни зазначається: „Громадяни мають право мирно збиратися і висловлювати публічний протест без попереднього інформування влади і без спеціального дозволу...”.

Тим часом, за деякими дослідницькими підходами, роль вітчизняних профспілок в сучасних трансформаційних процесах розглядається

тільки як чинник забезпечення політичної стабільності. Зокрема, абсолютизується „політична мобілізація за професійною належністю”, яка „має шанс стати чинником подолання тенденцій технологічно-маніпулятивної мобілізації електорату”, обґрунтовується важливість наявності в суспільстві „профспілкової політичної сили”, здатної „змінити баланс сил у груповому розподілі сфер впливу у парламенті, виконавчій владі та органах місцевого самоврядування” [6]. Ці положення вважаємо досить дискусійними, такими, що не відображають реалій сьогодення, адже виключають дослідження діяльності профспілок (як й інших громадських об’єднань) у контексті ризику їх політизації для суспільно-політичної стабільності, загалом для національної безпеки держави.

Особливий наголос зробимо на тому, що законодавство багатьох держав забороняє політичну діяльність профспілок: вони не можуть ставити перед собою політичні цілі, висувати політичні вимоги, проводити мітинги, демонстрації, збори та інші заходи на підтримку чи проти політичних партій і кандидатів на виборах тощо. Відповідно до Ч. 3 Ст. 36 Конституції України, політичні мотиви об’єднання громадян у професійні спілки повністю виключаються. Законодавець чітко визначив, що громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів, установивши класифікатор прав профспілок: права щодо встановлення на виробничому, регіональному, галузевому, державному рівнях колективних умов праці; права в галузі застосування чинного законодавства про працю; права щодо контролю за дотриманням трудового законодавства.

Така позиція властива і зарубіжним дослідникам, які дотримуються соціал-демократичної традиції, наполягаючи на тому, що метою профспілкового руху є демократична участь в урегулюванні умов праці, а головним фокусом його діяльності є робоче місце.

В Україні взаємовідносини профспілок з політичними партіями набули досить специфічних ознак. Характерним у цьому відношенні було створення у квітні 1997 року Всеукраїнської партії трудящих, в основу діяльності якої були покладені програма дій та передвиборна платформа ФПУ. Щоправда, на парламентських виборах 1998 року ця партія отримала всього 0,8 % голосів виборців.

Для унеможливлення політизації професійних спілок, на нашу думку, необхідно змінити підходи до їх формування і конкретизувати напрями їх діяльності. По-перше, слід чітко визначити, хто і на якій основі може бути членом профспілки, аби не допустити загальної політизації профспілок та їх залежності від роботодавців. По-друге, треба в законодавчому порядку встановити адміністративну і кримінальну відповідальність профспілкових чиновників за зловживання службовим становищем. По-третє, необхідно доповнити законодавство нормою щодо безпартійності керівництва будь-яких професійних спілок, що дозволить зробити громадські об’єднання більш-менш незалежними від будь-якої політичної сили.

Не можна виключати, що зміна ролі, яку виконують сьогодні професійні спілки в українському суспільстві, пов'язана з тим, що на арені виробничих відносин, як зазначав В. Барков, з'явилися нові дійові особи — з одного боку, власники, їх представницькі органи та роботодавці, а з іншого — наймані робітники, інтереси яких не завжди збігаються з інтересами перших. Отже, за висновком В. Баркова, „зараз ми маємо іншу базу відносин між найманим трудом та капіталом” [1, с. 400]. Актуальність цього висновку підтверджує впровадження у сфері виробництва зовсім іншої, ніж попередня (що базувалася на споживацьких запитах працюючих до профспілок щодо розподілу ними колективних матеріальних благ і соціальних послуг) модель взаємовідносин „роботодавець — найманий працівник”, яка базується на принципах соціальної відповідальності бізнесу, соціального партнерства бізнесу, влади і роботодавців. Це свідчить, що взаємодія праці і капіталу поступово переходить на загальносвітові стандарти.

Все це суттєво корегує місце і роль професійних спілок у сфері соціально-економічних відносин. До того ж, відповідно до ст. 13 Закону України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, держава визнає тільки профспілки повноважними представниками працівників і захисниками їх трудових, соціально-економічних прав та інтересів. Вона має активно сприяти профспілкам у встановленні партнерських відносин з роботодавцями та їх об'єднаннями. На переконання роботодавців, партнерство бізнесу, влади і роботодавців вже дає цілком реальний економічний ефект: посилюється мотивація працівників, зменшується плинність кадрів, зростає продуктивність праці тощо. Головне, що у виграші залишаються обидві сторони [7, с. 10].

Серед основних проблем сучасного профспілкового руху в Україні назвемо такі: постійне зниження рівня довіри населення до профспілок; незацікавленість та неспроможність профспілок опікуватися працівниками нових форм господарювання, приватних фірм зокрема; недостатня підтримка профспілками тих, хто втратив роботу; надмірна політизація профспілкового руху, посилення залежності „незалежних” профспілок від певної політичної сили.

Тривожною є тенденція до встановлення субординаційних відносин - залежності профспілок від органів влади і політичних партій. За таких обставин профком фактично перетворюється на інтегровану структуру адміністрації підприємства, що створює підґрунтя для адміністративно-економічних груп і певних політичних сил у контексті появи для них нових можливостей для маніпулювання суспільною свідомістю та використання у своїх цілях потенціалу професійних спілок.

Та чи не найнебезпечнішою тенденцією можна вважати розколотість сучасного профспілкового руху України, який фактично контролюють дві потужні політичні сили.

Все вищезазначене аж ніяк не заперечує того, що профспілки можуть

бути стабілізуючим і об'єднавчим фактором розвитку суспільства і держави. Утім, лише за певних умов: по-перше, коли профспілки як групи тиску наполегливо захищатимуть у політико-владних структурах права та інтереси різних верств населення за професійною належністю; по-друге, коли запрацює система соціальної відповідальності бізнесу; по-третє, коли держава належним чином виконуватиме свої обов'язки щодо профспілок, визначені Концепцією реформування політичної системи України – удосконалюватиме нормативно-правову базу їх діяльності з метою забезпечення повноти реалізації їх можливостей і функцій; забезпечуватиме участь профспілок у виробленні та прийнятті рішень щодо соціально-трудових відносин і соціальної стабільності суспільства; сприятиме переходу профспілок від радикальних методів обстоювання прав та інтересів своїх членів до цивілізованих переговорних процедур; дбатиме про поліпшення умов профспілкового руху на засадах здорової конкуренції [8, с.17].

Висновки

Розвиток профспілкового руху в Україні має досить суперечливий характер, а функціонування цього інституту громадянського суспільства загалом інертне. Тому єдиним реально ефективним суб'єктом захисту прав та інтересів громадян залишається держава. Показовим прикладом у цьому зв'язку може бути ухвалення Верховною Радою України 2 вересня 2008 року Закону України „Про підвищення престижності шахтарської праці”. Утім з ухваленням цього акту цілий зріз життєво важливих для шахтарів проблем залишається нерозв'язаним. До того ж дієвих заходів боротьби з недбайливим „шахтарським начальством” (як взагалі з керівництвом підприємств усіх форм власності) поки що законодавець не визначив.

Закономірно, що стратегічним завданням завершального етапу реформи політичної системи та реалізації Стратегії національної безпеки України — „позбутися слабкості та розпорошеності інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином реалізовувати їх потенціал стосовно демократизації суспільного життя”, є вдосконалення нормативно-правової бази діяльності профспілок, приведення трудового законодавства України до європейських стандартів у сфері соціально-економічних відносин у світлі заходів, спрямованих на поглиблення її європейської інтеграції. За висновком А. Кудряченка, дієвою підмогою для зміцнення профспілок, захисту ними законних прав громадян мають слугувати законодавчо визначені стандарти не лише прожиткового мінімуму, але й всі інші соціальні стандарти – норми погодинної оплати праці, заробітної платні, відпусток тощо [4].

Законодавче забезпечення системи соціального партнерства мають доповнити ухвалення українськими парламентарями законів „Про соціальний діалог”, „Про трудові колективи”, прийняття нової редакції

Закону України „Про колективні договори і угоди”, доопрацювання і прийняття Трудового кодексу України, прийнятого в першому читанні 25 травня 2008 року, який замінив би чинний Кодекс законів про працю, ухвалений ще за часів УРСР.

Важливим є закріплення такого правового статусу профспілок, який відповідав би ринковим відносинам, до якого варто було б віднести закріплення на законодавчому рівні не тільки прав, але й обов’язків профспілкових керівних органів. Корисним міг би бути й досвід інших країн, законодавством яких заборонено включати до складу профспілки, що складається з найманих працівників, осіб, що належать до адміністрації, навіть найнижчої ланки.

В інтернет-виданні „Українська правда” свого часу було розміщено статтю політолога В. Каспрука „Соціальний фактор зможе об’єднати Україну”. Вважаємо досить слушним висновок автора, що об’єднати нашу країну зможе саме соціальний фактор – „урівноваження її соціальної складової і підвищення рівня життя людей” [9]. І чи не професійні спілки як захисні колективні організації трудящих, мета яких — підтримувати й підвищувати життєвий рівень своїх членів, мали б виступити за перманентної соціально-політичної кризи стабілізуючим і об’єднавчим соціальним фактором трансформаційних процесів, „щоб українські громадяни по всій Україні відчували себе захищеними у фінансовому плані та впевненими в завтрашньому дні”.

Насамкінець зазначимо, що, незважаючи на усі негаразди перехідного етапу розвитку українського суспільства, профспілковий рух в Україні все ж розвивається, охоплюючи всі форми власності та господарювання на загальному тлі трансформації відносин держави і бізнесу у загальному напрямі формування соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечення соціально-трудової самореалізації громадян, реформування соціальної політики, вдосконалення процесу економічного діалогу між владою і бізнесом, виконання ним соціальних функцій. Перспективними напрямками діяльності професійних спілок за нинішніх реалій вважаємо такі: обстоювання прав трудового колективу у відносинах з роботодавцем; представництво інтересів членів профспілок в судових органах та правозахисних організаціях; укладання колективних договорів з роботодавцями і органами влади; активна участь у розробці законів, що стосуються зайнятості та умов оплати і безпеки праці; створення установ з науково-аналітичного супроводу розвитку профспілкового руху; організація страйків та інших мирних акцій протесту відповідно до визначених чинним законодавством статутних цілей професійних спілок.

Література:

1. **Барков В. Ю.** Взаємовідносини держави і суспільства в Україні // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2004. — С. 351 — 451.
2. **Бернем П.** Профспілки (trade unions) // Короткий оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2006. — С. 257 — 258.
3. Франция. В поисках новых путей / Отв. ред. Ю. И. Рубинский. — М.: Изд—во „Весь мир”, 2007. — 624 с.
4. **Кудряченко А.** Інститут соціального партнерства як чинник демократичного розвитку суспільства: світовий досвід та висновки для України. — <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Juli08/19.htm>
5. **Нікіфоров В. Ю.** Захист профспілками соціально-трудоових прав працівників в умовах ринкової економіки (теоретично-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. ун-т внутрішніх справ. — Х., 2005. — 18 с.
6. **Тупиця О.** Профспілки як чинник забезпечення політичної стабільності в сучасній Україні // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2007. — Вип. 10. — С. 343 — 352.
7. **Уманський С.** Бізнес і люди. Шляхи відповідальності // Дзеркало тижня. — 2008. — № 36. — 27 вересня — 3 жовтня. — С. 10.
8. Концепція реформування політичної системи України: Проект. — К.: Т-во „Знання” України, 2001. — 36 с.
9. **Каспрук В.** Соціальний фактор зможе об’єднати Україну — <http://www.pravda.com.ua/news/2008/9/22/81603.htm>

Можливості місцевих молодіжних організацій у вирішенні проблем молоді

Роман Плакіда,
аспірант
Маріупольського державного
гуманітарного університету

Стаття присвячена аналізу можливостей місцевих молодіжних об'єднань у вирішенні актуальних проблем молоді на прикладі діяльності молодіжних організацій Донецької області – регіону з розвиненим молодіжним рухом. Розглядаються успіхи молодіжних організацій Донеччини у вирішенні таких, зокрема, проблем, як злочинність, безробіття, поширення СНІДу, погіршення здоров'я молодих людей. Обґрунтовується необхідність вивчення локальних особливостей розвитку молодіжного руху для формулювання загальнонаціональної концепції молодіжної політики.

Сучасні реалії свідчать про наявність глибоких кризових явищ у розвитку українського суспільства, внаслідок чого значно погіршилося становище широких верств населення. Особливо відчутно це позначилося на життєдіяльності молоді – однієї з найменш соціально захищених верств. Молоді громадяни зустрілися з цілою низкою проблем – безробіттям, зниженням якості освіти, нестачею житла, зростанням злочинності, поширенням наркоманії, СНІДу, алкоголізму, погіршенням здоров'я тощо [1].

Намагання органів державної влади поліпшити умови життєдіяльності молоді не дали помітних результатів. Причина – політична нестабільність в країні. Жорстке протистояння провідних політичних партій, кульмінацією якого стали позачергові вибори народних депутатів України у вересні 2007 року, призвело до конфліктів у парламенті, частої зміни урядів. Ці обставини не дають можливості сформулювати єдину концепцію державної молодіжної політики, оскільки кожна політична сила має свою точку зору стосовно неї і не бажає йти на компроміси. Таким чином, молодь, опинившись сам на сам зі своїми проблемами в скрутних соціально-економічних умовах, змушена самостійно шукати шляхів вирішення власних проблем.

Ці пошуки розвиваються у двох напрямках. Частина молодих людей, перебуваючи в скрутних життєвих умовах та зневірившись у можливостях влади змінити ситуацію на краще, вдається до протиправних дій. На щастя, більшість юнаків і дівчат обирає інший шлях. Вони домагаються поліпшення свого становища, використовуючи можливості молодіжних організацій. Отже для того, щоб запобігти поширенню серед молоді деструктивних, соціально небезпечних шляхів вирішення пекучих проблем, політична еліта має усвідомити інноваційний потенціал молодіжних об'єднань, а відтак сформуванати комплекс заходів для вдосконалення державної молодіжної політики. Особливого значення у зв'язку з цим набуває вивчення суспільно корисної діяльності місцевих молодіжних організацій, максимально наближених до потреб конкретних молодих людей.

Вивчення молодіжних об'єднань України має вже певну традицію у вітчизняній політичній науці. Цій проблематиці присвячували свої дослідження М. Головатий [3], В. Головенько [4], О. Корнієвський, В. Якушик [6], В. Кулик, О. Голобуцький [7], Ю. Криворучко [8], Я. Ярош [9]. Однак науковці вивчають молодіжні організації переважно з позицій їх місця в суспільно-політичній структурі держави, а їх роль в життєдіяльності молодого покоління досліджується ще недостатньо. До того ж аналіз регіонального аспекту цього процесу й досі не привернув уваги вчених.

Перш ніж розпочати дослідження потенцій місцевих об'єднань у справі поліпшення становища молоді, треба згадати, які можливості надає їм держава для здійснення суспільно корисної діяльності. Законодавча база, що утворює правовий простір соціальної активності місцевих молодіжних формувань в Україні, складається з кількох нормативно-правових актів, найважливішими з яких є декларація „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (від 15 грудня 1992 р.), закони України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” (від 5 лютого 1993 р.), „Про об'єднання громадян” (від 16 червня 1992 р.), „Про молодіжні та дитячі громадські організації” (від 1 грудня 1998 р.).

Згідно з цими документами, молодіжні громадські організації мають можливість отримувати від місцевих органів державної виконавчої влади фінансування програм і проектів, що сприяють „соціальному становленню і розвитку молоді та реалізації її суспільно корисних ініціатив”; мають право вносити до місцевих рад пропозиції з питань соціального становлення і розвитку молоді; органи місцевого самоврядування можуть делегувати молодіжним громадським організаціям повноваження для реалізації відповідних програм, проектів, заходів тощо [12].

Розглянемо можливості місцевих молодіжних організацій у вирішенні молодіжних проблем на прикладі Донецької області. Вибір саме Донеччини для такого аналізу обумовлюється, по-перше, тим, що ця область є регіоном з одним з найбільших в Україні відсотком молоді серед населення (він складає майже 30 %); по-друге, високим рівнем структурованості та

активності молодіжного руху. Про це свідчить співвідношення молодіжних об'єднань до загальної кількості громадських організацій регіону: якщо загалом в Україні це співвідношення становить 5 %, то в Донецькій області – 10 % [10, с. 8]. Крім того, кількість молодіжних формувань регіону (понад 410 організацій) є однією з найбільших у країні [11, с. 11]. Більшість молодіжних організацій (майже дві третини) зареєстровані виконкомом Донецької обласної ради та мають регіональний (обласний, міський чи районний) статус [10, с. 8].

Слід відзначити, що в багатогранному суспільно-політичному житті Донецької області місцеві молодіжні організації відіграють значну роль, а їхня активна діяльність є яскравим прикладом спроможності недержавних об'єднань вирішувати актуальні соціальні проблеми.

Молодіжні організації Донеччини прагнуть власними силами, без допомоги держави, яка демонструє свою нездатність вирішувати проблеми молоді, допомогти молодим людям долати труднощі часу. Про це свідчить те, що понад 70 % молодіжних об'єднань регіону не висувають політичних вимог, а вважають пріоритетними напрямками своєї діяльності соціальний захист молодих громадян, допомогу в працевлаштуванні та отриманні освіти, підвищення якості освіти, профілактику поширення наркоманії, ВІЛ-інфекції, шкідливих звичок, пропаганду здорового способу життя. Ця тенденція цілком відповідає очікуванням молодого населення регіону. За даними соціологічного опитування, проведеного автором навесні 2007 року серед молоді віком від 14 до 35 років різного соціального стану і рівня освіти – жителів найбільших міст області, таких як Донецьк, Маріуполь, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, майже 70 % опитаних вважають, що молодіжні організації повинні перейматися передусім соціальною роботою серед молоді [5].

До молодіжних формувань належать різні студентські (наукові товариства, будівельні загони, органи самоврядування), суспільно-політичні, спортивні організації, організації за інтересами, об'єднання молодих інвалідів, організації, утворені за професійною ознакою (асоціації молодих юристів, лікарів, журналістів тощо).

Одним з напрямів соціально значущої діяльності молодіжних організацій Донеччини є допомога молодим інвалідам та молоді, що опинилася в скрутних життєвих обставинах. Для прикладу розповімо про проект, реалізований 2001 року Молодіжним соціально-просвітницьким центром „Джерело” в Єнакієві.

Проект був спрямований на сприяння інтеграції в суспільство молоді з обмеженими функціональними можливостями, розвиток їх творчих та фізичних здібностей. Було утворено консультативний пункт, де працювали кваліфіковані фахівці (юристи виконкому міської ради, психолог, соціолог, працівники податкової служби України тощо). Допомогою пункту протягом року скористалися 262 особи. Було створено також волонтерську службу, яка складалася як з активної здорової молоді, так і з молодих людей

з обмеженими функціональними можливостями. Вона влаштовувала розважальні, культурні і спортивні масові заходи, концерти, виставки, випускала інформаційні бюлетені; надавала допомогу вдома тим, хто її потребував. Таку допомогу отримало понад 500 осіб. Внаслідок реалізації проекту значно підвищився рейтинг молодіжних організацій, які брали в ньому участь [13, с. 87 - 88].

Багато зусиль докладається молодіжними організаціями області для профілактики СНІДу, наркоманії, алкоголізму, шкідливих звичок серед молоді. Так, з метою привернення уваги та об'єднання зусиль громадських організацій, державних структур, підприємств різних форм власності, ЗМІ регіону для вирішення проблем здорового способу життя молодого населення краю з ініціативи федерації ушу міста Дебальцеве у 1999 - 2003 роках було здійснено акцію „Здоровий спосіб життя”, у якій взяло участь багато молодіжних об'єднань регіону. Ця акція являла собою комплексну програму популяризації здорового способу життя за допомогою чемпіонатів з різних видів спорту, спортивно-масових заходів, концертних програм, літературних конкурсів і фотовиставок, популяризації прогресивних форм молодіжного дозвілля, організації літніх спортивно-оздоровчих таборів, реалізації інформаційно-пропагандистських проектів у регіональних та всеукраїнських ЗМІ тощо [13, с. 87 - 88, 94].

Ще одним напрямом соціальної роботи молодіжних об'єднань Донецчини є діяльність з профілактики девіантної поведінки молоді та запобігання розвитку злочинності в її середовищі. З цієї метою Донецький молодіжний дебатний центр за фінансової підтримки Європейського Союзу (в межах програми TACIS IBPP) з 2005 по 2007 рік реалізовував проект „Подолання соціальної ізоляції молоді в Донецькій і Луганській областях”. Проект був спрямований на посилення можливостей соціально орієнтованих недержавних організацій (у тому числі й молодіжних) розвивати інноваційні та ефективні механізми співпраці для подолання соціальної ізоляції молоді в регіонах, що постраждали від економічної та індустріальної кризи. Очікуваними результатами проекту є: значне зниження кількості молодих людей, що входять до соціальної групи ризику через свою кримінальну чи антисоціальну поведінку, розкриття перед ними можливостей легального працевлаштування; поліпшення умов життєдіяльності молоді за рахунок зниження рівня злочинності та безробіття; вироблення й апробація ефективних багатовекторних підходів до вирішення проблем молоді на місцевому рівні.

Молодіжні організації Донецчини досягли значних успіхів у вирішенні однієї з найгостріших молодіжних проблем – безробіття. Про це свідчить, зокрема, діяльність донецького Молодіжного центру зайнятості, створеного 2001 року. Основні його функції: надання тимчасових робочих місць юнакам і дівчатам на підприємствах різних форм власності; організація сезонних робіт на території Донецька і області; влаштування ярмарків вакансій для молоді; сприяння організації профорієнтації та навчання

безробітної молоді; робота зі ЗМІ з питань працевлаштування молодих людей; здійснення комплексної науково-дослідницької роботи з вивчення ринку праці; влаштування студентів на виробничу практику тощо.

Молодіжний центр зайнятості успішно працює над реалізацією соціально значущих проектів вже кілька років. Його структура, технічне, методичне оснащення та фінансове забезпечення дозволяє працевлаштовувати приблизно 100 молодих людей на місяць. Усі послуги центру надаються безплатно. Завдяки його діяльності в Донецьку та подібних структур в Маріуполі, Горлівці, Макіївці, Артемівську та інших містах вдалося значно знизити рівень соціальної напруги серед молодого населення шляхом скорочення безробіття [14].

Особливого значення для поліпшення матеріальних умов життєдіяльності донецької молоді набула діяльність об'єднань (спілок, асоціацій) молодих підприємців регіону. З кожним роком зростає їх роль у підтримці та захисті молодіжних підприємницьких ініціатив. У великих містах (Донецьку, Артемівську, Макіївці, Горлівці та інших) силами молодіжних громадських об'єднань були утворенні молодіжні бізнес-центри та бізнес-інкубатори, основне призначення яких полягає у створенні сприятливих умов для реалізації ініціатив у сфері бізнесу і підприємництва, навчання підприємців-початківців.

В останні роки активізувався молодіжний екологічний рух. Це пов'язано, в першу чергу, зі значним погіршенням екологічної ситуації в регіоні, що негативно позначилося на здоров'ї молоді. Ще 1998 року було створено Донецьку обласну молодіжну екологічну асоціацію, діяльність якої спрямована на підтримку державних та місцевих громадських природоохоронних програм; захист екологічних прав та інтересів молодих громадян; участь у формуванні природоохоронної стратегії розвитку суспільства та пропаганді екологічного мислення.

Активність обласної Молодіжної екологічної асоціації та інших молодіжних екологічних об'єднань області (еколого-культурного центру „Бахмат” в Артемівську, Центру сприяння стійкому розвитку в Маріуполі, Горлівської молодіжної екологічної ліги тощо) сприяє вдосконаленню роботи регіональних установ державної влади та місцевого самоврядування у сфері соціальної екології, залученню уваги громадськості до вирішення питань екології, посиленню її ролі в процесі прийняття рішень з екологічних та культурних проблем.

Місцеві молодіжні екологічні організації відіграють важливу роль у виявленні екологічних проблем Донецької області. Так, артемівський еколого-культурний центр „Бахмат” у 2000 - 2002 роках організував екотури по Донецькій області, метою яких була активізація роботи молодіжних екологічних об'єднань, створення нових організацій та розширення співпраці з молодіжними екологічними структурами регіону. „Бахмат” організував в Артемівську роботу гарячої телефонної екологічної лінії „Екотелефон”, регулярно здійснює експертизу промислових та

побутових стоків у ріку Бахмут та інформаційні кампанії, присвячені екологічній проблематиці („Клімат майбутнього без загрози життю”, „Ні – мідній річці”, „День Землі” тощо) [15].

Активна діяльність місцевих молодіжних організацій дозволяє посилити громадський контроль за дотриманням прав молоді; забезпечити реальне поліпшення становища тієї частини молодого населення регіону, що перебуває в скрутних життєвих умовах, підвищити організованість і творчу активність молодих громадян у вирішенні соціальних, економічних, професійних, матеріальних та інших проблем, зміцнити законність і правопорядок, посилити боротьбу з такими негативними явищами, як злочинність, наркоманія, алкоголізмом тощо.

Завдяки різноманітній досить активній і послідовній громадській діяльності місцевих молодіжних організацій, молоді громадяни мають можливість самостійно вирішувати власні проблеми, які органи державної влади й місцевого самоврядування часто обминають або приділяють їм увагу за сумнозвісним залишковим принципом. Отже активність молодіжних організацій сприяє підвищенню уваги громадськості до проблем, які свідомо замовчуються місцевими владними структурами, розкриттю справжнього становища молодого покоління. Прагнучи власними зусиллями вирішувати проблеми молоді, місцеві молодіжні організації методом спроб і помилок розробляють ефективні механізми вирішення цих проблем через активізацію зусиль для залучення позабюджетних коштів (у тому числі й фінансової допомоги міжнародних фондів), привернення уваги громадськості за допомогою інформаційних кампаній, використання новітнього закордонного досвіду, пробудження ініціативи основної маси молоді тощо.

Об'єднуючись за мотивами задоволення спільних інтересів, молодіжні організації сприяють реалізації основної стратегії розвитку громадянського суспільства – вирішенню проблем конкретної людини чи групи людей.

Таким чином, для успішного вирішення пекучих проблем молоді, що, у свою чергу, забезпечить розвиток України як демократичної держави, першочерговим завданням органів державної влади і місцевого самоврядування має стати залучення представників найактивніших молодіжних організацій усіх статусів до вироблення державної молодіжної політики, у процесі формування якої необхідно врахувати досвід діяльності місцевих молодіжних організацій. Реалізація політики держави стосовно молоді теж має відбуватися за найактивнішої участі молодіжних об'єднань, які, до того ж, є додатковим джерелом організаційних, людських, матеріальних, ідейних та інших ресурсів. Крім того, місцеві владні структури повинні сприяти розробці та вдосконаленню законодавчої бази суспільної діяльності об'єднань молоді.

Різні регіони України мають свої суспільно-політичні, соціально-економічні, культурні, освітні та інші особливості, які впливають на розвиток руху місцевої молоді. Ці особливості повинні враховуватися

при розробці та здійсненні державної молодіжної політики для її успішної реалізації, що створює потребу подальшого наукового аналізу можливостей місцевих молодіжних організацій.

Література:

1. У Донецькій області зростає кількість ВІЛ-інфікованих / Інтернет-видання „Газета по-київськи” // <http://www.pk.kiev.ua/country/2006/11/21/210616.html>.
2. Рівень злочинності в Україні скоротився на 2 % / Інтернет-видання „Діло” // <http://delo.ua/news/politics/ukraine/info-41128.html>.
3. **Головатий М. Ф.** Соціологія молоді: курс лекцій. – К.: МАУП, 1999. – 232 с.
4. **Головенько В. А.** Український молодіжний рух у XX столітті: Іст.-політологічний аналіз основних періодів / Український НДІ проблем молоді. — К.: А.Л.Д., 1997. — 160 с.
5. Дані соціологічного опитування „Розвиток молодіжного руху в Донецькій області”, проведеного навесні 2007 р. серед молоді віком від 14 до 35 років, мешканців найбільших міст Донеччини (Донецька, Маріуполя, Макіївки, Горлівки, Краматорська) // Архів автора.
6. **Корнієвський О. А., Якушик В. М.** Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / Національний ун-т „Києво-Могилянська академія”. Центр суспільно-політичних досліджень / М. Ф. Головатий (ред.), В. М. Якушик (ред.). — К.: Київське братство, 1997. — 130 с.
7. **Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О.** Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. — К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. — 457 с.
8. **Криворучко Ю. З.** Ціннісний зміст і принципи структурування молодіжного руху в процесі демократичних перетворень в Україні: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2005. — 20 с.
9. **Ярош Я. Б.** Політична суб'єктність молодіжних об'єднань у державотворчих процесах України (період незалежності): Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2005. — 214 с.
10. **Зайцева К. В., Дорофієнко В. В.** Менеджмент у громадських організаціях: Навч. посібник для студентів вузів / Донецька державна академія управління. – Донецьк: ДонДАУ, 2003. – 192 с.
11. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції „Молодь та держава”. Донецька обласна державна адміністрація, Донецька обласна рада, Донецький національний університет, ДОО Всеукраїнської молодіжної громадської організації „Спілка молоді регіонів України” / І.

Ю. Древицька та інші. – Светлодарськ, 2003. – 157 с.

12. Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій / Український національний комітет молодіжних організацій / В. Л. Рябіка (голова ред. кол.). — К.: Четверта хвиля, 2001. — 388 с.

13. Перший ярмарок громадських організацій Донецької області: Збірник матеріалів. — Донецьк, 2001. — 120 с.

14. Сайт Донецької міської молодіжної організації „Молодіжний центр зайнятості” // <http://www.mcz.donbass.com/cgi-bin/index.php>

15. Сайт Артемівського еколого-культурного центру „Бахмат” // <http://www.bakhmat.org>

Волонтерство і громадянське суспільство в Росії

Ольга Гордилова,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціальної роботи
Белгородського державного університету
(Російська Федерація)

У статті здійснюється аналіз волонтерської роботи як результату й однієї з умов становлення громадянського суспільства. Розкривається зміст волонтерської роботи, її структурні та функціональні характеристики, роль в суспільстві.

Сучасний розвиток суспільства відзначається тенденцією до стабільності, усталеності. Одночасно він характеризується зростанням соціальних ініціатив, залученням широких верств населення до процесу соціальних перетворень. Свідченням цього є, зокрема, поширення в усьому світі волонтерського руху, який стає потужним каталізатором розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства.

В Росії волонтерство стало „набирати обертів” на початку 1990-х років. Набутий досвід волонтерської роботи в окремих регіонах дозволяє порушити питання: а чи не є волонтерство „чужорідним явищем” у російській культурі, яке нав'язується „ззовні”, і наскільки люди, які вважають себе громадянами, готові долучитися до цього руху? Відповідь на ці питання передбачає розкриття сутності волонтерства, його джерел, мотивації людей до волонтерської роботи і проблем її організації.

Термін „волонтер” у перекладі з французької означає „особу, що добровільно пішла на військову службу”. В сучасному розумінні волонтер – це, насамперед, свідомий громадянин, який бере активну участь у житті спільноти. У широкому значенні слова волонтерство являє собою добровільну допомогу громаді в охороні довкілля, захисті прав людини, збереженні пам'яток культури. Волонтерство в соціальній роботі – „добровільне прийняття обов'язків з надання безоплатної соціальної допомоги, послуг, патронажу над інвалідами, хворими та особами літнього віку, а також соціальними групами населення, які потрапили у складні життєві умови” [5, с. 214].

Таким чином, волонтерство у всіх його проявах - це добровольча діяльність, заснована на ідеях безкорисливого служіння гуманним ідеалам, яка не передбачає одержання прибутку, будь-якої оплати чи кар'єрного зростання; це задоволення своїх особистих і соціальних потреб шляхом надання допомоги іншим людям.

Поява волонтерства обумовлювалася кардинальними змінами в суспільстві XIX століття - руйнуванням старої системи соціальних зв'язків і відносин, витісненням застарілих форм культури новими. В ситуації соціальної невизначеності й соціальної аномії катастрофічно збільшувалася чисельність маргінальних, неадаптованих членів суспільства, нездатних до самоорганізації. Добродійність уже не могла вирішити всіх тодішніх соціальних проблем - безробіття, міграції, убогості... Такий стан суспільства, загрожуючи соціальній рівновазі, породжував потребу в раціональній і цілеспрямованій допомозі нужденним. У відповідь на цю потребу суспільство сформувало нові структури - інститут професійної соціальної роботи, що має три організаційні форми: державну, суспільну і змішану.

Громадська організація та самоорганізація допомоги означає таку форму соціальних відносин, за якої сильніша частина членів суспільства без спонукання з боку держави бере на себе відповідальність за підтримку слабшої. При цьому надається не тільки матеріальна й фінансова допомога маргінальним групам, але й створюються умови для їх адаптації та організації їх соціальної участі. Громадська соціальна робота здійснюється, відповідно, у громадських і благодійних організаціях, при цьому добровільна й безкорислива допомога розглядається як етичний обов'язок кожного члена суспільства, кожного громадянина. Крім цього, місцеві спільноти здійснюють прямий контроль за соціальною допомогою і підтримкою. Волонтерську роботу слід віднести до громадського типу соціальної допомоги, а при безпосередній взаємодії з державними структурами - до змішаного.

Прикметними ознаками волонтерської роботи є такі: 1) добра воля; 2) недержання грошової винагороди за свою працю чи послуги; 3) готовність надавати допомогу іншим людям (не родичам), соціальна значимість роботи.

В системі соціальної допомоги волонтерські організації і рухи взаємодіють з іншими суб'єктами соціальної роботи: благодійними організаціями, державними соціальними службами та установами, релігійними організаціями. Громадські світські (державні і недержавні) організації відрізняються від релігійних тим, що соціальна служба церкви опосередкована певною системою вірувань (вірою в Бога, у безсмертя душі). Відтак поведінка членів релігійних організацій відповідає моральним релігійним нормам, а релігійна організація забезпечує гармонізацію духовного світу віруючих, допомогу в усвідомленні проблем (рефлексії) і духовний захист від мирських потрясінь. Волонтерська ж робота має

переважно світський характер. Прикладом її є діяльність Московського будинку милосердя, акції добровольчої допомоги „Весняний тиждень добра”, „Скажи наркотикам „ні!”, „Теплим словом - доброю справою”.

Спільне волонтерства і добродійності полягає в тому, що це види соціальної підтримки, які мають одну моральну основу - любов і співчуття до ближнього. Здійснюючи порівняльний аналіз волонтерства з добродійною діяльністю, з одного боку, і з діяльністю державних соціальних служб, з іншого боку, ці особливості можна виразити в наступних пунктах:

1) волонтерська робота - це не матеріальна, не майнова допомога, а трудова діяльність, витрата фізичних, інтелектуальних, психічних зусиль у вільний час на благо ближнього;

2) волонтерська робота має світський характер, вона може мати прагматичні, раціональні мотиви, наприклад, з метою майбутнього працевлаштування (для молоді), пошуку кола спілкування, виконання громадянського обов'язку;

3) вона може здійснюватися не тільки в благодійних організаціях і установах, але й у державних, а також за проектами і програмами громадських організацій.

Як і добродійна діяльність, волонтерська робота має ряд переваг перед державними формами соціальної роботи:

1) праця без твердого регламенту, бюрократизації і черствості;

2) перевага морального начала, морального вибору на користь духовних цінностей і соціального здоров'я;

3) не потрібно фінансових витрат, багатства, оскільки головний ресурс волонтерської роботи - духовне багатство і вільний час.

Волонтерство ґрунтується на принципах альтруїзму, безкорисливості, шляхетності, гласності, гуманізму, добровільності, законності, милосердя, чуйності, самовідданості, співчуття, людяності.

Волонтерська робота виконує функцію збереження та відтворення духовно-моральних і соціокультурних цінностей. В основі взаємодії волонтера з підопічним лежить ставлення „людини, що допомагає” до „людини нужденної”, а мета волонтерської роботи - допомогти людині бути людиною, поділити з нею відповідальність за її долю. Волонтер добровільно і безкорисливо присвячує частину свого життя служінню іншій людині, прагнучи до подолання ситуації, що викликає біль і страждання іншого.

У процесі волонтерської роботи розкривається внутрішній суб'єктивний світ людини, її індивідуальність, проявляються духовні і моральні якості індивіда. Крім цього, волонтерська робота виконує функцію соціального виховання - укорінення в суспільстві, в молодіжному середовищі фундаментальних цінностей, таких, як добро, милосердя, співчуття, громадянськість, свобода вибору, справедливість, солідарність, чуйність, взаємодопомога. Волонтерська робота в молодіжній організації чи групі виробляє і закріплює цінності просоціальної, соціально-активної

субкультури з позитивною спрямованістю діяльності.

Окремо слід відзначити зв'язок організованого волонтерства з державою. Держава зацікавлена в активізації громадянського суспільства: вона реалізує право громадян на об'єднання, контролює їх діяльність, аби вона не набула протиправного характеру, надає підтримку громадським об'єднанням, у тому числі й волонтерським організаціям. У свою чергу, волонтерські організації будують відносини з державою на правовій основі: вони компенсують види послуг і допомоги, не передбачені державними стандартами, задовольняють соціальні потреби громадян. Тим самим неурядові громадські організації й органи місцевого самоврядування сприяють наданню допомоги населенню, заощаджуючи кошти й не залучаючи бюрократичний апарат. Шляхом об'єднання в асоціації громадяни вступають в особливі відносини з державою: беруть „рівну участь у всіх вигодах громадського життя” задля „спільної користі” (Аристотель). Взаємодія держструктур з громадськими формуваннями в соціальній сфері сприяє, у свою чергу, активізації діяльності органів влади й управління з виконання соціальних програм розвитку регіону, міста, створенню клімату довіри і злагоди. Аналіз волонтерства в системі соціальних зв'язків і відносин дозволяє розглядати його як організовану форму соціальної активності, як фактор становлення громадянського суспільства.

Перша волонтерська організація (Молодіжний рух за мир) була створена добровольцями в Європі після Першої світової війни з метою культурного і соціального відродження Європи. Нині волонтерство як форма добровільної участі в житті людської спільноти визнане в усьому світі. Волонтери, відповідно до Загальної декларації волонтерів, ухваленої на XI конгресі Міжнародної асоціації волонтерів у Парижі 1990 року, „сприяють реалізації основних людських потреб на шляху розбудови справедливого і мирного суспільства”, „ставлять за мету перетворити волонтерство на елемент особистого розквіту, надбання нових знань і навичок, удосконалювання здібностей, стимулюючи для цього ініціативу і творчість людей, даючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем” [1].

Великі міжнародні волонтерські організації (Армія порятунку, Корпус миру, Громада Червоного Хреста) мають філії в багатьох країнах, реалізують проекти молодіжних обмінних програм, організовують соціальні акції. В економічно розвинених країнах створені й активно працюють системи підтримки волонтерства за фінансової підтримки держави і бізнесу. Наприклад, у Японії створено мережу з 3300 добровольчих центрів, які діють практично в кожній місцевій громаді. В США діє мережа з 500 добровольчих центрів у національному масштабі, у Великій Британії – 350. Нині організації з 50 країн світу, об'єднані координаційною радою при ЮНЕСКО, щороку влаштовують понад 500 інтернаціональних молодіжних таборів. Основними напрямками їх роботи

є відновлення пам'яток архітектури, переустаткування приміщень для соціальних потреб, екологічні проекти, співробітництво з дитячими таборами, опікування „важкими” підлітками, допомога в притулках, будинках інвалідів і літніх людей. Міжнародна волонтерська робота стала способом досягнення міжкультурного розуміння й терпимості. Недарма девізом Всесвітньої громадської служби, заснованої швейцарським інженером П. Серезолі 1920 року, є: „Справи і жодних слів”.

Таким чином, аналіз еволюції волонтерства свідчить, що воно пройшло шлях від стихійного розвитку до організованого явища, що має на меті зниження соціальної напруги в суспільстві. Управління волонтерством стає в ХХІ столітті професійною діяльністю й, у цілому, громадський рух еволюціонує у бік професійного підходу до вирішення соціальних проблем, надання соціальних послуг. Очолюють громадські організації, як правило, добре освічені й соціально активні лідери.

Перехід від тоталітарного режиму до демократичного устрою суспільства в Росії вперше уможливило встановлення правових відносин суспільства з державою, становлення громадянського суспільства, створення громадських організацій, у тому числі й волонтерських. Громадянське суспільство – це ціле, що самоорганізовується, де кожний громадянин має високий соціальний, економічний, політичний і культурний статус, який створюють разом з державою розвинені правові відносини. Це людська спільнота, що „за рівнем історичної розвиненості й соціокультурної зрілості сумісна з правовою державністю й, зі свого боку, бере участь у життєдіяльності останньої” [4, с. 96]. Слід відзначити зростання інтересу і готовності населення до участі в наданні добровільної соціальної допомоги, формування певної мотивації до волонтерської роботи, поява цільових груп прилучення до волонтерства, зростаючу роль комерційних фірм у діяльності, яка називається „соціальною відповідальністю бізнесу”.

Однак доводиться констатувати, що в Росії волонтерська робота не приживається: близько 2,5 мільйона осіб беруть участь у діяльності некомерційних організацій як консультанти, добровольці і співробітники, а це лише близько 2 % населення. За даними опитування 1999 року, понад 40 % населення Росії хотіли би брати участь у безоплатній громадській діяльності (для порівняння: за даними експертів, понад 75 % дорослих американців належать до волонтерських груп). Причини цього вбачаються, по-перше, у несформованості правової держави, по-друге, у раціоналістичній основі волонтерської роботи, по-третє, у соціокультурних особливостях соціальної допомоги в Росії.

У дореволюційній Росії люди мали дуже обмежені політичні права і свободи, але й при соціалізмі політичні та соціальні права не підкріплювалися матеріальними і політичними ресурсами. Своєрідність ставлення індивіда до влади в Росії полягає в тому, що їх взаємини, взаємини суспільства і держави традиційно регулювалися не юридично

(конституціонально), а етично. Владу в Росії народ і дотепер не сприймає як втілення раціонально організованого державного життя. У перехідний період у країні виникло багато громадських організацій, але вони залежать від державних структур; структурування „низів” відстає від структурування „верхів”. Отже якщо немає директиви і вказівок „згори”, той у волонтериніхто „не піде”. Секрет успішного поширення волонтерства в ряді регіонів Російської Федерації - це міжнародна підтримка, де такої підтримки немає - там немає і волонтерства.

Однією з базових функцій соціальної держави є формування громадянського суспільства, тобто створення в суспільстві великої кількості як державних, так і недержавних (громадських) суб'єктів [7; 9]. Однак для того, щоби держава могла виконувати свої базові функції зі створення і зміцнення громадянського суспільства, у неї самої не має бути корпоративних інтересів - тільки інтереси суспільства і громадян. Для початку необхідно, щоби право стало загальним мірилом свободи для кожного громадянина, у тому числі (і в першу чергу) для державних службовців, аби контроль за владою з боку суспільства, громадських об'єднань набув постійного і тотального характеру. Тільки становлення правової держави приведе нас до громадянського суспільства, раціональної основи взаємин суспільства і держави.

Джерела волонтерства в Росії сягають часів сестринського милосердя, тимурівського руху (добровільної допомоги піонерів літнім людям - учасникам громадянської війни), комсомольців-добровольців, що освоювали цілині землі в Казахстані в 1960-і роки. Основою добровільної соціальної допомоги спочатку була релігійна діяльність, потім, в СРСР, громадська допомога контролювалася державою. Проте у періоди особливих негараздів соціальна допомога на рівні індивідів і малих груп посилювалася. Це свідчить, що основа громадської соціальної допомоги в Росії ніколи не була раціональною, а, скоріше, ірраціональною - не „завдяки”, а „незважаючи на...”.

У волонтерстві західного суспільства альтруїзм виражається й розвивається за логікою ідей індивідуалізму; почуття, думки і бажання окремої людини там вважаються вищою самоцінністю. Мотивація до волонтерства ґрунтується на усвідомленні принципів солідарності і персональної відповідальності за підвищення рівня життя, на взаємозумовленості індивідуальних і громадських потреб.

У вітчизняній моделі допомоги лежать ідеї соборності, під якою мається на увазі „колективна життєтворчість і згода, однастайна участь віруючих у житті світу і церкви”. Альтруїзм тут зводиться до общинного колективізму, до етичної, моральної ідеї народності як ідеї істинності і справедливості. Звідси - найбільшого розвитку в Росії набули громадські, общинні форми допомоги, причому не тільки в дореволюційний час, але й у радянський період. Общинні (колективні) форми допомоги, закріплені в старих звичаях і традиціях, продовжували зберігатися й збереглися

дотепер („кормление”, „помочи”). І хоча вони одержали правову підставу, наприклад, договір пожиттєвого утримання старих, усиновлення, але часом набирають потворних, нелюдських форм.

Причини, що спонукують до волонтерства західну людину, уявляються більш раціоналістичними: надбання досвіду і знання у сфері майбутньої трудової діяльності, оцінка відповідності роботи своїм інтересам і схильностям, моральне задоволення, почуття самоповаги й упевненості в собі, розширення кола спілкування та корисних знайомств.

Поширення волонтерства в сучасному російському суспільстві несе на собі відбиток культурно-історичних особливостей країни. Російська модель допомоги мала на меті не особистий порятунок чи зцілення, а „релігійно-міфічний пункт, на якому мало ґрунтуватися все людське життя та й вся космічна світобудова” [8, с. 490]. У допомозі російській людині вбачається, таким чином, не індивідуальний шлях порятунку, а порятунок і перетворення людства й усього світу. Допомога „усім миром”, догляд за хворими сестер милосердя, добродійність є суспільними інституціональними формами добровільної безкорисливої допомоги, які відповідають менталітету росіян. У мотивах російських волонтерів домінує моральність, любов, милосердя, доброта. Мабуть, не випадково в законопроекті „Про філантропію, меценатство і волонтерство” волонтерство розглядається як напрям добродійної діяльності.

Є дві основні категорії людей, які йдуть у волонтери. Це, насамперед, літні, матеріально забезпечені люди (найчастіше пенсіонери), які звикли до праці і бажають продовжити своє активне життя, використовуючи набуті знання і практичний досвід. Робота є сенсом їх життя. Інша категорія людей використовує волонтерську роботу як стартовий майданчик для початку чи продовження трудової кар'єри.

Цільовими групами залучення до волонтерської роботи росіян є покоління середнього віку (переважно передпенсійного), молоді і підлітків. Передпенсійний вік характеризується в більшості випадків вивільненням від сімейних турбот, оскільки діти виросли і створили власні сім'ї, а також втратою робочого місця чи вільним часом, який не знають, чим заповнити. Потреба в самореалізації, життєвий досвід дозволяють не тільки брати участь в активній волонтерській діяльності, але й управляти цією діяльністю. Найвищою соціальною активністю відзначаються, як правило, жінки.

Молоді як цільовій групі волонтерства і лідируючій групі російського суспільства теж властива потреба в самореалізації; її відзначає відкритість новому, схильність до нетрадиційних, інноваційних рішень, раціональний підхід до дійсності.

Разом з тим, соціологи відзначають тривожні тенденції в соціальному розвитку молоді: відчуження молодих людей від держави і суспільства, що проявляється у зростанні недовіри до основних державних і громадських інститутів та атомізації свідомості, яка виражається в усе більшій

„замкнутості” молодих людей, у зниженні значимості колективістських цінностей [6]. І тут виникає необхідність цілеспрямованого створення умов, які мають сприяти формуванню у молоді бажання брати участь у вирішенні проблем суспільства, а також запобіганню їх соціальному аутсайдерству. Волонтерська робота в молодіжному середовищі виконує функцію соціального виховання – укорінення в ньому фундаментальних цінностей – добра, милосердя, співчуття, громадянськості, свободи вибору, справедливості, солідарності, взаємодопомоги. У межах молодіжної організації чи групи волонтерська робота виробляє й закріплює цінності просоціальної молодіжної субкультури.

Зростає роль комерційних фірм у діяльності, яку часто називають „суспільною відповідальністю бізнесу”, „корпоративною відповідальністю”, „громадянськістю бізнесу”. При залученні населення до такої суспільно корисної діяльності народжується новий дух суспільства, потужна громадянська ініціатива, значно знижується криміногенність середовища.

У становленні громадянського суспільства і поширенні волонтерства в Росії вирішальну роль мають відігравати органи місцевого самоврядування. Його часто називають третьою ланкою – після федерального Центра і суб'єкта Федерації. Відповідно до закону про основні принципи організації місцевого самоврядування 1995 року, основне їх призначення полягає у створенні умов і можливостей для самоорганізації населення. Згідно з Конституцією РФ, органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади, відтак організація і діяльність муніципальних органів забезпечується певною автономністю і самостійністю у соціальній сфері. З іншого боку, діяльність органів місцевого самоврядування має безпосередньо соціальний характер (на відміну від державних органів, які також діють на місцевому рівні), вона максимально наближена до умов життя і потреб населення. Такий характер діяльності органів місцевого самоврядування визначає їх роль в активізації внутрішнього потенціалу місцевого населення, у підвищенні мотивації в управлінні розвитком громади, а також у створенні самодіяльних організацій і об'єднань громадян для вирішення соціальних проблем.

Громадські організації і об'єднання є невід'ємною частиною міської спільноти, і взаємодія з ними усе більше переходить від консультативної до практичної допомоги. Для залучення громадських об'єднань, некомерційних організацій до вирішення соціальних проблем міста, а також підтримки їх діяльності проводяться конкурси на одержання муніципального соціального гранта. У них беруть участь організації і фізичні особи, що подали на розгляд соціальні проекти, спрямовані на вирішення проблем дозвілля і культурного життя громади, одержання комплексної медичної і соціальної підтримки, розвиток громадянського і патріотичного виховання молодого покоління, що є основним завданням адміністрації міста. Муніципальний соціальний грант – це цільове

фінансування, яке надається адміністрацією міста на конкурсній основі. Органи місцевого самоврядування і громадські організації взаємодіють на основі угод про спільну діяльність, укладених за результатами конкурсу. Для вирішення соціальних проблем місцевої спільноти об'єднується кілька складових: ресурси громадських організацій, робота добровольців, кошти гранта, і це забезпечує набагато кращий результат, ніж можна було б одержати при звичайному механізмі розподілу бюджетних коштів.

Спільна діяльність органів місцевого самоврядування і волонтерських організацій спрямована, по-перше, на розширення ринку соціальних послуг, по-друге, на забезпечення додаткової зайнятості. „У першому випадку створюється можливість надання нестандартних, не передбачених державними нормативами послуг, по-друге, створення робочих місць для людей з обмеженими можливостями, молоді з числа членів організації і волонтерів з числа незайнятих малозабезпечених громадян, а також організація тимчасової зайнятості учнів і студентів у вільний від навчання час і під час літніх канікул” [2, с. 5].

Отже соціальне партнерство влади і громадськості є дійовим інструментом вирішення соціальних проблем і досягнення соціально-політичних результатів, формування в суспільстві психології самостійного життєзабезпечення.

Прикладом організації волонтерської роботи може бути популярна у Німеччині система центрів добровольців, покликання яких полягає у поєднанні організацій і волонтерів, гармонізації відносин між ними. Організаційна робота включає здійснення інформаційних і дискусійних заходів, в ході яких роз'яснюється важливість добровільної праці, надсилання в некомерційні організації листів з відповідним запитувальником, укладання картотеки потреб у волонтерській роботі. У картотеці узагальнюються дані про організації, інформація про організацію та умови праці добровольців.

Одним з мотивів добровольців є пошук нових можливостей для подальшого працевлаштування, переорієнтація на ринку праці. Мотиви, якими керуються волонтери, що приходять до центру: визнання, віднайдення впевненості у власній значимості і корисності, радість від спільної праці та добрих справ, нові знання і досвід. Важливим моментом в організації волонтерської роботи є підтримка волонтерів, які особливо відзначилися: подяка і визнання з боку керівництва міста, висвітлення їх роботи у ЗМІ, щорічне святкування Дня волонтера.

Для повноцінного розвитку волонтерства необхідні наступні умови: визнання їх праці (і у сфері виробництва, і в родині) як суспільно необхідної, соціально-значимої й важливої форми діяльності; визнання волонтерської праці як стажу при прийманні на роботу; оцінка про добровільну роботу в шкільних атестатах та інших свідоцтвах про закінчення будь-яких курсів; визнання багаторічного волонтерства як стажу при призначенні пенсії; поліпшення страхування волонтерів з боку організацій, у яких

вони працюють; безумовне відшкодування всіх витрат добровольців у процесі виконання їх обов'язків; поліпшення навчання й консультування волонтерів; цільова освіта для волонтерів, що виконують кваліфіковану роботу; запобігання використанню праці волонтерів винятково як економії коштів; привабливість волонтерства для безробітних.

Розвиток волонтерської роботи в сучасній Росії – це інноваційна сфера соціальної діяльності, багато в чому пов'язана з трансформацією російського соціуму й комплексом соціальних проблем, що загрожують соціальній стабільності суспільства. Однак становлення громадянського суспільства в Росії може тривати ще кілька десятиріч років, оскільки зміна стереотипів суспільної свідомості потребує зміни ставлення людини до самої себе, до інших, до світу в цілому. На сьогодні способи вирішення проблем, навіть рівень потреб і зміст інтересів задаються „згори”, а не формуються „знизу”. У цьому полягає специфіка формування громадянського суспільства в країні, для якого мають бути „створені умови” і до якого росіянин мають „дозріти”.

Таким чином, громадянське суспільство створює умови, сприятливі для розвитку волонтерського руху, активної участі населення у вирішенні соціальних проблем, однак і волонтерство, будучи складовою громадянського суспільства, шляхом залучення широких верств населення до добровільної праці на загальне благо сприяє формуванню громадянської позиції особистості, реалізації її соціальної активності.

Література:

1. Всеобщая Декларация волонтеров // Вестник благотворительности. № 5 (21), 1995 г.
2. Волонтерское движение в Харькове / С. О. Горбунова-Рубан, О. В. Кулинич, Т. А. Коханий, О. В. Парщик. – Харьков: Фактор, 2004. – 160 с.
3. **Гордилова О. А.** Волонтерская работа по профилактике ВИЧ/СПИДа в молодежной среде: учебно-методическое пособие для студентов высших учебных заведений. – Белгород: ПОЛИТЕРРА, 2006. – 115 с.
4. **Мамут Л. С.** Гражданское общество и государство: проблема соотношения / Л. С. Мамут // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 94 - 103.
5. **Павленок П. Д.** Теория, история и методика социальной работы: Учебное пособие / П. Д. Павленок. – 2-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация „Дашков и К”, 2004. – 428 с.
6. **Петров А. В.** Ценностные предпочтения молодежи: диагностика и тенденции изменений // Социс. 2008. № 3.
7. **Роик В.** Социальное государство, социальное страхование, гражданское общество в России: взгляд в XXI век // Человек и труд. 1996. № 11.
8. **Франк С. Л.** Духовные основы общества. – М., 1992.

Основний Закон України та соціальні основи українського суспільства

Андрій Зоткін,
кандидат соціологічних наук,
науковий співробітник
Інституту соціології НАН України

Розвиток суспільства – процес динамічний, який обумовлює суттєві зміни у всіх соціальних інститутах, а в першу чергу – в інституті політики, державної влади. Сучасний етап розвитку українського суспільства вже вийшов за межі перехідного періоду, однак застарілі інституціональні структури, що не відповідають новим вимогам, гальмують суспільний прогрес. До речі, події, пов'язані з переглядом Конституції України, розкривають низку гострих проблем інституту української держави. Розглянемо основні з них.

Перша проблема: прочитання Конституції в умовах прагнення певних політичних сил здійснити конституційне реформування та нових викликів часу дозволяє побачити невідповідність першого другому. Політичні сили педалюють тільки поверхові зміни у політичній системі (перш за все у моделі перерозподілу владних повноважень, доступу до цінних соціальних ресурсів), не враховуючи усього комплексу соціальних проблем в країні. Фактично еліти виконують зараз не інноваційну роль, що має бути притаманна їм апріорі як авангарду суспільства, а функцію консервації, намагаючись повернути інститут влади до зразка 1996 року (суперпрезидентської республіки) та системи відповідних соціальних взаємовідносин – внутрішніх, кулуарних пактів, які вже час замінити на соціальні угоди. Досягнення такої мети стане, без сумніву, відступом від системи багатоцентричності, конкурентності влади (парламентсько-президентська республіка) та її концентрації в одних руках.

Друга проблема: персоніфікація влади та інституту політики, що є похідною від першої проблеми. Консервація практики політичної поведінки, яку можна умовно назвати „вот приедет барин, барин нас рассудит”, зберігає в політиці рудименти шоу стандартного набору „зірок”. Відповідно, кожен більш-менш помітний політичний лідер, лише на авторитеті якого тримається політика певної політичної сили, має

намір „форматувати” Конституцію (в першу чергу, в розділі стосовно владних інституцій) у своїх інтересах та інтересах свого оточення – базису даної елітної групи. Щоби уникнути такої очевидної деформації, необхідно посилити роль партій як провідних політичних акторів і головних комунікаторів між населенням і владою.

Третя проблема: недотримання верховенства права, невідповідність законодавства і реальної політики нормам, задекларованим у Конституції. Не треба далеко ходити, аби побачити, що положення про соціальну державу (Стаття 1 Конституції України) суперечить низці ухвалених законодавчих актів і, в першу чергу, новій редакції Кодексу про працю, що посилює права роботодавців за рахунок зменшення прав найманих працівників. Положення про народ як джерело влади суперечить реальній практиці прямого народного волевиявлення через механізми референдумів і плебісцитів, проведення яких та, особливо, імплементація їх рішень ускладнюється великою кількістю обмежуючих підзаконних актів. Таких прикладів можна навести багато.

Ці та інші суперечності вже тривалий час продукують в суспільстві політичний ескапізм і розчарування в інститутах влади. За даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАНУ, 2008 року кількість осіб, незадоволених розвитком демократії в країні, становила 58 %. Це дуже контрастує з кількістю тих, кого ці процеси задовольняють, – 17,7 % [1].

Якщо не брати до уваги мізерні результати відповідей з варіантом „повністю задоволений”, то можна побачити, що відносна більшість респондентів, які відповіли, що скоріше задоволені розвитком демократії в країні, проживає в невеликих містах і селах. Це навряд чи свідчить про адекватність оцінки демократичних процесів – радше про індіферентність цих категорій громадян. В регіональному розрізі можна відзначити, що відносно вищий рівень цілковитого незадоволення демократизацією країни висловлюють жителі Півдня і Сходу (28,7 % та 30,9 % відповідно), а скоріше задоволених більше у західному регіоні (28,6 %). Зростає рівень позитивного ставлення до авторитарних механізмів управління і концентрації влади. Зростає й розчарування в політичних партіях і їх лідерах як суб'єктах, котрим можна довірити владу для ефективного управління країною та захисту інтересів населення.

Вищеозначені тези підтверджують результати опитування. Так, 33,1 % респондентів вважає, що в Україні є політичні лідери, які можуть ефективно управляти країною. Слід зазначити, що цей показник зменшився майже на 10,0 % у порівнянні з 2006 роком (42,7 %). Тільки серед киян він зменшився майже на 17 % (з 39,2 % 2006 року до 22,7 % 2008 року). У містах з населенням понад 250 тисяч чоловік – на 6 % (38,7 % та 32,6 % відповідно), у невеликих містах – на 11 % (43,9 % та 32,4 %), серед селян – майже на 11 % (46,3 % та 35,6 %). В регіональному розрізі розчарування стосовно нинішніх політичних лідерів найбільше спостерігається на Сході,

де кількість осіб, які вважають, що в країні є ефективні лідери, зменшилася майже на 17 % (з 46,2 % 2006 року до 29,4 % 2008 року), та у Центрі (36,2 % і 27,8 % відповідно).

Така ж ситуація з відповідями на запитання „Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?“. Кількість тих, хто вважає, що таких партій немає, збільшилася на 16 % – з 23,4 % 2006 року до 39,6 % 2008 року. Показник позитивних відповідей знизився на 13 % – з 42,9 % до 29,8 % відповідно. Найвищі темпи розчарування у нинішніх політичних партіях спостерігаються серед киян (кількість позитивних відповідей зменшилася майже на 22 %), жителів невеликих міст (зменшення на 15 %), а також на Сході країни (на 16 %). Показники відповідей ставлення до багатопартійної системи лишилися майже на тому ж рівні.

Одним з головних питань лишається невизначеність в Конституції соціальних основ держави і всього суспільства – того підґрунтя з певних класів чи соціальних груп, що будуть найбільш зацікавленими у збереженні саме такої форми державного ладу й такої конфігурації соціальної структури. В різні періоди історії людства такими основами суспільств були різні класи і групи. Але, напевно, єдине, що їх могло б об'єднувати, – це ставлення до засобів виробництва і використання дефіцитних соціальних ресурсів та капіталів (при цьому варто виключати з огляду суспільства з соціалістичним державним ладом, оскільки там діють інші механізми формування соціальної основи). На перший погляд, увага мимоволі звертається на великих власників, які були в усі часи: жерці і знать держав Давнього Сходу, аристократія Античності, феодали Середньовіччя, капіталісти Нового і Новітнього періодів історії. Але навряд чи елітні групи (тут і далі ми використовуємо цей термін умовно, розуміючи під ним верхні страти суспільних ієрархій) можуть бути основою суспільства в принципі. Так, еліти справді є активними соціальними акторами, найбільше зацікавленими в чинному в конкретний період державному ладі та конфігурації соціальної структури. Бо саме в таких умовах вони можуть зберігати панівне становище і примножувати свої капітали. Однак невелика кількість представників елітних прошарків (так було завжди і лишається й досі – в сучасних демократіях Західної Європи і США вони складають приблизно 4 % від загальної кількості населення) не дозволяє бути їм саме основою суспільства. Еліти можуть створювати вертикальні структури васалітету, кланів, клієнтел, релігійного, ідеологічного чи інформаційно-електорального впливу, які „пронизують“ все суспільство своєрідними стрижнями об'єктів, зацікавлених у збереженні при владі саме цих акторів. Але, ще раз підкреслимо, основою суспільства і державного ладу вони об'єктивно не можуть стати.

Еліти змушені спиратися на якийсь суспільний кістяк з груп чи класів, що будуть легітимізувати їх діяльність і сприяти (активно чи пасивно –

немає значення) збереженню існуючого ладу.

Які групи можна віднести до такої категорії? Зрозуміло, що у представників таких класів і груп має бути певна комплексна зацікавленість у тій конфігурації держави, яку вони захищатимуть і підтримуватимуть. (Звичайно, в цьому контексті слід зазначити, що в історії було немало випадків, коли державні утворення трималися лише завдяки застосуванню сили. Але вони не існували довго, оскільки їх соціальна основа була досить хиткою.) Серед таких інтересів і почуттів можуть бути й національно-державна (або етнічна) гордість, і задоволення своїм статусом, позицією у цій соціальній ієрархії, і культурно-релігійне самовизначення – перелік можна продовжити. Але, на нашу думку, головними, базовими інтересами є, передусім, інтереси матеріальні і похідні від них статусні преференції (становище у соціальній структурі з усім комплексом прав, обов'язків, привілеїв тощо), на яких ґрунтуються всі інші. Власне ця думка і дозволила нам дійти висновку щодо ставлення до засобів виробництва, участі у використанні важливих соціальних ресурсів та капіталів як головного критерію визначення соціальної основи суспільства і держави.

Навряд чи повноцінний демократичний лад можливий, якщо суспільна ієрархія перебуває у стані різкої поляризації, де переважний сегмент суспільства складають саме бідні, виключені з активних соціальних відносин люди, позбавлені надії на подальший розвиток у даному суспільстві. Брак самовизначення в межах певного суспільства і держави (а отже й інтересу щодо їх збереження та функціонування) не тільки позбавляє величезний сегмент соціуму ролі його соціальної основи, а й сам соціум і державу – елементарної стабільності та еволюційного, передбачуваного сценарію подальшого розвитку.

Для розвинутих демократій сучасного світу соціальним кістяком, опорою є, передусім, середній клас, до якого можна віднести громадян з певним рівнем стабільного доходу, які володіють засобами виробництва невеликого об'єму чи беруть участь в управлінні та розпорядженні ресурсами і капіталами, статусом і становищем у соціальній структурі, для якого характерний певний рівень освіти (це, як правило, вища освіта), престижу та поваги з боку представників інших класів і соціальних груп. Таким чином, активна інтеграція представників цього класу в життя соціуму (передусім, у його економічну царину) зацікавлює дрібну буржуазію, акціонерів, фермерів, інших дрібних власників та менеджерів середнього і вищого рівня у своєму подальшому розвитку в певній соціальній системі.

Що стосується України, то питання щодо чіткого визначення соціальних основ держави і суспільства поки що не одержує однозначної відповіді. Молода українська держава (а разом з нею і суспільство) увійшла у фазу перманентної кризи, вихід з якої не знайдено й досі. Відтак ми змушені констатувати, що метаморфози в суспільстві і державі тривають, вони й досі перебувають у перехідному стані. Коливання

елітних груп як потенційно провідних соціальних акторів у протилежні крайнощі не дозволило сформувати функціонально виважену модель держави і визначити остаточну лінію економічної політики. Суспільство в процесі трансформацій та у фазі первинного нагромадження капіталу хаотично поляризувалося. Соціальна структура набула незбалансованої, диспропорційної форми витягнутої „піраміди”, більшу частину і широку основу якої складають бідні прошарки населення, а верхівку – кількісно мізерна частка надбагатих пострадянських нуворишів. Така конфігурація соціальної структури є, по суті, неофеодальною і надзвичайно нестійкою в сучасних умовах розвитку. В українському суспільстві практично немає такої соціальної основи, яка стримує руйнівні процеси держави та суспільних організмів стабільних демократій країн Заходу. Натомість існує досить великий сегмент людей, незадоволених нинішньою ситуацією. І цьому є пояснення. Навіть при формальному збільшенні „порога” бідності зі 172 гривень 2001 року до 500 гривень 2007 року частка громадян, хто за своїми доходами перебуває нижче цього рівня, складає 28 % (13 млн. чоловік) [2]. Таким чином, більше чверті населення України об’єктивно входить до сегмента незадоволених (хоча це й не завжди має поведінкові прояви, перебуваючи у латентному стані) не тільки в царині своїх елементарних матеріальних потреб, але й у ставленні до самої соціальної системи, де вони не можуть мати перспектив свого розвитку, а отже й зацікавлення у її підтримці та збереженні.

В українському суспільстві досі не викристалізувався середній клас, який міг би стати конститууючою основою як державного устрою, так і соціальної системи загалом. Українські „середні” хаотично переміщуються або у вищі, або у нижчі верстви. У столиці та інших великих містах, де сконцентровано капітали (передусім фінансовий та інформаційний), ще можна відчутти присутність середнього класу. Але він не пронизує весь ареал українського суспільства. Що, відповідно, обмежує його вплив та можливості виконання ролі соціальної основи держави й еталона для нижчих у соціальній ієрархії груп і класів.

Робітничий клас після тривалих економічних криз, яких зазнала Україна в 1990-х роках, став розмитим та дезінтегрованим. Слід зауважити також, що внаслідок безконтрольної приватизації великих промислових підприємств цей клас фактично був відчужений від засобів виробництва і будь-яких перспектив бути причетними до них. Якщо робітники (особливо в галузі найбільш розвинутих в Україні металургійної, хімічної і вугільно-видобувної промисловості) ще одержують відносно високу заробітну платню, то працівники сільськогосподарського сектора економіки перебувають на найнижчих щаблях соціальної ієрархії. Вхідження через механізми Світової організації торгівлі на світовий ринок у поєднанні з слабким розвитком приватної ініціативи на селі та невиваженою аграрною політикою роблять цю соціальну групу особливо вразливою. Відтак можна припустити, що і робітничий клас (як індустріальний, так і аграрний) в

сучасних умовах не має достатнього рівня зацікавленості, аби його можна було вважати основою українського суспільства.

Слід взяти до уваги й фактор культурно-цивілізаційного поділу українського суспільства, що проявляється у регіональних формах. Наявність культурно-цивілізаційних центрів (проевропейського Заходу і проросійського Сходу країни) багато в чому нівелює можливості формування спільних інтересів представників будь-яких класів і груп (окрім владної та бізнес-еліти) на основі їх соціально-класової самоідентифікації, яку заміщує самоідентифікація культурна, що має прив'язку до конкретних макрорегіонів. Отже якщо з цього пошукового переліку виключити владно- та бізнес-елітні групи (з причин, означених вище), то можна побачити, що в сучасних умовах розвитку українського суспільства чітко визначити його основу поки що неможливо.

Висновки щодо аморфності соціальної основи української держави у нинішній період підтверджують і результати моніторингових [3] та омнібусних опитувань [4] Інституту соціології НАН України, а також дані Європейського соціального дослідження (ESS), в якому Україна взяла участь 2005 року [5]. Як відзначалося вище, більшість українського суспільства розміщується на нижчих щаблях соціальної ієрархії. За настановленнями соціальної самоідентифікації на чотирьох нижчих щаблях (з 10 можливих) розташовано 56 % населення, тоді як на чотирьох вищих – лише 5,4 %. Незважаючи на невідповідність об'єктивним економічним критеріям приналежності до середнього класу (що виражається у володінні майном, певному рівні стабільного доходу на кожного члена сім'ї, освіті та статусній позиції), третина громадян України (32,5 %) відносить себе саме до „середніх” [3]. Якщо взяти до уваги таке поєднання об'єктивних критеріїв середнього класу і суб'єктивного віднесення себе до нього поза цими критеріями, то можна впевнено говорити про неузгодженість статусних позицій громадян та наявність принаймні латентного невдоволення своїм соціальним станом.

У європейському контексті українці є одними з найбільш незадоволених станом економіки у своїй країні. Серед них найменше тих, хто комфортно живе на свої сімейні доходи (0,9 %), і тих, хто висловився, що на ці доходи можна жити (18,5 %). А кількість респондентів, що зазнають серйозних матеріальних труднощів, в Україні найбільша серед європейських країн (32,4 %). Навіть настановлення населення тих країн Європи, де відчувають найменший комфорт у житті на свої доходи (Польща – 5,0 %, Естонія – 5,5 %, Словаччина – 6,0 %, Угорщина – 8,0 %, Португалія – 8,4 %), значно випереджають загальне емоційне тло населення України [5].

В жорстко поляризованому суспільстві зростає рівень соціального невдоволення та вірогідність внутрішніх конфліктів, які перебувають у латентному стані. Так, 2007 року тих, кого повністю влаштовував сучасний соціально-політичний лад України, було лише 4,5 %, а прихильників зміни існуючого ладу – 78 %. Причому схильних до радикального сценарію змін

більше (понад 41 %) у порівнянні з часткою налаштованих на реформістські механізми (37 %) [4]. Поєднання цих настановлень з нівелюванням цінності демократичних механізмів державного управління (наприклад, не вважають необхідною багатопартійну систему для України 39,3 % населення, а 65,7 % погоджуються, що кілька сильних керівників можуть зробити більше для країни, ніж усі закони та дискусії [3]) роблять реальною загрозу встановлення авторитарного режиму.

В результаті короткого огляду проблем пошуку соціальної основи української держави можна дійти висновку: на даний період в українському суспільстві немає жодної соціальної групи чи класу, який міг би у тексті Конституції бути відзначеним як головна опора державного ладу. За умов культурно-цивілізаційного поділу суспільства та економічної нестабільності нижчі верстви та робітничий клас дезінтегровані й не мають усвідомлених соціальних інтересів, які вони могли б послідовно захищати. Середній клас є малочисельною й аморфною соціальною групою, яка поки що не має ані достатньої кількості, ані суттєвого впливу на інші соціальні групи. В умовах кризи соціальних інститутів значно зростає роль елітних груп, які фактично визначають вектор подальшого розвитку суспільства. Однак елітам як системоутворюючим акторам слід усвідомити власний інтерес у формуванні суспільно-державного організму, де вони прагнуть посісти вищі позиції. Цей інтерес полягатиме, передусім, у надійності й стабільності функціонування організму, позбавленого соціальних потрясінь і внутрішніх конфліктів. А це можливо лише за умови суттєвого зниження рівня поляризації соціальної ієрархії, коли мають виокремитися групи, які виконуватимуть роль стабілізаційного стрижня суспільства, і сили, що легітимізують діяльність влади.

Література:

1. Соціологічне моніторингове дослідження „Українське суспільство”, проведене Інститутом соціології НАН України у 2008 р. Вибірка складає 1800 респондентів віком від 18 років і репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Похибка вибірки складає 2,3 %.
2. Минтруда: 13 миллионов украинских граждан живут за чертой бедности // <http://novosti.ua/ukraine/34930>. - 16.04.2008.
3. **Паніна Н.** Українське суспільство 1992 – 2006: соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006.
4. Українське суспільство 1992 - 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007.
5. **Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н.** Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006.

Мовна та регіональна ідентичності як чинники диференціації українського суспільства

Олександр Михайлич,

кандидат соціологічних наук,

аналітик ТОВ „СОЦИС – Центр

соціальних та маркетингових досліджень”

У статті досліджується вплив мовного, етнічного та регіонального чинників на диференціацію в українському суспільстві за критерієм „свій – чужий – байдужий”.

Етнорегіональний та мовний чинники електоральних орієнтацій, які актуалізуються в ході виборчих кампаній, детермінують певні зміни в чисельності різних соціальних груп українського суспільства, що відображається на процесах його трансформації. Однією з особливостей цієї актуалізації є прагнення суб'єктів виборчої боротьби позиціонувати себе шляхом стереотипізації як „свій” стосовно свого електорального ядра та „чужий” стосовно конкурентів.

Сучасне багатоскладове суспільство характеризується наявністю в його середовищі багатьох „сегментарних розрізень”, які можуть мати територіальну, культурну, релігійну, мовну, етнічну, ідеологічну тощо природу [1, с. 38]. Групи населення, які виокремлюються на основі цих розрізень, називають сегментами багатоскладового суспільства. Вони обумовлюються певними ідентифікаційними процесами, спрямованими на усвідомлення і окреслення меж „своїх” та „інших” сегментів і різниці між ними. Сегменти, до яких люди відчують свою належність чи реально належать, визначаються як „свої”. У цьому випадку створюються солідарні інгрупи, які об'єднують „своїх” членів і репрезентують їх загалом як „ми”. Сегменти, до яких люди не відчують своєї належності чи реально до них не належать, визначаються як „інші”, „не ми”, „чужі”. Вони складають так звані аутгрупи, з якими не підтримуються солідарні зв'язки. Коли такі суб'єктивні (позитивні чи негативні) ідентифікації поділяються багатьма людьми та ще й тривалий час, то вони перетворюються на об'єктивні вагомні чинники суспільного життя.

За У. Самнером, існує таке типологічне розрізнення: а) „ми-група” („we-

group”) - спільнота, до якої я входжу як її член або прагну стати її членом, це група „своїх”, „близька” мені; б) „вони-група” („they-group”) - це „чужа” для мене спільнота, членом котрої я не хочу бути; в) „інші-групи” („other-groups”) - спільноти, до яких я байдужий.

А. Ручка зазначає, що врахування найважливіших вимірів сучасної диференціації українського суспільства виводить на перший план, насамперед, такі суспільні угруповання: **первинні** (родичі, друзі, сусіди, колеги); **регіональні** (жителі західних, центральних, східних, південних областей країни); **галузеві** (працівники фізичної праці, працівники розумової праці, працівники державних підприємств і установ, працівники приватних підприємств і установ); **соціоекономічні** (багаті, бідні, підприємці); **соціокультурні** (атеїсти, віруючі, представники етнічних меншин, представники сексуальних меншин, представники засобів масової інформації, творча інтелігенція); **політико-ідеологічні** (прихильники капіталістичного розвитку країни, прихильники незалежного, самобутнього шляху розвитку країни, прихильники соціалістичного розвитку країни); **управлінські** (депутати рад різного рівня, політики, управлінці) [2, с. 142].

Сучасне українське суспільство характеризується багатьма диференціаціями – соціокультурними, політико-ідеологічними, етнонаціональними, мовними, регіональними, конфесійними та іншими, які є підґрунтям різних ідентичностей.

Так, у випадку, якщо чинником ідентичності є мова/регіон, то передбачається відчуття спільності без значної внутрішньої диференціації носіями цієї мови/жителями регіону та відмежування від носіїв інших мов/жителів інших регіонів. Саме на такій основі часто формується політична самоідентифікація українських виборців: усвідомлення різниці між „своїми” і „чужими” спрощує їх позиціонування стосовно об’єктів електорального вибору. Це сприяє актуалізації мовного і регіонального чинників електоральних орієнтацій, хоча результати соціологічних досліджень дають підстави стверджувати, що в усіх регіонах країни людей найбільше турбують соціально-економічні, а не національно-політичні проблеми. Однак виборці схильні довіряти вирішення соціально-економічних питань насамперед тим політикам, з якими солідаризуються у сфері духовно-гуманітарних уподобань. Не в останню чергу це посилюється тим, що соціально-економічні блоки програм майже всіх політичних партій України мало відрізняються одне від одного, що значно ускладнює процес політичної самоідентифікації за економічним критерієм [докладніше див.: 3, с. 96 - 103; 4, с. 66 - 77].

За такої ситуації сприйняття політичних лідерів у свідомості виборців вписується у диференціацію архетипних критеріїв „свій – чужий” і „викликає довіру - не викликає довіри” згідно з соціокультурними, мовними, етнічними, регіональними диференціаціями. „Своїм” лідерам, які репрезентують соціокультурну спільноту, до якої відносить себе

виборець, делегується захист прав певної спільноти (мовної, етнічної, регіональної тощо), а „свій” політик з найкращими шансами на перемогу одержує безумовну підтримку певної соціальної групи. Одночасно політик, який асоціюється з „іншими”, апріорі виявляється неприйнятним. Не дивно, що серед мотивацій виборців прагнення не допустити перемоги „чужого” (тобто голосування „за менше зло”) стало таким же поширеним, як і бажання підтримати „свого” кандидата. Ділові та особисті якості й характер програмних обіцянок кандидатів відступають на другий план. Відтак громадяни одержують більше задоволення не стільки від перемоги „свої” політичної сили, стільки від поразки „чужих”.

При збереженні звичного в Україні інструментарію передвиборчої боротьби – надмірної уваги мовним та регіональним аспектам – будь-якій політичній силі важко розраховувати на загальнонаціональну підтримку. Поширення національно-демократичних настроїв об’єктивно гальмується, оскільки на Сході і Півдні окрім чималої російської етнічної групи вагому частку становлять особи з подвійною національною і мовною самоідентифікацією, які, до того ж, при спілкуванні віддають перевагу російській мові. Ще донедавна прихильниками проросійської орієнтації була абсолютна більшість населення цих регіонів. Як свідчать соціологічні дослідження, цей сегмент електорального поля схильний до євразійського шляху розвитку України, тоді як на Заході й у Центрі поширені проєвропейські настрої. Це засвідчують, зокрема, дані загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України та ТОВ „СОЦИС” 28 квітня – 15 травня 2006 року (1800 респондентів, помилка вибірки складає $\pm 2,4\%$; Західний регіон – Закарпатська, Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська та Чернівецька області; Центральний регіон – Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Чернігівська, Київська області та місто Київ; Південний регіон – АР Крим, Одеська, Миколаївська, Херсонська області; Східний регіон – Харківська, Донецька, Луганська, Сумська, Запорізька і Дніпропетровська області) [таблиці 1 і 2].

На посилення регіональних суперечностей в ході виборчих кампаній, починаючи з 2004 року, значною мірою вплинуло те, що Схід і Захід, підтримуючи своїх кандидатів на вищі державні посади, сподівались на інтенсивне впровадження їх уявлень щодо шляхів розвитку України в державну політику, ігноруючи при цьому точку зору іншої сторони. За часів багатовекторної політики Л. Кучми електоральні розмежування стримувалися певним балансом у владі й опозиції представників політичної еліти Сходу і Заходу.

Таблиця 1

Як Ви вважаєте, Україні доцільно увійти до Європейського Союзу
чи ні?, %¹

	Захід	Центр	Схід	Південь	Україна
N	349	527	650	269	1795
Так	61,6*	34,9	22,6*	21,6*	33,6
Ні	14,6*	29,6**	48,8*	39,4	35,1
Важко відповісти	23,8*	35,5	28,6	39,0**	31,3
Разом	100	100	100	100	100

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, Україні доцільно увійти
до Єдиного економічного простору (блоку країн Росії, Білорусі,
Казахстану, Узбекистану) чи ні?, %

	Захід	Центр	Схід	Південь	Україна
N	349	527	652	270	1798
Так	20,6*	45,9*	75,6*	63,7*	54,4
Ні	50,1*	21,6	10,1*	8,1*	21,0
Важко відповісти	29,2	32,4*	14,3*	28,1	24,6
Разом	100	100	100	100	100

Після президентських виборів 2004 року відбулося короточасне об'єднання більшості громадян щодо довіри до органів влади. Діяльність Президента, Прем'єр-міністра і Голови Верховної Ради громадяни оцінювали переважно позитивно. Діяльність Президента і Прем'єр-міністра переважно позитивно оцінило більше половини громадян України – 54 %, а переважно негативно – менше однієї шостої їх частини (15 % та 17 % відповідно). Діяльність Голови Верховної Ради переважно позитивно оцінила майже половина громадян (49 %), переважно негативно – менше 12 %. Однак збереглася регіональна диференціація - найбільше довіряли Президентіві жителі Західного (86 %) і Центрального (80 %) регіонів, переважала довіра й у Південному регіоні (44 % проти 26 % тих, що не

¹ Тут і далі в статті:

* Різниця — статистично значуща на рівні $p < 0.01$.

** Різниця — статистично значуща на рівні $p < 0.05$.

Коефіцієнти, виділені курсивом, статистично значуще відрізняються від загальноукраїнських у бік зменшення; коефіцієнти, виділені жирним шрифтом, статистично значуще відрізняються від загальноукраїнських у бік збільшення; усі інші коефіцієнти статистично незначущі.

довіряли), а от у Східному регіоні переважала недовіра (27 % – довіряли, 34 % – ні). Схожа ситуація склалася й щодо довіри до уряду: найбільшою вона була серед жителів Західного (76 %) і Центрального (66 %) регіонів, дещо переважала над недовірою у Південному регіоні (37 %), а у Східному регіоні переважала недовіра (27 % довіряли, 35 % – ні). У ставленні до Верховної Ради фіксувалися ті ж закономірності: найбільше їй довіряли у Західному (52 %) і Центральному (50 %) регіонах, менше – у Південному (34 %) і Східному (22 %) [5].

Окрім поліпшення ставлення до органів влади і державних інституцій, стрибкоподібно зріс оптимізм українських громадян щодо можливості змін на краще у різних сферах суспільно-політичного й економічного життя. Але восени 2005 року громадська думка повернулася в „домайданий” стан. Зокрема, рейтинги довіри до „лідерів революції” опустилися до дореволюційних рівнів. Також 60,6 % населення вважали, що Україна рухається в неправильному напрямі, й лише 16,5 % – що в правильному. Тоді як ще в березні 2005 року 70 % українців вважали, що країна розвивається в правильному руслі. Навіть у вересні 2004 року настрої були більш оптимістичними – тоді 26 % респондентів вважали, що все відбувається правильно.

А. Ручка, аналізуючи матеріали соціологічних досліджень провідних українських соціологічних центрів, проведених у березні й вересні 2005 року, дійшов висновку, що значна частина громадян, які вважали, що виграли відразу після перемоги „помаранчевої революції”, виявилась розчарованою. Колишні (явно завищені) очікування обернулися у них крахом надій і відходом від підтримки Президента [6].

Причинами цього найчастіше називали розкол у „помаранчевій команді”, корупційні скандали, економічний спад і непродумані рішення, які зачіпали інтереси різних категорій населення. Але, на думку Є. Головахи, причина тут все ж глибша: суспільство інституційно було не готовим до втілення своїх завищених очікувань. Люди, які підтримали „помаранчеву революцію”, сподівалися, що з приходом до влади нової політичної сили в найкоротший час вдасться позбутися хвороб, набутих протягом століть периферійного існування у складі Російської та Австро-Угорської імперій, десятиліть радянської влади й років криз у роки незалежності. Помітивши, що нова влада відтворює механізми управління влади старої, громадяни до розчарувань, пов'язаних з діяльністю режиму Л. Кучми, додали свіжі розчарування, відповідальність за які поклали на лідерів, котрі на революційному Майдані обіцяли швидко покінчити з інституціональним базисом пострадянського суспільства – корупцією, беззаконням, непотизмом, маніпулюванням засобами масової інформації, економічною нестабільністю, низьким рівнем життя більшості населення тощо [7].

Ці висновки підтверджуються результатами соціологічних досліджень, проведених в лютому – березні 2005 року. Вони показали, що серед завдань,

вирішення яких населення очікувало від новообраного Президента, домінували економічні. У більшості населення (68 %) було зафіксовано великі сподівання на турботу держави про всіх громадян, на забезпечення їм гідного рівня життя. У виборі між цінностями рівності і свободи більшість громадян України (61 %) віддавали перевагу рівності. Тому, очевидно, завчасними були думки, згідно з якими в Україні наприкінці 2004 року відбувся стрибкоподібний перехід з одного стану громадянського суспільства – неактивного, пасивного, латентного – в активний, що характеризується високим рівнем політичної свідомості людей.

Тож цілком закономірними є результати загальнонаціонального опитування, проведеного ТОВ „СОЦИС” 17 листопада – 3 грудня 2007 року (N = 1200), згідно з якими 28,6 % респондентів вважає „помаранчеву революцію” 2004 року державним переворотом, здійсненим за підтримки Заходу, а 14,7 % - державним переворотом, підготовленим політичною опозицією. 18 % назвали події листопада - грудня 2004 року стихійним протестом населення, а 27,3 % - свідомою боротьбою громадян, що об'єдналися в боротьбі за свої права. 10 % опитаних не визначилися з цього питання.

За результатами цього ж дослідження, 36,3 % опитаних вважають, що результати виборів в основному адекватно відображають погляди виборців, 45,5 % дотримуються протилежної думки, а 24,4 % не можуть дати однозначної відповіді. Незважаючи на це, більшість громадян продовжує цікавитися політикою: 10,3 % - дуже цікавляться та 46,6 % загалом цікавляться. Слабкий інтерес до політики зазначили 32,8 % респондентів, а 9,8 % зовсім нею не цікавляться. Щодо бажаної партійної системи, то 42,8 % висловилися за багатопартійну систему з меншою кількістю партій, 14,8 % задоволені нинішньою ситуацією, 18,5 % - за однопартійну систему, а 10,1 % вважають, що не потрібно жодних партій.

При цьому відповіді на запитання, яка політична система найбільш прийнятна для України, частки респондентів визначилися наступним чином: 25,6 % - демократія західного типу, 13,7 % - політична система, яка існує нині, 33 % - радянська система, але в іншому, демократичнішому вигляді, 14,5 % - радянська система, яка була в нашій країні до „перебудови”. Принагідно слід наголосити, що 15,9 % громадян вважають, що за радянських часів було більше демократії, ніж сьогодні (!).

Усе це відбувається на тлі подальшого наростання невдоволення внутрішньою ситуацією в країні. Так, наприкінці 2007 року те, як йдуть справи в Україні, зовсім не задовольняло, 30,9 % респондентів, 37,7 % - швидше не задовольняло, ніж задовольняло та 19,3 % - наскільки задовольняло, настільки і не задовольняло, 7,9 % швидше задовольняло, ніж не задовольняло, а повністю задоволених було 1,9 %.

Лише 3,5 % вважають, що в Україні досить повно забезпечена особиста свобода громадян, 20,4 % - певною мірою. При цьому 70,2 % вважають недостатньою пошану до індивідуальних прав людини або її взагалі немає.

93,4 % громадян вважають, що корупція в органах влади дуже поширена. При цьому 80,1 % опитаних вважають, що, порівняно з радянським часом, рівень корупції значно зріс, 11,3 % - залишився таким самим, 2 % - що знизився.

Майже половина (48,2 %) вважають, що пересічні громадяни зовсім не можуть впливати на дії центральних органів влади, а 28,5 % стверджують, що цей вплив незначний.

Найбільшими проблемами, з якими зустрілася Україна в останні роки, на думку громадян, були: ціни – 25 %, безробіття – 14,3 %, економічна ситуація – 13,5 %, політична ситуація – 13,1 %, хабарі і корупція – 10,5 %, медичне обслуговування – 5,2 %, пенсійне забезпечення – 4,8 %. 86,2 % опитаних вважають, що керівництво держави недостатньо вживало заходів для вирішення цих проблем.

У такій ситуації збільшується кількість прихильників „сильної руки” при владі. Так, 38,9 % опитаних погоджуються з твердженням, що сильний, владний лідер зможе дати країні більше, ніж будь-які закони; незгодних з цим виявилось 32 %, а 29 % не мають сталої думки.

Найбільш значними, залежно від мовної та регіональної належності, є розбіжності у ставленні до подій листопада - грудня 2004 року. Так, серед російськомовних громадян майже втричі більше прихильників думки, що то був державний переворот, здійснений за підтримки Заходу. Серед україномовних така ж перевага тих, хто вважає, що то була свідомо боротьба громадян, які об'єдналися в боротьбі за свої права. Така ж картина і в регіональному розрізі: жителі Сходу і Півдня більше вважають ті події державним переворотом, а Заходу і Центру - свідомою боротьбою громадян (таблиця 3).

Таблиця 3

Чим була „помаранчева революція” 2004 року в Україні?, %

	Регіон				Мова спілкування		Україна
	Захід	Центр	Схід	Південь	Укр.	Рос.	
	265	296	456	183	548	652	
Державним переворотом, здійсненим за підтримки Заходу	12,5*	15,3*	37,9*	50,3*	15,1*	40,0*	28,7
Державним переворотом, підготовленим політичною опозицією	8,3*	10,2**	20,6*	16,4	10,4**	18,4**	14,8

**Мовна та регіональна ідентичності
як чинники диференціації українського суспільства**

Олександр Михайлич

Стихійним протестом населення	21,1	24,1**	14,5	13,1	21,5	15,0	18,0
Свідомою боротьбою громадян, що об'єдналися в боротьбі за свої права	46,8*	35,6*	<i>18,2*</i>	<i>8,7*</i>	41,2*	<i>15,6*</i>	27,3
Важко сказати	9,8	12,2	8,3	10,4	10,2	9,7	9,9
Не відповіли	1,5	2,7	0,4	1,1	1,5	1,2	1,3
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Помітною також є мовна і регіональна диференціація респондентів щодо бажаної політичної системи. Російськомовні та жителі Сходу і Півдня більше схильються до радянської системи, україномовні та жителі Заходу і Центру бажають, щоби в Україні існувала демократія західного зразка або ж нинішня політична система (таблиця 4).

Таблиця 4
Яка з політичних систем була би найбільш вдалою для України?, %

	Регіон				Мова спілкування		Україна
	Захід	Центр	Схід	Південь	Укр.	Рос.	
	265	296	456	183	548	652	
Радянська система, яка була в нашій країні до перебудови	5,6*	13,2	19,1**	18,1	9,9*	18,4**	14,5
Радянська система, але в іншому, більш демократичному вигляді	22,2*	26,7**	38,2**	46,2*	28,2**	37,2	33,1
Існуюча політична система	18,4	17,6	12,5	3,8*	18,1**	<i>10,0**</i>	13,7
Демократія західного зразка	43,6*	26,0	<i>19,1*</i>	<i>14,8*</i>	32,4*	<i>20,0*</i>	25,6
Інше	0,4	0,3	0,4	1,1	0,2	0,8	0,5
Важко сказати	9,4	15,9	10,7	15,9	11,2	13,5	12,4
Не відповіли	0,4	0,3	—	—	0,2	0,2	0,2
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Якщо загалом по Україні відсоток осіб, що погоджуються з тим, що сильний, владний лідер зможе дати країні більше, ніж будь-які

закони, складає 38,8 %, то серед україномовних таких 31,6 %, серед російськомовних – 44,9 %. А от у регіональному розрізі статистично значуще від загальноукраїнських відрізняються лише показники Заходу і Півдня, тоді як жителі Центру і Сходу демонструють настрої, адекватні загальноукраїнським (таблиця 5).

Таблиця 5

Чи згодні Ви з твердженням, що сильний, владний лідер зможе дати нашій країні більше, ніж будь-які закони?, %

	Регіон				Мова спілкування		Україна
	Захід	Центр	Схід	Південь	Укр.	Рос.	
	265	296	456	183	548	652	
Не згоден	42,4*	31,7	33,2	<i>14,8*</i>	36,7	28,0	32,0
Важко сказати напевно	22,0	25,0	24,9	19,1	24,3	22,7	23,4
Згоден	<i>29,6*</i>	33,4	38,4	62,3*	<i>31,6*</i>	44,9**	38,8
Важко відповісти	6,1	9,5	3,5	3,8	7,3	4,3	5,7
Разом	100	100	100	100	0,2	0,2	0,2

Однак між мовними групами та регіонами фактично спільною є думка щодо задоволеності тим, як йдуть справи в Україні, щодо дотримання прав і свобод людини і громадянина, можливості впливу пересічних громадян на діяльність органів державної влади (хоча настрої жителів Півдня дещо радикальніші), а також щодо переліку найбільш гострих проблем сьогодення (таблиці 6, 7, 8, 9).

Таблиця 6

Якою мірою Вас задовольняє те, як йдуть справи в Україні?, %

	Регіон				Мова спілкування		Україна
	Захід	Центр	Схід	Південь	Укр.	Рос.	
	265	296	456	183	548	652	
Не задовольняє	68,3	62,8	68,8	77,0*	64,2	72,3	68,6
Настільки задовольняє, настільки і не задовольняє	18,5	20,9	20,2	15,8	20,5	18,4	19,3
Задовольняє	10,2	12,5	9,7	5,4	12,8	7,2	9,7
Важко відповісти	3,0	1,3	3,0	1,6	2,6	1,8	2,2
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Таблиця 7

Яка сьогодні в Україні ситуація з повагою прав і свобод людини і громадянина?, %

	Регіон				Мова спілкування		Україна
	Захід	Центр	Схід	Південь	Укр.	Рос.	
	265	296	456	183	548	652	
Достатня повага	4,5	6,8	1,3	2,2	4,6	2,6	3,5
Деяка повага	24,5	21,6	18,4	17,5	21,3	19,6	20,4
Недостатня повага	44,5	34,5	45,6	31,7**	40,6	40,3	40,5
Немає поваги	23,4**	24,7	30,9	43,7*	25,5	33,3	29,7
Важко відповісти	3,0	12,5	3,7	4,9	5,9	4,1	5,9
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Таблиця 8

Якою мірою пересічні громадяни можуть впливати на державну політику?, %

	Регіон				Мова спілкування		Україна
	Захід	Центр	Схід	Південь	Укр.	Рос.	
	265	296	456	183	548	652	
Певною мірою	13,6	24,7*	15,3	14,2	17,9	16,4	17,1
Незначною мірою	33,2	25,7	29,7	23,6	26,6	30,1	28,5
Зовсім не впливають	46,8	35,5*	53,1	58,8*	45,4	50,5	48,2
Важко відповісти	6,4	12,5	1,7	3,3	9,5	2,6	5,8
Не відповіли	—	1,7	0,2	—	0,5	0,5	0,5
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Таблиця 9

Першочергові проблеми українського суспільства, %

	Регіон				Мова спілкування		Україна
	Захід	Центр	Схід	Південь	Укр.	Рос.	
	265	296	456	183	548	652	
Ціни	23,3	32,1**	21,9	22,7	28,3	22,1	24,9
Безробіття	18,4	12,2	12,9	15,1	17,5	11,5	14,3
Економічна ситуація	11,7	11,1	14,0	17,8	11,9	14,7	13,4
Політична ситуація	16,2	9,1	15,1	9,7	11,5	14,4	13,1
Хабарі, корупція	13,9	9,8	10,7	6,5	10,9	10,3	10,6

Медичне обслуговування	2,6	6,8	4,2	9,2**	4,9	5,5	5,3
Пенсійне забезпечення	3,4	2,0**	6,8	6,5	3,5	6,0	4,8

Доводиться констатувати, що лінії об'єднання в українському суспільстві простежуються в спільному невдоволенні нинішньою ситуацією в країні, тобто спостерігається об'єднання на негативі; натомість немає консенсусу щодо гострих питань минулого і перспектив розвитку. Українське суспільство перебуває в точці біфуркації, коли генерується кілька можливих шляхів (європейський, євразійський) подальшого розвитку. Який шлях стане визначальним, залежить від багатьох факторів, зокрема, від загальнонаціональних та регіональних інтересів. Тому нагальним є питання трансформації української національної ідеї відповідно до загальнонаціональних та регіональних інтересів шляхом розвитку почуття громадянськості як засобу утвердження загальнонаціональної спільності.

У цьому контексті заслуговує на увагу фундаментальний принцип функціонування соціуму: народ єднають спільні тріумфи в минулому, спільна воля в сучасному й спільні проекти на майбутнє. В сучасних умовах національна ідея має бути спрямована на примирення минулого і сьогодення та визначення перспективи на майбутнє. Невизначеність і непослідовність державної політики аж ніяк не спонукає до консолідації суспільства; навпаки, це створює умови для розшарування за соціокультурними, мовними, національними, релігійними ознаками. Тому необхідним є пошук ідеї національної згоди не як політичного гасла, а як способу пояснення дійсності й конструювання майбутнього.

Така постановка питання актуалізується тим, що Україна перебуває в лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями. Подібні цивілізації відзначаються неоднозначним, часто конфліктним плетивом характеристик базової (національної) культури і двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими локальна цивілізація перебуває [8, с. 24]. Внаслідок цього виникають самоідентифікаційні відмінності між регіонами. Зникнення їх у найближчому майбутньому не передбачається. Послаблення дезінтегративного потенціалу регіональних інтересів і потреб передбачає врахування та зіставлення потреб, інтересів та уподобань населення різних регіонів, які віддзеркалюються, зокрема, в електоральних орієнтаціях і результатах голосування.

Інтеграційна ідея, спроможна консолідувати всі регіони України, має забезпечувати базовий зміст національної ідеї: прагнення бути кращим, зрефлексоване на рівні окремого індивіда і всієї спільноти. З огляду на це, трагічні сторінки історії навряд чи можуть стати самодостатнім підґрунтям консолідації нації. Крім цього, у регіонах побутує різне уявлення щодо історичних подій, „героїв” і „зрадників”. Тому нагальною є необхідність

подолання регіональних стереотипів, консолідації суспільства навколо позитивної стратегії розвитку країни, героїчних моментів і визначних досягнень історії і сьогодення.

Це сприятиме поширенню розуміння штучності політизації мовних і регіональних суперечностей та, відповідно, зниженню рівня їх використання у виборчій боротьбі за критерієм „свій – чужий – байдужий”.

Література:

1. **Лейпхарт А.** Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 286 с.

2. **Ручка А.** „Свої” та „чужі” в багатоскладовому суспільстві // Соціокультурні ідентичності та практики. – К.: Інститут соціології НАНУ. – 2002. – С. 142 – 155.

3. **Михайлич О. В.** Мовний чинник електоральних орієнтацій // Соціальна психологія. – 2007. – № 1. – С. 96 – 103.

4. **Михайлич О. В.** Регіональний чинник електоральних орієнтацій // Соціальна психологія. – 2007. – № 6. – С. 66 – 77.

5. Прес-конференція „Думки і погляди населення України – лютий 2005 р.” – Укрінформ, 25 лютого 2005 р.; Прес-конференція „Думки і погляди населення України – березень 2005 р.” – Укрінформ, 7 квітня 2005 р.; Прес-конференція „Думки і погляди населення України – квітень 2005 р.” – Укрінформ, 5 травня 2005 р. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>.

6. **Ручка А.** „Посторанжевые” ощущения граждан: кто „выиграл” и кто „проиграл” в результате „оранжевой” революции” в Украине // Вестник общественного мнения. – 2005 – № 6. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/vestnik80ruchka.html>

7. **Головаха Е.** Революция ожиданий в украинском обществе: опыт применения методики „Индекс социальных ожиданий” до и после президентских выборов 2004 года. // Вестник общественного мнения. – 2005 – № 6. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/vestnik80golovaho.html>.

8. **Михальченко М.** Українська регіональна цивілізація // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 19 – 28.

Метафори у дискурсі Віктора Ющенка

Ірина Демішева,

аспірант кафедри політології

Донецького національного університету

Дослідження дискурсу посідає одне з найважливіших місць у сучасній політичній науці. У цій статті автор акцентує увагу на символах і метафорах у дискурсі Президента України Віктора Ющенка.

Дискурс політичних лідерів базується на семіотичній системі, за допомогою якої політики апелюють до свідомості населення.

Семіотична система складається з вербальних і невербальних знаків. Знак – це відображення об'єкта без надання йому додаткових трактувань. Коли знак набуває кількох тлумачень, то вони стають його символами. (Для прикладу простежимо символічний розвиток знака „хрест”. У перекладі з грецької „хрест” означає стовп. На двох дерев'яних стовпах, згідно з римською, перською, іудейською традицією, жорстоко катували злочинців. З поширенням християнства знак „хрест” набув нового символічного значення: віра, доля, життя, захист тощо).

Знак може змінювати своє символічне значення і в залежності від свого культурологічного (наприклад, в ісламській традиції собака – символ зла, майже в усіх інших культурах – символ дружби і захисту) та хронологічного виміру (різниця у сприйнятті, наприклад, свастики на території України за часів Ярослава Мудрого і в період Другої світової війни).

Завдання політичного лідера полягає в тому, щоб із розмаїття символів обрати той, що матиме однозначне розкодування у масовій свідомості (якщо, наприклад, політичний лідер залучатиме до свого дискурсу правильний – не перевернутий – знак свастики, то це все одно викличе агресивно-негативне сприйняття громадськістю, хоча цей знак і символізує досконалість, вічність, енергію як і було за часів княжої Русі).

Уперше пояснювали дійсність як сукупність знаків Ч. Пірс [13] і Ф. де Соссюр [15]. Досліджували цю проблематику і Ч. У. Морріс [12], Е. Бенвеніст, Г. Єршова [9], Ю. Лотман [11], О. Лосєв [10]. М. Фуко розглядав дискурс як символічну практику. Р. Барт [1] аналізував знаки у замкнених текстах, які не націлені на комунікацію, а існують самі по собі. П. Бурд'є

[2] встановлював зв'язок між владою, насиллям і словом.

Наприкінці ХХ століття здійснювалися дослідження дискурсу радянських і російських політиків. В українській науці праць, присвячених дискурсу вітчизняних політиків, не так вже й багато. Серед них можна відзначити хіба що розвідки К. Головинського [7] і Л. Савицької [14].

Автор цієї статті звертається до дискурсу Президента України В. Ющенка, аби виявити символи, які використовує лідер нашої держави для формування громадської думки за різних політичних умов. Для аналізу було обрано чотири тексти: виступ на майдані Незалежності 24 серпня 2005 року [3], виступ у День свободи на майдані Незалежності 22 листопада 2005 року [4], виступ на з'їзді блоку „Наша Україна – Народна Самооборона” 7 серпня 2007 року [5] і виступ на урочистостях з нагоди Дня соборності України 22 січня 2008 року [6].

Метафори, використані Президентом, ми поєднали у три групи – позитивні, негативні і нейтральні.

Помітно, що в дискурсі В. Ющенка переважають позитивні і нейтральні метафори. До позитивних належать: батьківщина, родина, релігія, будівництво, шлях, команда. Негативні метафори представлені війною і розколом. Нейтральний дискурс формують метафори долі, жінки, революції, театру, організму.

Метафора батьківщини посідає провідне місце у дискурсі Президента. Вона задіяна для створення образу єдиної України та пробудження патріотизму в душах людей. Активний словник метафори складається з таких знаків і символів: „Україна”, „Русь-Україна”, „Українська козацька держава”, „Київ”, „Свята Софія”, „своя земля”, „наші великі предки”, „рядки у літописах”, „ясні зорі і тихі води”, „яблука у Довженковому саду”, „калиновий гай”, „українська мова”, „нація”, „народ”, „батьківщина”, „державна”, „єдність”.

Слова від кореня „укр” посідають перше місце за частотою використання в усіх текстах Президента (див. **таблицю**). Серед них: „Україна”, „українці”, „українство”, „український(а)”.

Характеризуючи Україну, В. Ющенко користується словами: „єдина”, „вільна”, „незалежна”, „велика”, „соборна”, „сучасна”, „процвітаюча”, „демократична”, „нова”, „самостійна”, „мертва” (див. **діаграму**). Як видно з **діаграми**, В. Ющенко акцентує увагу на єдності України та її незалежності (група слів із цим значенням становить 8 згадувань – вільна, незалежна, самостійна).

Слід звернути увагу на використання слова „мертва”. Хоча конструкція речення не є стверджувальною („Але ми повинні чесно говорити, що без змін, без руху ми будемо бачити мертву Україну, яка була тринадцять чи дванадцять років до нас” [4]), негативна асоціація залишається.

Таблиця

	Рейтинг слів, які мають корінь „укр”	Відсоток символів, які мають слова з коренем „укр”	Відсоток символів, які має тільки слово „Україна”
Виступ на майдані Незалежності	1	2,35 %	1,2 %
Виступ у День свободи	1	3,04 %	1,16 %
Виступ на з’їзді блоку „Наша Україна – Народна самооборона”	1	2,86 %	1,57 %
Виступ на урочистостях з нагоди Дня соборності України	1	4,8 %	2,1%

Діаграма



Образ України В. Ющенко моделює за допомогою метафор родини і дому – вони мають закріпити схему сприйняття держави як єдиного дому, в якому мешкає одна родина – українці. Такий симулякр має сприяти єдності нації, зв’язувати українців з історичним минулим („наші предки”) та підтверджувати лідерські якості промовця. Так, у своїх виступах В. Ющенко неодноразово звертається до членів своєї родини, прагнучи закріпити у масовій свідомості наступний вербальний зв’язок: „одна родина – одна нація” → „моя родина – моя нація” → „голова родини – голова нації” [4].

Метафора родини спирається на наступні знаки: „родина”, „батьки і діди”, „дерево нашого роду”, „моя мама”, „для своєї нації, для своєї

держави, для своєї родини” [3; 4; 6], а головним символом метафори дому є рідний дім: „Як про найважливішу основу національної єдності ми повинні дбати про благополуччя, стабільне, заможне і гідне життя людей, бо саме вони і тільки вони є господарями України” [6].

Якщо метафори родини і дому вказують на фізичне споріднення українців, то метафора релігії має підтвердити їх духовний зв'язок. Використання цієї метафори дозволяє створити позитивне сприйняття дійсності. Це пов'язується з психологічними характеристиками нації, лідер якої має бути обраний Богом („Божою милістю”). (До речі, саме до цієї технології 2004 року звертався й кандидат у Президенти України В. Янукович). Це завдання реалізується за допомогою виразів: „Господь почув святу Шевченкову молитву”; „бо за плечима у нас як янголи-охоронці”; „вселила в нас непохитну віру в Україну”; „неопалимою купиною освітлює ця віра” [3]. Слово „віра” пов'язане зі словом „світ” – вона освітлює, тобто несе світло – символ істини і добра.

Інше завдання, яке виконує метафора релігії, – зв'язок з історичним минулим країни. Саме „віра” поєднує минуле і сучасне, єднає українців як націю: „князь Володимир хрестився не вождем підкореного племені, а володарем держави”; „щороку у цей день звучить молитва за нашу державу” [3].

Активний словник зазначеної метафори складають „віра”, „Писання”, „молитва”, „князь Володимир”, „хрест”, „храм”, „янгол-охоронець”, „неопалима купина”, „образ”, „свята Софія”, „Собор”.

Метафора фаталізму підсилює дію метафори релігії – за її допомогою Президент утверджує існування надприродного зв'язку між українцями – однієї долі („доля”, „пророцтво”, „мрія”, „прокляття”) [5; 6].

В основі метафори команди дві головні ідеї – вірність і єдність. До словника входять знаки: „рука”, „долоня”, „кулак”, „спина”, „ми”. У дискурсі В. Ющенка метафора має трьохвимірну структуру: команда власної політичної сили, команда людей, що були на Майдані, команда всього народу.

Стабільність високих рейтингів політичного лідера залежить від єдиної позиції, неконфліктності усередині політичної сили, на яку він спирається. Ряд скандалів впродовж 2005 – 2007 років навколо Народного союзу „Наша Україна”, який очолює В. Ющенко, призводили до втрати електорату його партії, зниження рейтингу Президента, посилення Ю. Тимошенко – його політичного конкурента. Під час виборчих кампаній 2006 і 2007 років необхідно було довести політичну ефективність партії, щоби мобілізувати власний електорат. Для цього належало розвінчати міф щодо нестабільності (а отже й невпевненості та неефективності) „Нашої України”. Для цього В. Ющенко залучає метафору команди. Символом єдності став „кулак” (знак, запозичений із символіки громадської організації „Народна самооборона”, яка входила до виборчого блоку НУ – НС), щирості, відкритості – „долоня”, дружби – „рука”, довіри – „спина”.

Метафора команди об'єднує навколо Президента не лише його найближче оточення. Вважаючи головним досягненням „помаранчевої революції” утвердження демократії в країні, В. Ющенко створює симулякр, що саме народ став рушійною силою позитивних змін і разом з Президентом репрезентує владу.

В. Ющенко не розділяє людей, які „пішли з Майдану до влади” та інше населення. Він говорить від імені усіх: „ми зробили”, „ми говоримо” тощо. Отже він не тільки створює ефект демократії, але й усіх робить відповідальними за поразки.

Використовуючи метафори шляху і будівництва, Президент відзначає позитивні зміни у країні. Метафора будівництва має запевнити реципієнтів, що Україна позитивно розвивається: „підняти Україну з руїн”, „будувати”, „ліпити” [3]. Метафора шляху запевняє у майбутніх успіхах: „весь наш пройдений і майбутній шлях”, „це кроки на шляху до української державності”, „шлях до процвітання”, „нація повинна усвідомити свій шлях” [3; 4; 6].

Інше завдання метафори – підтвердити лідерські якості В. Ющенка: саме він веде націю, є її лідером („я відкрию їм дорогу”). В одному з виступів Президент двічі запитує: „Чи правильною дорогою ми ідемо?” [4]. І кілька разів дає відповідь, прагнучи закріпити її у масовій свідомості: „Ми ідемо єдиною вірною дорогою”. Тобто той шлях розвитку суспільства, якого дотримується В. Ющенко, – єдино правильний і змінювати його, особливо у кризових ситуаціях (наприклад, під час парламентських виборів), не можна: „Я відкрию їм дорогу” [3].

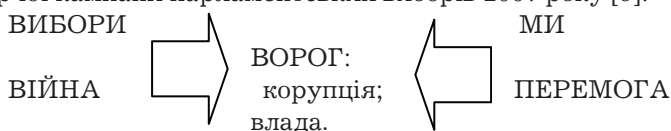
Негативну групу метафор складають війна і розкол.

Мета використання метафори війни у дискурсі В. Ющенка змінюється в залежності від етапів його перебування на посаді Президента. В цілому можна виокремити три завдання, які виконує ця метафора: 1) вказує на ворога. У дискурсі політиків ворог часто ідентичний винуватцю проблеми. Так, у недемократичному розвитку країни до „помаранчевої революції”, за дискурсом В. Ющенка, винні В. Янукович і Л. Кучма; 2) підкреслює значення перемоги. У цьому випадку метафора залучається не як механізм пропаганди (ми воюємо, боремося тощо), а для підсилення значимості успіхів (ми перемогли); 3) війна як спосіб політичної конкуренції. Метафора застосовується, коли політичне протистояння сягає максимального рівня (зазвичай під час політичного конфлікту чи виборів). Активний словник: „перемога”, „подвиг”, „світова війна”, „солдати”, „ветерани”, „воювати”, „армія”, „громадянська війна”, „полки”, „бій”, „кров”.

На першому етапі перебування на посаді Президента (2005 рік) В. Ющенко задіяв метафору війни стосовно свого конкурента на президентських виборах В. Януковича, аби пояснити низький рівень розвитку України політикою попереднього уряду, з наслідками якої В. Ющенко вимушений боротися (після 2004 року ця технологія застосовувалась кожним прем'єром, який звинувачував у кризі свого

попередника). В. Ющенко вказує на ворога у цій війні – В. Януковича, але не лише як політика-символа, але і як уособлення „допомаранчевої” влади: „режим Януковича – Кучми”; „є в цій країні таке явище, як Янукович”; „банда” [4]. Президент дає аксіологічну оцінку цього режиму: „Бо в тих хлопців у наметах (прихильників В. Януковича – прим. авт.) окрім горілки, нічого не було”; „По смітниках ми бачили пізно вночі, як там знаходилося дуже багато київських пенсіонерів, які шукали об’їдки з чужого столу” [4]. Тобто він характеризує наслідки правління В. Януковича як бідність („смітник”) та аморальність („горілка”).

На метафорі війни В. Ющенко будує свій агітаційний дискурс під час виборчої кампанії парламентських виборів 2007 року [5]:



Самі вибори В. Ющенко розглядає не як спортивні змагання (метафора спорту), в яких краще було би перемогти, але поразка не означає кінця кар’єри (гра з ненульовою сумою), а як війну, в якій гравець або виграє, або програє (гра з нульовою сумою). Отже гра з нульовою сумою в агітаційному дискурсі виражалась за допомогою метафори війни. Головним ворогом виступають не офіційні політичні опоненти „Нашої України – Народної Самооборони” (Партія регіонів), а існуюче зло у державі, яке при перемозі цього політичного блоку, як обіцяє Президент, буде ліквідоване. При цьому В. Ющенко вказує, що зло існує завдяки Партії регіонів, але не робить на цьому основний акцент. Зло, з яким ведеться війна, – це корупція („корупція роз’їдає державу”, „ми візьмемо корупцію за горло” [4; 5]) та нечесна влада. Президент створює симулякр того, що все населення України разом з ним бере участь у цій війні: „Я вірю, що переможе мудрість людей. Я знаю, що переможе український народ. Ми переможемо” [5]. Відтак конструюється ланцюжок: переможе український народ – ми переможемо. Займенник „ми” репрезентує весь український народ.

В іншому випадку В. Ющенко використовує метафору війни для створення образу сильного Президента. Вона використовується як в історичному сенсі („між двома світовими війнами”; „нищенням духовних святинь чужі імперії хотіли перетворити нашу землю на свою покірну окраїну”; „утверджували її потом і кров’ю”; „перемога над нацизмом”; „всенародний подвиг”; „дорогі ветерани, доблесні солдати, яким випало під різними прапорами воювати за Україну”; „ціна визволення”) – так і в особистому („раділи нашій перемозі”; „перемога свободи”; „так ми перемогли на Майдані. Так ми будемо перемагати і далі”). Ця метафора використовується не для створення образу спільного ворога чи як механізм передвиборчої кампанії. Вона з’являється, щоби створити симулякр перемоги (Друга світова війна виступає як найбільш міцний символ). Саме тому ключовим є слово „перемога”.

Метафора розколу залучається Президентом у двох випадках: для опису розколу нації після президентських виборів 2004 року та для засудження політичного плюралізму і боротьби за владу.

Досягнення єдності української нації – головне завдання, яке ставить перед собою Президент. Після протистояння двох таборів, що підтримували різних кандидатів у Президенти України на виборах 2004 року, представники політичних сил почали говорити про розкол у державі. В. Ющенко не уникає теми розколу і робить висновок, що спроба розколоти націю є наслідком поразки його опонентів: „Приїхали політичні аутсайдери, які шукали своє спасіння через розкол нації” [4]. Причинами і водночас символами розколу стають мова, релігія, історія: „Ви ж говорите різними мовами, у вас же різні конфесії, ви під іншими образами ходите”; „До якого храму б він не ходив”; „Коли б учасники і Великої Вітчизняної війни, і Повстанської армії подали одне одному руки” [3; 4; 5]. Те, що розкол став зрадою інтересів України і був викликаний штучно, свідчить такий символічний вираз: „У спину українській нації ще останнє жало втикнути” [4].

Президент використовує метафору розколу й при характеристиці політичної системи України. Політичні партії, кожна з яких є потенційним борцем за владу, В. Ющенко називає головною причиною поразок демократичних перетворень у країні. Ілюструючи цю свою тезу, він наводить історичну аналогію з гетьманськими часами: „боротьба гетьманів”; „розбрат і ворожнеча поміж національних демократичних сил” [5].

Нейтральну групу метафор складають „революція”, „театр”, „фаталізм”, „жінка”.

Метафора революції застосовується В. Ющенком для опису політичних подій в Україні під час другого туру президентських виборів 2004 року. Він, як і інші учасники Майдану, називає ці події „помаранчевою революцією”. Але, на відміну від Ю. Тимошенко, яка активно використовує цю назву, у дискурсі В. Ющенка вона звучить досить рідко – він віддає перевагу слову „Майдан”. (Для порівняння: у виступі у День свободи слова „революція” і „Майдан” з’являються відповідно 6 та 46 разів). „Майдан” стає не лише головним символом „помаранчевої революції”, але і її аксіологічним виміром („цінності, святості, ідеали Майдану”) [4].

Активний словник: „Майдан”, „революція”, „помаранчева”, „лицарі”.

Метафора театру має переконувати у щирості промовця („Без всяких масок, без всякого акторства”), а також надавати політичного значення елементам шоу („сцена”, „подіум”)[4].

В. Ющенко звертається до метафори жінки, коли говорить про Україну і хоче викликати патріотичні почуття: „любіть Україну”, „з любов’ю до своєї країни”, „Україна квітла”, „Україна у серці”. На ранньому етапі президентства за допомогою метафори жінки В. Ющенко висловлював емоції („надія”, „тривога”), що не властиво лідеру-чоловіку. У дискурсі

використовувалися слова „серце” і „квіти”: „З тих віків у наші серця прийшла впевненість”; „Истина ця відтоді живе у кожному українському серці”; „У наших серцях надія живе поруч з тривогою”; „Процвітання не приноситься на блюді”; „Шлях до процвітання не встелений квітами” [3].

Таким чином, у дискурсі В. Ющенка превалюють позитивні і нейтральні метафори. Головний образ у його виступах – образ України. Відтак найчастіше використовуються метафори батьківщини – „Україна”, „Русь-Україна”, „козак”, „Київ”, „Свята Софія”, „земля”, „наші великі предки”, „ясні зорі і тихі води”, „яблуко у Довженковому саду”, „калиновий гай”, „українська мова”, „нація”, „народ”, „батьківщина”, „державна”, „єдність”. Образ України конструється й за допомогою метафор родини („родина”, „батьки і діди”, „дерево”, „моя мама”) та дому („господар у власному домі”, „господарі України”). Таким чином, В. Ющенко уявляє Україну єдиним домом, у якому живе одна сім'я. А він є головою родини. Президент формує свої виступи навколо теми єдності (знову приклад з єдиним домом), а тому тема розколу є негативною для нього. Але Президент не говорить про розкол у суспільстві – він засуджує розкол серед політичних сил („гетьманська боротьба”).

Тему єдності українців Президент постійно підтверджує завдяки метафорам релігії („віра”, „Писання”, „молитва”, „князь Володимир”, „хрест”, „храм”, „янгол-охоронець”, „неопалима купина”, „образ”, „свята”, „Собор”) та фаталізму („доля”, „пророцтво”, „мрія”, „прокляття”).

Політичну боротьбу В. Ющенко описує за допомогою метафори війни („перемога”, „подвиг”, „світова війна”, „солдати”, „ветерани”, „воювати”, „армія”, „громадянська війна”, „полки”, „бій”, „кров”), але її акценти зміщуються в залежності від етапів його перебування на посаді Президента. Якщо у перші роки правління головним завданням метафори війни було вказати на ворога („режим Януковича – Кучми”), то в парламентській кампанії 2007 року головним месиджем етапу війни була безпосередньо перемога, а не процес боротьби з політичними опонентами. Навіть ворогом у цій війні більшою мірою виступало зло як явище без персоналізації.

Розвиток країни Президент описує метафорами шляху („дорога”, „шлях”, „крок”) та будівництва („підняти Україну з руїн”, „будувати”, „ліпити”).

У дискурсі В. Ющенка слабо виражений образ революції (на противагу Ю. Тимошенку), хоча він використовує і цю метафору („Майдан”, „революція”, „помаранчева”, „лицарі”). Говорячи про зміни після 2004 року, В. Ющенко віддає перевагу словам „Майдан” (як події в країні та сукупності цінностей) і „свобода”, а не слову „революція”.

Література:

1. Барт Р. Сад, Фурье, Лойола. – М.: Праксин, 2007. – 256 с.

2. **Бурдые П.** Социология политики. - М.: „SOCIO-LOGOS”, 1993.
3. Виступ Президента України Віктора Ющенка на Майдані Незалежності 24 серпня 2005 року / <http://www.president.gov.ua>
4. Виступ Президента України у День Свободи на Майдані Незалежності (22 листопада 2005 року) / <http://www.president.gov.ua>
5. Виступ Президента України Віктора Ющенка на з'їзді блоку „Наша Україна – Народна Самооборона” (7 серпня 2007 року) / <http://www.president.gov.ua>
6. Виступ Президента України на урочистостях з нагоди Дня Соборності України (22 січня 2008 року) / <http://www.president.gov.ua>
7. **Головинський К.** „Експансіоніст” та „впливовий лідер”: політичні діячі в дзеркалі лінгвістично-психологічного аналізу // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 52 - 57.
8. **Данилов А.** Семиотический анализ выборов в Украине и России / <http://www.zvezda.ru/2000/03/09/semi.shtml>
9. **Ершова Г. Г.** Модель мира как информационное пространство // Семиотика. Хрестоматия / Под ред. Л. Л. Федоровой. – Москва: Изд-во Ипполитова, 2005. – С. 269 - 285.
10. **Лосев А.** Проблема символа и реалистическое искусство. – Москва: Искусство. – 1976. – 167 с.
11. **Лотман Ю.** Семиосфера. – СПб. – 2001. – 279 с.
12. **Моррис Ч.** Основания теории знаков // Семиотика. Сборник переводов / Под ред. Ю. С. Степанова. – М.: Радуга, 1982.
13. **Пирс Ч. С.** Избранные философские произведения. М.: Логос, 2000. – 448с.
14. **Савицька Л.** Дискурс помаранчевої революції // Критика. – 2005. – № 3. – С. 3 - 16.
15. **Соссюр Ф.** Труды по языкознанию // Семиотика. Хрестоматия / Под ред. Л. Л. Федоровой. – Москва: Изд-во Ипполитова, 2005. – С. 32 - 33.
16. **Есо U.** Towards a Semiotic Inquiry into the Television Message. Working Papers in Cultural Studies, 1972, 2. Pp. 103 - 121.

Сучасні моделі гендерної політики: сутність та особливості впровадження

Олена Вілкова,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Інституту підготовки кадрів державної служби
зайнятості України

У статті подається теоретичний соціологічний аналіз міжнародного досвіду впровадження гендерної політики. Актуальність теми обумовлюється існуванням в українському суспільстві певних розбіжностей між задекларованими принципами гендерної політики і реальною ситуацією в соціумі. Створення національного механізму впровадження гендерної рівності дозволило б усунути цей дуалізм.

Гендерна демократія є системою волевиявлення двох статей - жінок і чоловіків у громадянському суспільстві як рівних у правах і можливостях, що законодавчо закріплені й реально забезпеченні в усвідомленні політико-правових принципів, у діях, розбудові громадських і державних структур з урахуванням гендерних інтересів і потреб.

В різних країнах існують різні підходи до гендерної рівності, які мають вплив на законодавчу базу.

1. Антидискримінаційна модель припускає, що гендерна нерівність є наслідком індивідуальної дискримінації і що вона може бути ліквідована за допомогою окремого антидискримінаційного закону. Цей підхід поширений переважно у ліберальних державах. Згідно з ним акцент робиться на індивідуальних можливостях і невтручанні держави.

2. Позитивні дії. Система нерівної оплати праці та стратифікація розглядаються за цим підходом швидше як гноблення, а не як дискримінація. Крім прийняття законодавчих актів, модель позитивних дій вимагає зміни системи найму на роботу та просування по службі.

3. Розширення можливостей. Підхід спрямований на поліпшення становища жінок за межами ринку праці, а також кращого їх доступу до цього ринку. Ця модель основною причиною гендерної нерівності визначає нижчий рівень освіти/підготовки жінок, часті перерви у їхній кар'єрі, а також обов'язки у домашньому господарстві. виправлення ситуації

потребує широкого державного втручання у такі сфери, як післядипломна освіта, професійна підготовка, надання послуг з догляду за дітьми тощо. Програми у цих сферах найбільш сумісні із соціально-демократичною формою соціальної держави.

4. Співмірна цінність – рівність в оплаті праці. Підхід спрямований на часткове вирішення проблеми гендерної сегрегації, але не на її повне усунення. Гендерна сегрегація – це зосередження жінок в окремих секторах ринку праці (наприклад, медицині, освіті, діловодстві). Підхід співмірної цінності передбачає відповідну грошову компенсацію за роботу у секторах, де зайняті переважно жінки.

5. Заходи проти сексуальних домагань. Держави консервативних і соціал-демократичних форм відстали від ліберальних у вирішенні проблеми сексуальних домагань на робочому місці. Феміністичні групи, які активно діють у ліберальних країнах, виявилися надзвичайно ефективними у зміні акцентів публічного дискурсу, а також законодавства у цій сфері. Слід, однак, відзначити, що визначення сексуальних домагань, а також механізми протидії та покарання за них значно відрізняються в різних країнах.

6. Політика, спрямована проти гетеросексизму. Гендерне законодавство значно менше регулює такий аспект трудових і позатрудових стосунків, який останнім часом привертає пильну увагу міжнародних організацій, як дискримінація геїв та лесбіянок на робочому місці та у суспільному житті. Соціал-демократичні країни підтримують комплексні зміни в законодавстві, що вирішують проблему дискримінації цієї суспільної групи.

7. Залучення чоловіків до досягнення рівної зайнятості через сприяння змінам у розподілі домашньої праці. Цей підхід зазвичай втілюється у врегулюванні відпусток для догляду за дитиною. Він вважається суто гендерним підходом, який використовується переважно у соціал-демократичних формах соціальної держави.

Варто навести кілька прикладів з реалізації гендерної політики у деяких європейських державах.

В Європі діють різні інституції, відповідальні за здійснення політики гендерної рівності [3]: міністерства з питань гендерної рівності, становища жінок; департаменти, комітети, відділи з гендерної рівності у складі міністерств; комітети та підкомітети в органах законодавчої влади; департаменти, комітети, відділи у складі міністерств, які відповідають за соціальну проблематику, питання сім'ї, молоді, охорони здоров'я тощо; структури, які мають незалежний від уряду статус, наприклад, омбудсмени або агенції із забезпечення гендерної рівності.

Ставлення до гендерної політики в різних країнах змінювалося з часом, про що свідчать створення чи ліквідація відповідних міністерств і комітетів. Членство в міжнародних організаціях сприяло усвідомленню важливості феномена дискримінації, що знаходило відображення в національному

законодавстві.

У багатьох європейських державах у 1980-і роки було створено інститути для розробки політики щодо забезпечення рівності для жінок, іноді вони наділялися правом примусу та іншими квазісудовими функціями. Завданням цих органів було і спостереження за впливом законодавчих змін на реальне становище жінок.

Міжнародний досвід засвідчує, що позитивних змін можна добитися досить швидко, за 5 - 10 років. Так, Нідерланди в 1960 - 1970-х роках були аутсайдерами у впровадженні політики гендерної рівності, а вже в 1990-і стали лідерами у цій справі [7].

1991 року у Швеції було прийнято закон „Про гендерну політику”. Для впровадження його в життя створено спеціальні інституції, а реалізація гендерної політики була визнана обов'язковою для всіх структур, незалежно від їх спеціалізації. Контроль за впровадженням гендерної політики здійснює апарат омбудсмена. Було запроваджено складання офіційної статистики окремо щодо жінок і чоловіків; організовано курси з питань рівноправ'я для державних службовців усіх рівнів; всі урядові структури формуються за принципом рівного представництва обох статей [7].

У Литві серйозним кроком для досягнення гендерної рівності стало прийняття закону „Про рівні можливості”, а також заснування установи, яка наглядає за його дотриманням - управління омбудсмена з питань рівноправ'я чоловіків та жінок. Це управління є незалежною спеціальною установою, яка підзвітна тільки Сейму. Відповідно до закону „Про рівні можливості”, уповноважений з проблем рівноправ'я статей разом з працівниками управління вивчає скарги щодо випадків дискримінації та сексуальних домагань; за власною ініціативою проводить відповідне розслідування за умови, що факти порушення рівних прав установлені на основі матеріалів засобів масової інформації та інших джерел; у межах своєї компетенції подає рекомендації до державних урядових і адміністративних установ республіки про перегляд законодавчих актів і встановлення пріоритетів у впровадженні рівних можливостей для жінок і чоловіків; стежить за тим, щоб у ЗМІ не з'являлись оголошення дискримінаційного характеру; присутній як спостерігач на вступних іспитах до освітніх або наукових закладів чи на конкурсах з прийому на роботу; в межах своєї компетенції розслідує випадки адміністративних правопорушень і застосовує адміністративні санкції (штрафи тощо) [7].

Нідерланди змогли досягти значних успіхів у сфері гендерної рівності завдяки унікальній організації національного механізму забезпечення політики рівності статей, який базується на міжвідомчому підході. Головними факторами успіху стали політика державного фемінізму та існування чималої когорти фемократок (феміністок, що увійшли до владних структур). Була надана фінансова підтримка реалізації цієї політики з боку держави. Крім того, в країні було створено „залізний

трикутник” - систему взаємодії (мережу), яка передбачає співробітництво представниць жіночого руху та державних чиновників, а також тісної взаємодії між парламентом та демократками. Особливою активністю характеризувалася діяльність створеної в Нідерландах ради з питань емансипації. Завдяки її зусиллям було досягнуто консенсусу у розумінні політики рівності статей як обов'язкової складової програми будь-якого кабінету міністрів. Було засновано посаду державного секретаря з жіночої політики, який був обмежений у владних повноваженнях, але мав право виносити на засідання уряду актуальні питання і отримувати від членів кабінету міністрів відповідну підтримку. 1978 року у складі міністерства культури, рекреації та добробуту було створено департамент з координації політики у сфері рівності статей. 1981 року цей департамент було передано до міністерства із соціальних питань та зайнятості, що відповідало змінам ідеологічних підходів до трактування жіночих проблем. В основу цього підходу було покладено ідею про ключову роль економічної незалежності для підвищення статусу жінок у суспільстві. Головну увагу було приділено питанням зайнятості та соціального захисту жінок.

Україна використовує кілька з перелічених підходів у регулюванні питання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, серед яких позитивні дії, розширення можливостей тощо. Особливістю формування державної гендерної політики в Україні є те, що вона будується на основі міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Україною, регулюється національними нормативно-правовими актами щодо рівноправності між жінками і чоловіками [4].

Таким чином, правове регулювання державної гендерної політики в Україні здійснюється нормативно-правовими актами двох рівнів: наднаціонального та національного.

До нормативно-правових актів наднаціонального рівня доцільно віднести, передусім, Загальну декларацію прав людини; Конвенцію ООН „Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”, Декларацію Тисячоліття ООН, Пекінську декларацію та Платформу дій, схвалених IV Всесвітньою конференцією із становища жінок, Декларацію про викорінення насильства стосовно жінок, Конвенцію про рівну винагороду чоловіків та жінок за працю рівної цінності, Конвенцію про політичні права жінок.

До нормативно-правових актів національного рівня, що врегульовують відносини у сфері державної гендерної політики в Україні, належить передусім, Конституція України. Так, рівність прав і свобод людини й громадянина незалежно від статі визначається і гарантується Статтею 24 Конституції, в якій, зокрема, зазначено: „Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими

ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям”.

Принцип гендерної рівності закріплено також у Статті 51 Конституції України: „Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї... Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняється державою”.

Керуючись основними положеннями підсумкових документів Пекінської конференції, Верховна Рада України ухвалила: Засади державної політики України в галузі прав людини, Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок, Концепцію державної сімейної політики, Сімейний кодекс України

Другий рівень, що забезпечує правове регулювання основних процесів і проблем у даній сфері, визначено як рівень необхідного складу нормативно-правової бази правового регулювання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні. Тому Україна внесла зміни до Кримінального кодексу шляхом запровадження спеціальної статті, що передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми, Кодексу про адміністративні правопорушення, Цивільного кодексу, Сімейного кодексу, Кодексу законів про працю.

Прийнято також закони: „Про запобігання насильству в сім'ї”, „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, „Про зайнятість населення” (передбачено додаткові гарантії щодо зайнятості окремих категорій населення, які потребують соціального захисту і неспроможні конкурувати на ринку праці).

До третього рівня нормативно-правових актів можна віднести Указ Президента України від 25 квітня 2001 року „Про підвищення соціального статусу жінок в Україні”, Постанову Кабінету Міністрів від 7 березня 2007 року „Про затвердження державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року”, Постанову Кабінету Міністрів України № 1834 від 27 грудня 2006 року „Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року”, Постанову Кабінету Міністрів України № 504 від 12 квітня 2006 року „Про проведення гендерно-правової експертизи”.

Отже основним документом, що регулює гендерну політику держави, є Закон „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”. У ньому визначено такі поняття: рівні права жінок і чоловіків; рівні можливості жінок і чоловіків; дискримінація за ознакою; позитивні;

сексуальні; гендерна рівність; гендерно-правова експертиза.

Державна політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків спрямована на: утвердження гендерної рівності; недопущення дискримінації за ознакою статі; застосування позитивних дій; забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень; забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків; підтримку сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства; виховання і пропаганду серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері; захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі.

Окрім зазначеного закону, в Україні протягом вже не одного року існують Національні програми дій. 2001 року було розроблено „Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001 – 2005 роки”. 2006 року Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту разом з іншими центральними органами розробило „Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006 - 2010 роки” [3]. Її метою є утвердження рівних прав жінок і чоловіків та рівних можливостей їх реалізації як основного права людини.

Таким чином, загальна концепція гендерної політики в Україні існує. Але вона містить переважно загальні напрями розвитку політики, рекомендації щодо поліпшення гендерної рівності, але основною проблемною ділянкою в гендерній державній політиці залишається вироблення національних механізмів дій. Тому актуальним питанням лишається спільна робота законодавців, науковців, громадських організацій щодо створення ефективної системи заходів впровадження задекларованих норм і пріоритетів у реальне суспільне життя.

Література:

1. Аналіз законопроекту № 6074-1 „Про забезпечення рівності прав жінок і чоловіків та рівних можливостей їх реалізації. Доступно з: <http://gender.net.ua/ukr/index.php>
2. Гендерна політика в світлі євроінтеграції України. Доступно з: http://mvsinfo.gov.ua/events/2005/03/031505_1.html
3. Гендерна політика в Україні. Т. Слободян. Доступно з <http://fsb.net.ua/news.php?lng=ua&pg=76>
4. **Грицак Н. В.** Правове регулювання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні: стан та шляхи вдосконалення. Доступно з: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-2/txts/pol-prav/05gnvssv.pdf>
5. Інформація про стан виконання у 2005 році Національного плану дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001 – 2005 роки. Доступно з: <http://www.kmu>

gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=69406&cat_id=69325

6. Утвердження гендерної рівності в українському суспільстві. Департамент комунікацій влади та громадськості Секретаріату Кабінету Міністрів України. Доступно з: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=55855236

7. **Шеннон фон Шіл.** Гендерне законодавство: порівняльний аналіз законів про рівні можливості. Доступно з: <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1395>

Студентська та викладацька мобільність у Західній Європі

Наталя Пеллагеша,

викладач Державного університету
інформаційно-комунікаційних технологій

Реформування вітчизняної системи освіти відповідно до вимог Болонського процесу є однією з тем, що в українському науково-освітньому і політичному середовищі викликають гострі дискусії. У цій статті маємо на меті проаналізувати ту площину Болонського процесу, про яку не часто згадують в українському освітньому просторі.

Різні аспекти впровадження Болонського процесу в Україні досліджували такі вчені, як В. Кремень, В. Журавський, М. Згуровський, М. Степико, В. Андрущенко, Б. Клименко, Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Бабкіна, К. Левківський, Ю. Сухарников, А. Філіна, А. Корецька. Думки, що склалися у вітчизняних вчених щодо переваг і вад цієї системи, дуже різні.

Тим часом чимало аспектів освітніх реформ у Європі залишаються ще недослідженими. Мається на увазі, зокрема, пункт Болонської декларації, у якому йдеться про те, що однією з цілей освітніх реформ є запровадження „європейського виміру”. Зміст цього пункту стає зрозумілим з огляду на те, що реформування вищої освіти сьогодні не є, як прийнято вважати, загальноєвропейським процесом, у якому беруть участь 46 країн – підписантів декларації. Результати реалізації освітніх реформ та відповідні дії національних урядів і Єврокомісії засвідчують, що інтеграційні процеси у сфері освіти (шкільної, вищої, професійної) і створення єдиного європейського освітнього простору відбувається лише в межах Європейського Союзу, членами якого є 27 країн. Саме у зв'язку з цим для українців „європейський вимір” поки що залишається малозрозумілим.

Якщо звернутися до історії, то Болонський процес став наслідком розвитку Євросоюзу. Протягом тривалого часу євроінтеграція була елітарною ідеєю, далекою від простих громадян країн-учасниць ЄС. Відтак творці європейського проекту усвідомили, що без загальної підтримки ідеї інтеграції, без відчуття ідентичності з європейською спільнотою, яка має сформуватися в межах об'єднання, майбутнє цього проекту стане

примарним.

Задекларований у Болонській декларації „європейський вимір” є результатом роздумів ідеологів євроінтеграції над тим, як вдихнути життя в європейську ідею, що належить зробити, щоб вона стала привабливою для пересічних громадян країн ЄС. Прихильники об’єднання Європи зрозуміли, що досягти цієї мети можна лише тоді, коли люди краще знатимуть, які переваги інтеграція їм забезпечить. Ставку було зроблено, зокрема, на молодь. Так виникла думка про створення „європейського виміру” як однієї з цілей освітніх реформ [11, с. 36]. Причини появи „європейського виміру” можна зрозуміти також, якщо розглядати освітні реформи в Європі з позиції М. Фуко, який вважає, що освіта є засобом здійснення влади. Освіта – це, зокрема, і політична сфера, бо саме вона безпосередньо впливає на формування світогляду, інтересів, розуміння і підтримку чи заперечення тих чи інших соціально-політичних явищ і процесів. Коли говорять, що від освіти залежить сьогодення і майбутнє будь-якого суспільства, то мають на увазі, що той спосіб, у який викладаються предмети, є механізмом формування світогляду, політичних імперативів, механізмом соціального включення чи виключення. Фактично поряд з функцією виховання нової освіченої і підготовленої до життя в соціумі генерації освітня політика є важливим інструментом політичного управління. До останнього часу в усіх європейських державах діяльність системи освіти спрямовувалась на те, щоб розвинути (створити) громадянина, здатного відтворювати національні імперативи. Саме освіта покликана інституціоналізувати певний тип громадянина, подаючи його як найкращий, найбільш прийнятний і бажаний для суспільства. Отже Болонський процес не може не мати політичного виміру. Реформування навчальних планів і програм за його принципами є репрезентацією найбільш формальних і прямих засобів, за допомогою яких виховується як громадянин національної держави, так і громадянин Європейського Союзу.

Стосовно значення освіти для просування процесів інтеграції чимало європейських дослідників сходяться на тому, що контроль над освітою є потенційно вирішальним фактором для майбутньої легітимності європейських інститутів. У боротьбі за майбутнє інтеграційних процесів освітня політика є територією життєво важливого значення. Це раніше інтеграцію здебільш пояснювали в економічних категоріях. Нині ж освіта все частіше розглядається як основний компонент цього процесу [6, с. 25]. Вже ніхто не говорить, що метою інтеграції є сприяння торгівлі та економічній співпраці. Мета полягає в тому, щоб через освіту вселити відчуття спільної європейської ідентичності і спільної європейської мети.

Думка про те, що „європейський вимір” має вводитися в освітні системи країн-членів ЄС, простежується в доповіді комітету, очолюваного П. Адоніно (1984 рік), у якій пропонувалося вжити заходів для сприяння розвитку відчуття належності до європейської спільноти і створення

європейської ідентичності громадян поряд з національною ідентичністю [13]. Загалом малося на меті трансформувати символічну організацію освіти та інформації країн-членів ЄС таким чином, щоб ввести в них „європейський вимір”. Наслідком цих заходів у сфері освіти стала, по-перше, європеїзація навчальних планів, яка передбачає розробку навчальних програм з дисциплін, присвячених євроінтеграції, і, по-друге, реалізацію програм студентської і викладацької мобільності всередині ЄС.

Перші освітні програми ЄС було запроваджено в період з 1987 по 1990 рік. Однією з найуспішніших з них була програма університетських обмінів ERASMUS (European Community Action Scheme for the Mobility of University Students) [10]. Красномовним є її девіз: „Привести студентів до Європи; принести Європу всім студентам”. Що стосується зв’язку між навчанням за кордоном та європейською ідентичністю, то, за даними соціологічних досліджень, без вагань визначають себе європейцями люди, які хоча б деякий час навчалися в університетах країн-членів ЄС. Вивчення громадської думки показало, що відкритість європейських кордонів та програм ЄС, спрямованих на розширення обміну студентами для навчання в країнах-членах Євросоюзу, мають великий вплив на класифікацію студентами себе як європейців. У свою чергу, згідно з даними соціологічних досліджень, наявність європейської ідентичності у індивіда є одним з головних факторів, який визначає його підтримку європейської інтеграції. Можна припустити, що саме ця аргументація призвела до формального прийняття наприкінці 1980-х – початку 1990-х років значної кількості інших освітніх програм Союзу. Серед них такі програми, як COMETT, LINGUA, TEMPUS, LEONARDO DA VINCI, SOCRATES, COMENIUS. Про зростання значення цих проектів свідчить їх бюджет, який 1984 року складав 18,9 млн. екю, 1987 – 77,2 млн. екю, а 1990 року зріс уже до 140 млн. екю. Загалом до 1999 року на програму SOCRATES Єврокомісія витратила 850 млн. екю, на LEONARDO – 620 млн. екю, на проект YOUTH FOR EUROPE (Європа для молоді) – 126 млн. екю. Починаючи з 1997 року, всі освітні програми були поступово відкриті для нових країн-аплікантів. Щодо масштабів участі в них, то, починаючи з 2000 року, тільки в програмі Леонардо да Вінчі взяли участь майже 300 тисяч осіб.

Показовою є програма ERASMUS. Вона - яскравий приклад активності ЄС в освітній сфері і предмет особливої гордості Єврокомісії. Нині в ній беруть участь, крім 27 країн-членів ЄС, Норвегія, Ліхтенштейн, Ісландія і Туреччина. ERASMUS надає студентам можливість протягом 3 - 12 місяців навчатися в університеті чи в іншому закладі вищої освіти в країнах-членах ЄС. За даними Єврокомісії, до програми ERASMUS вже залучено 90 % європейських університетів. З часу заснування в 1987 році по 2006 рік в ній взяло участь 1,53 млн. осіб. Щороку кількість учасників збільшується. Для порівняння: якщо 1987/1988 навчального року було

всього лише 3,2 тисячі учасників, то 1999/2000 їх стало уже 107 тисяч. 2005 року їх кількість зросла до 144 тисяч, а 2005/2006 – до 154 тисяч. 2006 року в програмі взяли участь 23462 викладачі, що на 12,4 % більше, ніж переднього року. В обмінах бере участь найбільше студентів з Німеччини (240 тисяч), Іспанії (214 тисяч), Франції (240 тисяч), Італії (173 тисяч), Великої Британії (150 тисяч). За розрахунками Єврокомісії, до 2012 року в програмі візьме участь понад 12 мільйонів європейських студентів [8].

Дослідження Європейської Комісії засвідчило, що ERASMUS дав можливість дітям з багатьох сімей відвідати інші країни. 80 % студентів, які брали участь в програмі ERASMUS, першими у своїй сім'ї мали змогу навчатися за кордоном [9].

Серед програм ЄС, покликаних поширювати „європейський вимір”, не менш важливою є освітня програма „Коменіус”, яка інтенсифікує учнівські обміни всередині Євросоюзу. Європейська Комісія оприлюднила результати дослідження щодо її ефективності. Згідно з ними, на 2007 рік до програми було залучено 800 тисяч учнів. 30 тисяч з них зустрілися зі своїми партнерами в інших країнах Союзу. „Коменіус” приносить у шкільні класи „Європу” і поліпшує шкільну освіту”, – прокоментував результати дослідження комісар ЄС з питань освіти, тренінгів, культури та молоді Я. Фігель [2, с. 10].

Інтегральною частиною освітніх програм ЄС є сприяння вивченню іноземних мов. Зрозуміло, що для існування європейської спільноти її члени мають розуміти одне одного, а тому в такій спільноті рівень володіння іноземними мовами має бути досить високим. Останні дослідження Євробарометра свідчать, що 56 % європейців володіють принаймні однією іноземною мовою [7]. 80 % європейських студентів володіють двома іноземними мовами. Частково ці результати можна віднести на рахунок названих вище освітніх програм, які дають можливість навчатися за кордоном.

Недавно всі ці програми були об'єднані в програму „Навчання протягом життя”. У жовтні 2006 року її схвалив Європарламент. Уперше одна програма даватиме людині можливість вчитися з дитинства й до поважного віку. Вона розрахована на період з 2007 по 2013 рік і має бюджет у 7 мільярдів євро. В її межах фінансуватимуться підпрограми Comenius (1047 млн. євро), Erasmus (3144 млн. євро), Leonardo da Vinci (1725 мільйонів євро), Grundvig (358 мільйонів євро). 369 млн. євро Єврокомісія виділила в межах „трансверсивної програми”, метою якої є вироблення і прийняття рішень в освітній сфері та PR освітніх програм ЄС. Всі ці заходи доповнюються новою програмою – Jane Monnet (170 мільйонів євро), присвяченою вивченню проблем євроінтеграції. У повідомленні Єврокомісії щодо прийняття програми „Навчання впродовж життя” зазначено: „Програма спрямована на молодь віком від 13 до 30 років і покликана внести вагомий вклад у підвищення рівня компетентності та обізнаності молодих людей. Вона є ключовим інструментом у наданні їм

можливостей для неформального пізнання європейського виміру. Її мета - розширення можливостей молоді у пізнанні єдиної європейської спільноти та активної участі у її розбудові" [12].

Свідченням того, що освітні реформи, які відбуваються в ЄС, не завжди збігаються з Болонським процесом, є Європейська рамкова кваліфікаційна система (European Qualification Framework), за впровадження якої в ЄС до 2012 року проголосував Європарламент у жовтні 2007 року [14]. Згідно з цим рішенням, до 2010 року національні кваліфікаційні системи мають бути приведені до єдиного європейського зразка. Всі нові дипломи після цього терміну мають містити чітке посилання на референтний рівень Європейської кваліфікаційної системи. Вона передбачає встановлення 8 референтних рівнів, які засвідчують те, що студент знає, розуміє і що здатен робити. Ці рівні охоплюють увесь спектр отриманих кваліфікацій - від завершення обов'язкового навчання до найвищого рівня академічного, професійного чи профільного навчання і тренінгів [3, с. 15].

Загалом розвиток „п'ятої свободи” (fifth freedom), яка передбачає вільне переміщення студентів і дослідників, визнається одним з пріоритетів Європейського Союзу.

Отже, незважаючи на те, що формально Болонський процес не контролюється інституціями ЄС, передбачені ним реформи контролює Європейська Комісія і фінансує їх з бюджету Євросоюзу. Загалом у 2007-2013 роках вона витратить на розвиток інтеграції у сфері освіти 13,6 млрд. євро, що втричі перевищує кошти, витрачені на ці цілі до останнього часу [6, с. 31].

Щодо результатів освітньої активності ЄС, то уже сьогодні маємо підстави стверджувати, що освіта стала надзвичайно дієвим механізмом конструювання європейської ідентичності. У жовтні 2006 року в журналі „Science” австрійські соціологи опублікували результати досліджень громадської думки, які проводилися з 1996 по 2004 рік серед молоді 15 перших країн-членів ЄС. Вони свідчать про поступову зміну відчуття ідентичності стосовно національного і європейського контекстів. 58 % респондентів визнали, що в значній мірі вважають себе європейцями. За прогнозами експертів, до 2030 року, якщо така тенденція збережеться, переважна більшість європейців вважатимуть себе такими, що мають багато ідентичностей, а не тільки одну національну, і цей тектонічний зсув в ідентичності суттєво впливатиме на майбутнє Європи.

Наведені дані дають серйозну підставу для оцінки ходу реформ освіти в Україні, принаймні в частині студентської і викладацької мобільності. Статистика щодо цього аспекту реформ робить очевидним висновок, що перехід на кредитно-трансферну систему в ЄС пов'язаний винятково з її постійно зростаючими масштабами та з необхідністю якимось чином вести облік навчанню студентів за кордоном.

Щодо мобільності українських студентів, то з існуючих даних видно, що вона мізерна - різниця у масштабах студентської мобільності між

країнами-членами ЄС та Україною разюча. Наприклад, за статистикою Представництва Єврокомісії за 12 років українцям видано всього 100 грантів мобільності професорсько-викладацького складу, а європейські університети за програмою ERASMUS MUNDUS (програма освітніх обмінів для країн не членів ЄС) відвідали 79 студентів [1, с. 10]. За даними ж центру О. Разумкова, який аналізував реалізацію плану дій Україна – ЄС, з України в програмі ERASMUS MUNDUS взяли участь у 2004 – 2005 роках лише 6 осіб, у 2005 – 2006 – 24 особи. Для порівняння: з сусідньої Польщі в європейських університетах 2005 року навчалось 8,4 тисячі студентів, 2006 – майже 10 тисяч, а загалом з 1998 року – 42 тисячі осіб. Більш активна в цьому вимірі у порівнянні з Україною навіть Туреччина, яка теж не є членом ЄС. У 2005 – 2006 роках 2852 студенти з цієї країни навчалися в європейських університетах, а 829 європейських студентів навчалися в турецьких університетах.

В цьому пункті ми логічно підходимо до оцінки європейськості України. За даними центру О. Разумкова та „Юкрейніан соціолоджі сервіс”, європейцями себе вважають від 25 % до 32 % наших громадян. Натомість, незважаючи на багаторічну декларацію євроінтеграційних прагнень, 52 % населення України відчувають свою приналежність до СНД [5]. Тільки 18,7 % наших громадян вважають, що в Україні в подальшому переважатиме загальноєвропейська культурна традиція [4, с. 3].

Заявляючи про свої євроінтеграційні прагнення, Україні слід було б як інтегрувати у власну освітню систему „європейський вимір”, так і на державному рівні вживати заходів для підвищення можливості українських студентів і викладачів навчатися та здійснювати дослідження в європейських університетах. Загалом необхідно значно активніше включатися в освітні та культурні процеси, які відбуваються на теренах ЄС. Адже тільки в соціокультурній сфері можуть розвиватися спільні з Європою ідеї і цінності, які дозволять громадянам України відчувати себе європейцями.

Література:

1. Відбувся інформаційний семінар з освітніх програм // Євробюлетень. – 2008. – № 3. – С. 10.
2. Дослідження засвідчило ефективність „Коменіусу” // Євробюлетень. – 2008. – № 2.
3. Європарламент проголосував за Європейську рамкову кваліфікаційну програму // Євробюлетень. – 2007. – № 10.
4. Європейська інтеграція України: громадська думка // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 3.
5. Українці хочуть у ЄС // Дзеркало тижня. № 16 (695) 26 квітня — 16 травня 2008. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1600/62826>
6. Convery A., Kerr K. Exploring the European Dimension in Education

// European Education, vol. 37, no. 4, Winter 2005-2006, pp. 22-34.

7. Europeans and their Languages. February 2006. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_243_sum_en.pdf

8. Erasmus @ 20: the Commission launches the celebrations for the anniversary of its flagship education programme. – Режим доступу: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/06/1698&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>

9. Erasmus Mundus: its participants help make the higher education scheme even better // IP/07/1472. Brussels, 10 October 2007. – Режим доступу: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/07/1472&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=fr>

10. Frequently Asked Questions : Erasmus Programme, how does it work? MEMO/06/466. Brussels, 7 December 2006. – Режим доступу: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/06/466&format=HTML&aged=1&language=EN&guiLanguage=en>

11. **Ortloff Hinderliter D.** Becoming European. A Framing Analysis of Three Countries' Civic Education Curricula // European Education, vol. 37, no. 4, Winter 2005-2006, pp. 35 - 49.

12. The Lifelong Learning Programme 2007 - 2013. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/education/programmes/newprog/index_en.html

13. Report to the European Council (Milan, 28 and 29 June 1985). <http://www.ena.lu/>

14. European Parliament Recommendations of the and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:111:0001:0007:EN:PDF>

Метод „Делфі” та специфіка його застосування у прогностичних розробках

Володимир Горбатенко,
доктор політичних наук,
заступник директора Інституту держави і права
ім. В. Корецького НАН України

Ігор Петренко,
студент філософського факультету
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Методологія вироблення знання про майбутнє склалася як сукупність експертних методів прогнозування, кожний з яких має свої можливості, специфічну процедуру і форму представлення випереджувальної інформації, потребує вихідних інформаційних, організаційних і методологічних передумов та здійснюється за певних обмежень. Всі ці методи як домінуюче джерело прогностичної інформації апелюють до оцінок та аргументації висококваліфікованих спеціалістів – експертів.

Експертні методи ґрунтуються на двох основних підвалинах: 1) експерт є носієм значного обсягу раціонально опрацьованої інформації (це його знання, досвід, інтуїція) і тому може розглядатися як якісне джерело інформації; 2) думка групи експертів наближає до ефективного вирішення проблеми.

Сутність методу експертних оцінок полягає в проведенні фахівцями інтуїтивно-логічного аналізу проблеми з кількісною та якісною оцінкою суджень і формальним опрацюванням результатів. Методологічні основи експертних методів полягають в отриманні від експертів інформації, якої не вистачає, опрацюванні й використанні зібраної інформації для підготовки і прийняття рішення. Практика свідчить, що навіть прості статистичні методи в поєднанні з експертною інформацією під час вибору перспективних рішень часто дають кращі результати, ніж точні розрахунки з орієнтацією на середні показники. Саме на цій основі на Заході сформувалися так звані фабрики думок, з якими в інноваційному спрямуванні інтелектуальних зусиль, на думку С. Переслегіна, не може конкурувати жодна з нинішніх форм організації [1].

Є ряд моментів, які необхідно враховувати задіяним у дослідженнях експертам у сповненій парадоксів політичній сфері, а особливо при виконанні прогнозних розробок в умовах трансформаційних суспільств. Насамперед необхідно зважати на те, що лінійно-раціональна модель прийняття політичних рішень у багатьох випадках виявляється неспроможною. Практика переконує, що ігнорування суб'єктивних, емоційних компонентів політичного життя призводить до недостовірності прогнозів, а отже й до помилковості політичних рішень. Експертні методи дають змогу спеціалістові зосередитися не стільки на оцінці об'єктивних наслідків, скільки на тому, яким буде тлумачення певного явища, події, проблеми. Щоб отримати якісний прогноз, експерт повинен зважати на те, що політика є творчою й важливою ознакою суспільного життя, а сам аналіз має становити собою майстерно розроблений стратегічний аргумент, який враховує двозначності й парадокси з тим, щоб знаходити способи їх розв'язання.

Експертним методом „Делфі” користується велика кількість корпорацій, університетів, урядових структур з метою передбачення тих чи інших подій у майбутньому. Цей метод сформувався на основі вдосконалення й оптимізації з точки зору досягнення практичного результату традиційних нарад, відкритих дискусій. Незважаючи на певні вади, він вважається одним з найефективніших експертних методів, оскільки „дозволяє досягти не лише цікавих результатів при аналізі тих чи інших державних рішень у соціальних питаннях, а й у складних питаннях соціальної експертизи дійти згоди за критеріями, показниками, нормами” [2].

Назва методу пов'язана зі знаменитим храмом Аполлона в давньогрецькому місті Дельфі, жриці якого були відомими оракулами з досить загадковим характером висловлюваних ними пророцтв щодо людської долі або тих чи інших подій. Храм Аполлона в Дельфах користувався величезним авторитетом серед усіх еллінів. Вважалося, що вустами дельфійського оракула, піфії, пророкує сам Аполлон, віщуючи волю свого батька Зевса. За розповіддю Аристотеля, Сократ у молодості відвідав Дельфи. Його схвилював напис „Пізнай самого себе”, викарбуваний на фасаді храму. В. Нерсисянц зазначає: „Сократ сприйняв цей вислів як заклик до пізнання взагалі, до виявлення сенсу, ролі та меж людського пізнання у співвідношенні з божественною мудрістю. Йшлося, таким чином, не про окремі речі, а про принцип пізнання людиною свого місця у світі” [3]. Саме з цим, скоріш за все, й пов'язана ідея співвіднесення етосу дельфійського храму з новітньою технологією пізнання майбутнього.

Метод „Делфі” сформувався у процесі діяльності американської фірми „Ренд корпорейшн”. Він був розроблений Н. Далкі і О. Хелмером і вперше застосований 1963 року. Спочатку метод використовувався для аналізу перспектив науково-технічного прогресу і вимірювання якості життя в Америці. Потім, в умовах політичного протистояння США і СРСР, був переорієнтований переважно на воєнні цілі (оцінка воєнного потенціалу

СРСР тощо). Фахівці корпорації, які розробили методiku „Делфі”, продемонстрували можливість „заглянути” в майбутнє, використовуючи об’єктивні методи, виходячи з того, що при цьому можливий один з двох результатів: „Або з кожним циклом відбувається зближення суджень, або документується неможливість досягнення подібного зближення” [1, с. 444]. За методом „Делфі” досліджувалися, зокрема, такі політичні проблеми, як вірогідність і можливість запобігання виникненню нової світової війни; кількість ядерних бомб, необхідна для знищення військової промисловості США; можливість автоматизації виборчого процесу; перспективи системи освіти; уявлення в суспільстві про цінності, найважливіші для щастя індивіда; напрями пошуку майбутніх політичних союзників тощо.

„Делфі” має три основні особливості: 1) анонімність експертів; 2) використання результатів попереднього туру опитувань; 3) статистична характеристика групової відповіді. Експерти використовують різноманітну інформацію про прогнозований об’єкт – як ретроспективну, так і теперішню і навіть майбутню, якщо вона існує у вигляді окремих чи системних прогнозів. Технологія застосування методу „Делфі” передбачає участь, окрім експертів, спеціально організованої групи, яка розробляє опитувальники, опрацьовує отримані відповіді і забезпечує експертів необхідною інформацією. Чим більшим обсягом інформації володіють експерти (за умови їх високої кваліфікації, ерудиції, креативності мислення, компетентності), тим більш обґрунтованим буде прогноз. Варіанти методу „полягають у запиті в експертів не точної оцінки, а інтервалу, в якому вона має бути; ознайомленні експертів не з оцінками, а з аргументацією інших членів експертної групи; представленні на перших етапах роботи лише окремих оцінок, а не групової думки тощо” [2, с. 190]. На думку Н. Далкі, система „Делфі” зумовлює прогресивне зрушення в „технології суджень”. Свій висновок він аргументує так: „Досі політичні діячі фактично не мали обмежень у політиці чи прагненнях, за винятком виборів і самого політичного процесу. Система „Делфі” пропонує новий, усвідомлений контроль, основою якого є визначення можливості досягнення певної мети” [1, с. 447].

Анонімне опитування групи експертів проводиться у письмовій формі в кілька турів. При цьому експерти не вступають у контакт між собою. Їм дають можливість ознайомитися з систематизованими результатами попереднього туру опитувань. Це становить „зворотний зв’язок, який дозволяє коригувати свої судження з урахуванням усереднених оцінок та пояснень експертів” [4]. Йдеться, звичайно, не про досягнення цілкомитой одностаїності, оскільки „враховується, що, незважаючи на зближення точок зору, різниця існуватиме й після завершення опитування” [5]. Потім все знову повторюється. При цьому кількість турів (як правило, від 2-х до 4-х) залежить від зведення поляризованих оцінок до мінімуму, тобто метод передбачає „сортування суджень” щодо оцінки тенденцій питання, яке досліджується [6]. Якщо експерти досягають згоди з принципових

питань у межах 2-го туру, то опитування припиняється.

Точність і надійність результатів експертизи залежить від якісно підбраної групи експертів. Практичне значення цього підтверджують Б. Гогвуд і Л. Ган, які, зокрема, зазначають: „За методом „Делфі” точні прогнози можна одержати з інтуїтивних суджень осіб, поінформованих у певній сфері, а ці прогнози найкраще одержувати індивідуально від членів групи, оскільки, за припущенням, у групі, що працює колективно, погляди осіб екстравертного типу або членів групи з вищим статусом матимуть більший вплив” [7].

Відзначаючи переваги цього методу, українські соціальні філософи, зокрема, зазначають: „Анонімність дельфійської процедури є способом послаблення впливу окремих „домінуючих” експертів, а регулюючий зворотний зв’язок дозволяє знизити „шуми”, під якими розуміється вплив індивідуальних і групових інтересів, не пов’язаних з проблемами, які вирішуються. Окрім того, використання зворотного зв’язку вносить елемент об’єктивності й робить прогнозні оцінки надійнішими”. Що стосується проведення опитування в кілька турів, то це „дозволяє зменшити коливання в індивідуальних відповідях, обмежує внутрігрупові коливання” [8].

Багатотуровий характер прогнозних експертних досліджень дозволяє забезпечити „зворотний зв’язок”. Експерти знайомляться з результатами попереднього туру: загальною груповою оцінкою, особливими судженнями та їх аргументацією. Внаслідок цього під час кожного наступного туру експерти працюють з оновленою інформацією, що дозволяє їм або корегувати свою думку, підвищуючи загальну узгодженість у групі, або підтверджувати попередню оцінку, маючи для цього вже більше підстав.

Переваги багаторівневого експертного дослідження реалізуються в проведенні повторних опитувань для підвищення узгодженості думок експертів. Опитування, як правило, проводиться у два послідовні тури. Перед кожним туром здійснюється передопитувальна підготовка, перед другим – аналіз та оформлення результатів першого туру і ознайомлення з ними експертів. Після другого туру – остаточний аналіз і представлення результатів усього опитування. Використання результатів попереднього туру опитування розширює інформацію, якою можуть скористатися експерти під час повторних турів, реалізуючи тим самим принцип „зворотного зв’язку”. Окрім цього, такий підхід дозволяє виключити або звести до мінімуму можливість лобіювання інтересів окремих експертів чи підгруп. Статистична характеристика групової відповіді дозволяє оцінити ступінь узгодженості думок експертів усієї групи відносно загальної групової оцінки, тобто ступінь того, наскільки групова оцінка відображає думки опитуваних експертів. Сама по собі аргументація неузгоджених з груповою оцінкою думок є цікавою для експертів під час повторних турів, оскільки змушує їх повертатися до аргументації своїх оцінок.

Загалом у процедурі експертного опитування за методом „Делфі” можна виокремити алгоритм, який складається з п’яти етапів. На першому етапі (передопитувальна підготовка) визначаються конкретні завдання та умови опитування, формується робоча група, збирається й аналізується інформація з досліджуваної проблеми, підбирається експертна група. Завдання робочої групи полягає в організації процедури експертного опитування. Група експертів має включати 10 - 15 спеціалістів з певної галузі знань. Хоча в реальній практиці використання „Делфі” є приклади, коли в експертизі брали участь сотні фахівців. Конкретна їх кількість визначається „специфікою проблеми, що розглядається, загальним числом компетентних експертів, їх технічною доступністю і згодою на участь в експертизі” [9]. Компетентність експертів оцінюється шляхом анкетування, аналізу рівня реферування (кількості посилань на праці спеціаліста), використання аркушів самооцінки.

На другому етапі розробляється так званий гайд (від англ. guide – провідний принцип). Експерти висловлюють свої думки щодо того, які конкретно питання необхідно обговорити і як їх сформулювати, запрошують необхідну інформацію, а також надають наявні у них самих відомості, котрі було б доцільно використати при обговоренні. Організаційна група аналізує та підсумовує всі пропозиції, складає гайд і розсилає його кожному експертові. Гайд має бути складений так, щоби було враховано всі аспекти питання, яке вирішується, а також те, що політичні проблеми, як правило, є багатоскладовими.

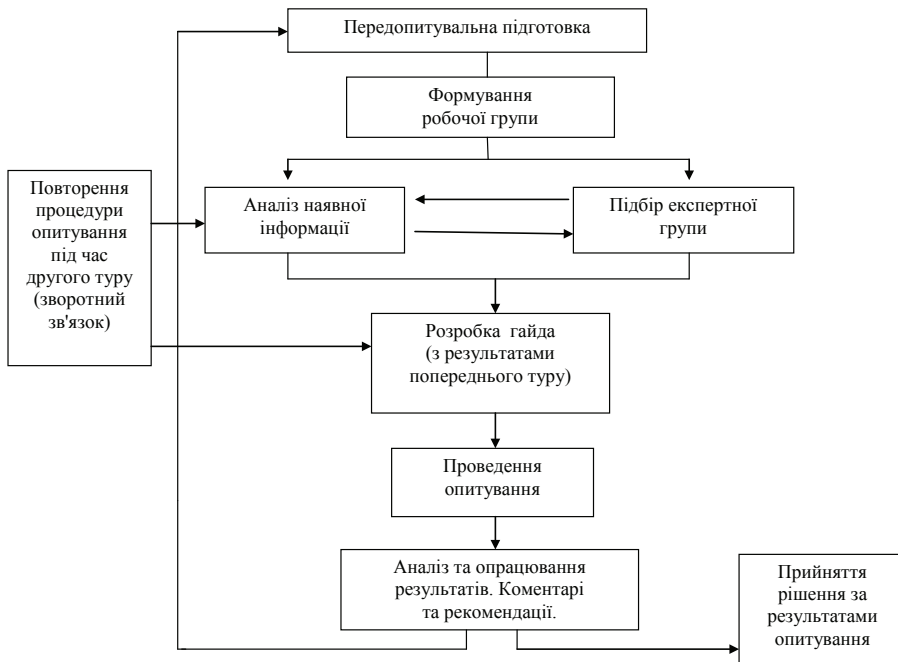
Після передопитувальної підготовки і розробки гайда настає третій етап – безпосереднє опитування. Процедура опитування в заочній формі вимагає від експертів серйозної творчої роботи. Далі починає діяти принцип „зворотного зв’язку” – експерти повертають гайд з готовими відповідями, які відображають їхні думки щодо можливих способів вирішення проблеми. Вони також можуть вносити пропозиції зі зміни гайда: включення нових питань та виключення тих, які, на їхню думку, зайві. Експерти можуть запитати додаткові дані про об’єкт дослідження.

Четвертий етап – аналіз та опрацювання результатів опитування – здійснюється зазвичай по кожному туру. На цьому етапі опрацьовуються результати, які оформлюються в компактній, доступній формі у вигляді структурованих текстів, діаграм, таблиць, графіків з акцентами на найбільших суперечливих, екстремальних моментах оцінки. Методика опрацювання, інтерпретації результатів та можливості їх графічного представлення визначається логічною побудовою запитань у гайді. Виключаються всі двозначні запитання й ті, що не стосуються безпосередньо проблемної ситуації. На основі думок експертів робоча група може включати в гайд нові запитання, які випали з поля зору при складанні першого варіанта. До нового гайда (підготовленого до наступного туру) включаються думки всіх експертів, які висловлювалися під час першого туру. Жодного з експертів не можна проігнорувати – респонденти

мають бути впевнені в тому, що кожний експерт має рівнозначну думку і що нікому не надається переваги. Експерти також мають висловити своє ставлення до запропонованих колегами варіантів вирішення проблеми. Тут найкраще використовувати спеціальні шкали, що допоможе організаційній групі правильно опрацювати гайди, точніше виявити висловлені експертами пропозиції та відкинути ідеї, що не знайшли у більшості з них схвалення. Х. Лінстон і М. Турофф рекомендують чотири критерії оцінки, для кожного з яких існують приблизні варіанти оцінювання: 1) ефективність (варіант оцінки: дуже ефективно, ефективно, неефективно, дуже неефективно); 2) здійсненність (варіант оцінки: повна здійсненність, можлива здійсненність, можлива нездійсненність, повна нездійсненність); 3) ступінь ставлення до проблеми (варіант оцінки: дуже високий, високий, низький, дуже низький); 4) ступінь довіри до пропозиції (варіант оцінки: повний, високий, низький, дуже низький) [10]. Кожен експерт має обґрунтувати свої оцінки, виокремити слабкі і сильні сторони кожної пропозиції і висловити свою думку.

На п'ятому етапі організаційна група збирає всі пропозиції в єдиний документ, який направляється всім експертам для остаточного затвердження, після чого створений прогноз чи рішення віддають замовникові.

Схематично етапи проведення експертного опитування за методом „Делфі” можна зобразити так:



Результати дослідження за методом „Делфі” включають такі положення: 1) переглянутий перелік подій, складений на основі відповідей фахівців, що включає події, які, на їхню думку, є найбільш важливими; 2) припущення щодо часу, коли ці події відбудуться; 3) припущення про можливість виникнення подій у певний період; 4) припущення про наслідки певних подій у випадку їх виникнення; 5) оцінка бажаності таких подій; 6) опис і оцінка альтернатив політичних дій, які могли б підвищити вірогідність виникнення найбільш бажаних явищ і зменшити можливість небажаних подій; 7) причини існування полярно протилежних суджень на будь-якому етапі процесу [1, с. 444 – 445].

Метод „Делфі”, попри його безсумнівні переваги, суперечливий. Аргументи „за” і „проти” нього наводяться у збірці публікацій, що з'явилася 1975 року в журналі „Технологічні прогнози та суспільні зміни” [11]. Одне з основних зауважень стосується порівняння якості групових очних та заочних дискусій. Деякі вчені, зокрема Дж. Фаркухар, вважають, що якість перших набагато вища, ніж других [12]. Але Н. Далкі і Р. Кемпбелл дотримуються іншої думки. У своїх дослідженнях вони виявили тенденцію до значно якісніших рішень у випадку заочної групової взаємодії [13].

Проаналізувавши критичну літературу щодо методу „Делфі” [14], можемо висловити наступні зауваження.

Насамперед варто звернути увагу на часові параметри. По-перше, мало часу відводиться експертові на обдумування проблеми, а тому не виключено, що експерт погодиться з думкою більшості, аби не пояснювати, в чому полягає різниця між його рішенням та іншими варіантами. По-друге, аналіз даних потребує багато часу, мінімум добу, а тому не може використовуватися для оперативного аналізу. Отже, з одного боку, мало часу відводиться для обдумування проблеми, а з іншого, багато часу витрачається на опрацювання отриманих відповідей. Про це особливо важливо пам'ятати з огляду на специфіку проблеми, яку дослідники прагнуть вирішити за допомогою цього методу.

Ще однією пасткою може бути конформізм експертів. Деякі вчені вважають, що думка, аби експерти, судження яких розходяться з думкою більшості, обґрунтовували свою точку зору, може призвести до посилення ефекту пристосування, а не зменшити його, як це задумано. Тобто зростає конформізм, експерти намагаються потрапити до більшості. Таким чином, „Делфі” може стати банальною спробою представити рішення, яке перемагає статистично, як загальну думку. Тоді як істинний консенсус – це рішення, досягнуте в результаті взаємодії та підвищення рівня інформованості експертів. Не відкидаючи в цілому можливість конформістських рішень в заочних експертних групах, слід зазначити, що вони все ж характеризуються нижчим рівнем конформізму порівняно з очними групами. Одним із способів подолання конформізму є оформлення думки експертів, котрі не дотримуються позиції більшості, як додатка до остаточного рішення. Це, у свою чергу, сприяє захистові експертами своєї

думки. Таким чином, думка меншості теж враховується і приєднується до результату.

Існує й можливість маніпулювання експертами з боку представників робочої групи. Адже на практиці результат роботи в невеликому ступені залежить від експертів, оскільки остаточне рішення оформлює організаційна група, яка безпосередньо опрацьовує матеріали, а отже за умови упередженого ставлення до проблеми вона може інтерпретувати відповіді експертів у вигідному для себе ракурсі, щоби, скажімо, догодити замовникові. До того ж „експерти, за визначенням володіючи особливим уявленням про світ, годяться для екстраполювання вже досить вивчених напрямів чи тенденцій, але менше підходять для визначення неочікуваної чи „несподіваної” зміни, яку може краще розпізнати звичайний аматор” [15].

Отже, оскільки роль організаційної групи досить велика, деформації думок експертів цілком можливі. Але цю проблему можна вирішити ретельним підбором організаційної групи. В ній має бути не менше двох осіб, котрі контролювали б одне одного. Крім цього, якщо організаційна група безпосередньо зацікавлена в успіху справи та якщо в ній немає підкуплених конкуруючими політичними організаціями людей, тоді навряд чи вона піде на саботаж при поданні остаточного рішення групи. Використання комп'ютера при опрацюванні відповідей теж може знизити ризик фальсифікації чи саботажу з боку організаційної групи.

Методика системи „Делфі” постійно модифікується, випробовується, перевіряється і вдосконалюється різними групами футурологів у різних країнах. Кілька десятиліть застосування технології „Делфі” засвідчують, що вона знаменує зародження нового підходу до системи суджень і аналізу. Хоча, безперечно, процес її застосування потребує подальшого вдосконалення і пошуку відповідей на цілу низку питань, які постійно виникатимуть у процесі визначення варіантів і сценаріїв майбутнього.

Література:

1. **Диксон П.** Фабрики мысли / П. Диксон. - М.: ООО „Издательство АСТ”, 2004. - С. 505.
2. **Луков В. А.** Социальное проектирование: Учеб. пособие. - 6-е изд., испр. - М.: Изд-во Московского гуманитарного университета: Флинта, 2006. - С. 190.
3. **Нерсисянц В. С.** Сократ. 2-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. Л. С. Мамут. - М.: „Наука”, 1984. - С. 12.
4. Вступ до політичної аналітики: Навч. посіб. / Авт. кол.: С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, І. В. Рейтерович, С. І. Вировий; За заг. ред. С. О. Телешуна. - К.: Вид-во НАДУ, 2006. - С. 189.
5. **Боришполец К. П.** Методы политических исследований: Учеб. пособие для студентов вузов / К. П. Боришполец. - М.: Аспект Пресс, 2005.- С.

124.

6. Большой толковый социологический словарь [Collins]. Том 1 [А - О]: Пер. с англ. - М.: Вече, АСТ, 1999. - С. 167.

7. **Гогвуд Б., Ган, Л.** Аналіз політики для реального світу / Пер. з англ. А. Олійник, Наук. ред. пер. В. Тертичка. - К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2004. - С. 192.

8. **Крымский С. Б., Пилипенко В. Е., Салюк Ю. В.** Верификация социальных прогнозов [методологический аспект] / АН Украины. Ин-т социологии / Отв. ред. Ю. Н. Пахомов. - К.: Наук. думка, 1992. - С. 85.

9. **Ахременко А. С.** Политический анализ и прогнозирование: Учеб. пособие / А. С. Ахременко. - М.: Гардарики, 2006. - С. 202.

10. Див.: The Delphi Method. Techniques and Applications. Ed. by H. Linstone and M. Turoff. Addison - Wesley Publishing Company, 1975. - P. 10 - 50, 80 - 95, 212 - 225.

11. Див.: Technological Forecasting and Social Change. - 1975. - Vol. 7. - № 2.

12. Див.: **Farquhar J.** A Preliminary Inquiry into the Software Estimation Process. The REND Corporation, RM - 6271 - PR. August, 1970.

13. Див.: **Campbell R.** The Delphi Technique: Implementation in the Corporate Environment // Management Services. - 1968. Vol. 5. - № 6. - P. 37 - 52.

14. Див., напр.: **Sackman H.** Delphi Critique. Expert Opinion, Forecasting, Group Process. - N.Y.: Lexington Books, 1975. - P. 30 - 50.

15. Див.: Technological Forecasting and Social Change. - 1975. - Vol. 7. - № 2. - P. 167.

Сучасні проблеми політичного менеджменту

У жовтні 2008 року в Києві відбулася міжнародна науково-практична конференція „Сучасні проблеми політичного менеджменту”, організована Українським центром політичного менеджменту до 10-річчя його заснування. В роботі конференції взяли участь політологи, соціологи, психологи, історики, фахівці у галузі державного управління з України, Росії та Білорусі.

Роботу конференції відкрив президент Українського центру політичного менеджменту кандидат психологічних наук Ю. Шайгородський. У вступному слові він окреслив коло питань, які виносилися на обговорення. Основними з них були такі: сутність та управлінська специфіка політичного менеджменту, політична соціалізація як засіб формування політичної культури, проблеми ефективності політичного менеджменту як на державному рівні, так і в межах місцевого самоврядування, моделювання політичних процесів та вдосконалення технологічних інструментів політичного менеджменту.

Учасники зібрання заслухали доповіді доктора філософських наук, президента Української академії політичних наук М. Михальченка „Політичний менеджмент в Україні як засіб формування іміджу держави”, доктора політичних наук, завідуючого кафедрою політичної аналітики і прогнозування Національної академії державного управління при Президентові України С. Телешуна „Ефективність управлінських рішень у перехідних суспільствах з нестабільною політико-правовою системою: українські реалії”, доктора політичних наук, проректора Відкритого міжнародного університету розвитку людини „Україна” В. Бебика „Політична діяльність і політичний менеджмент”, доктора соціологічних наук, професора Національної академії державного управління при Президентові України Е. Афоніна „Соціетальна природа суспільних трансформацій: український контекст”, доктора історичних наук, члена-кореспондента АПН України В. Ткаченка „Політичний менеджмент: „переформатування” історичної пам’яті”, кандидата історичних наук, доцента Білоруського державного технологічного університету О. Коваль „Аналіз політичного впливу культурних центрів білоруської еміграції”, кандидата психологічних наук, доцента Південного федерального університету (Ростов-на-Дону) О. Овруцького „Політичний маркетинг

у споживацькому суспільстві”, доктора філософських наук, директора Центру соціологічних та політичних досліджень і технологій „Соціополіс” В. Полторака „Маркетинговий аналіз політичного ринку та концепція політичної маркетингової інформаційної системи”.

Друга частина конференції, яка пройшла у форматі „круглого стола”, була присвячена обговоренню політичної кризи в Україні та шляхів її подолання. Основними чинниками кризи науковці назвали нестабільність і недосконалість правової бази, незбалансований розподіл повноважень між гілками влади та несформованість механізмів, що забезпечують їх взаємодію, слабку інституціоналізацію партійних структур, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, а також те, що в країні немає демократичних традицій.

Учасники дискусії дійшли висновку, що в процесі політичного реформування необхідно звернути увагу на такі актуальні для країни питання, як неефективність нинішньої системи ротації політичної еліти, регіоналізація політичних сил та політико-ідеологічна розмежованість України, невідповідність політичної культури суспільства новій політичній системі, невизначеність моделі опозиційної діяльності тощо.

Особливо актуальною, на думку учасників конференції, є проблема якості політичних партій, що, у свою чергу, потребує більш чіткої структуризації партійної системи, вдосконалення організаційних та ідеологічних механізмів партійної розбудови, розвитку внутрішньопартійної демократії, визначення соціальної бази партій, посилення їх взаємодії з населенням не лише під час виборів, а й у міжвиборчий період.

Вчені вважають, що для подолання політичної кризи необхідно невідкладно вирішувати такі питання, як формування сучасної ідеології та об’єднавчої національної ідеї; актуалізація значимості програмно-ідеологічної діяльності політичних партій; посилення міжпартійного діалогу для пошуку політичного консенсусу; спрямування стратегій політичних партій на підтримку комунікаційних процесів, які забезпечуватимуть відтворення політичної системи, тобто на політичну соціалізацію, інституціоналізацію та легітимацію; формування дієвої парадигми демократичних виборів; посилення впливу партійних еліт на конструктивні інтеграційні процеси у суспільстві; створення ідеологічного та організаційного підґрунтя для об’єднання опозиційних сил.

За підсумками конференції Український центр політичного менеджменту видав спеціальний випуск наукового збірника „Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї”.

Книжкова полиця

Архіви окупації. 1941 - 1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. - 2-ге вид. - К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. - 872 с.: іл

Великанов Н. Т. Измена маршалов [Текст] / Николай Великанов; [ред. С. В. Маршков]. - М.: Алгоритм, 2008. - 399 с. - (Загадка 37-го года).

Власов Н. А. Германия в начале XXI века. Учебное пособие. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. — 308 с.

Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918 - 1945 рр.: підруч. / В. П. Газін, С. А. Копилов. - 2-ге вид., доповн., перероб. - К.: ВД „Слово”, 2008. - 472 с.

Гордон Д. Березовский и Коржаков. Кремлевские тайны. - К.: Книга, 2008. - 166 с.

Дамаскин И. А. Вожди и разведка. От Ленина до Путина [Текст] / И. А. Дамаскин; [гл. ред. С. Н. Дмитриев]. - М.: Вече, 2008. - 350 с, [16] с. фот. - (Тайны советской эпохи).

Джадан И. Пятидневная война. Россия принуждает к миру. - М.: Издательство „Европа”, 2008. - 184 с.

Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. — 720 с.

Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко: монографія / Іванишин П. В. - К.: Академвидав, 2008. - 392 с.

Информационные технологии управления: учеб. пособие / Под ред. проф. Г. А. Титоренко. - 2-е изд., доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. - 439 с.

Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / [за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес]. - Київ - Чернівці: Книги-XXI, 2008. - 1100 с.

Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність. Монографія. - Х.: Право, 2008. - 288 с.

Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX - початок XXI ст.): Навч. посіб. - К.: Знання, 2008. - 284 с

Кухарський В. М. Українці, чи богообрані ми? або Місія Руси-України - нащадків Святої Трійці: спроба системного аналізу / Кухарський В. М. - К.; Тернопіль: УАІ, 2008. - 208 с.

Мировая экономика: прогноз до 2020 года / [ред. Дынкин А. А.]. - М.: Магистр, 2008. - 429 с.

Митрополит Иоанн (Снычев). Русский узел: Статьи, беседы, обращения. – СПб.: Издательство Царское Дело, 2008. – 408 с.

Очкурова О. Ю., Щербак Г. В., Иовлева Т. В. История в лицах и событиях. Гении, которые изменили мир / Худож.-оформитель Л. Д. Киркач-Осипова. — Х.: Фолио, 2008. — 510 с.

Піча В. М., Хоронжий А. Г., Кліманська Л. Д., Савка В. Є. Соціологія: Короткий навчальний словник: терміни і поняття. 2-ге вид., перероб. і доповнене / За науковою редакцією В. М. Пічі. – К.: „Каравела”; Львів: „Магнолія 2006”, 2008. – 340 с.

Плутарх. Сочинения / Пер. с древне-греч. Т. Г. Сидаша. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 384 с.

Політична аналітика в системі публічного управління: навч. посіб. / авт. кол.: С. О. Телешун, С. В. Сьомін, О. Р. Титаренко та ін.; за заг. ред. С. О. Телешуна. – К.: НАДУ, 2008. – 284 с.

Політологія: навч. посіб. / [ред. Дем'яненко Б. Л.]. – 3-тє вид., доп. і уточ. – К.: ВЦ Софія, 2008. – 754 с.

Прикладна політологія: навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. – К.: ВЦ „Академія”, 2008. – 472 с.

Рузавин Г. И. Философия науки: учебн. Пособие / Рузавин Г. И. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 400 с.

Словарь религий: иудаизм, христианство, ислам = Dictionnaire des monothéismes / [ред. Зюбер В., Потэн Ж.]; Пер. с франц. Терюковой Е. А. – С.Пб.: Питер, 2008. – 656 с.

Словник найбільш уживаних термінів з циклу соціально-філософських дисциплін / – Суми: Довкілля, 2008. – 253 с.

Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск: Політичний менеджмент. – 364с.

Тягло О. В. Критичне мислення / Тягло О. В. – Х.: Вид. група „Основа”, 2008. – 189 с.

Участь України в агенціях і програмах Європейського Союзу: перспективи та можливості [Текст] / Міжнар. центр персп. дослідж.; [матеріал підгот. Н. Шаповалова та ін; ред. О. Шумило]. – К.: [Віпол], 2008. – 335 с.

Чижевский Д. И. Избранное: в 3 т. Материалы к биографии: (1894 – 1977) / Сост., вступ. ст. В. В. Янцена; комент. В. В. Янцена и др. – Изд. „Русский путь”, 2008. – 848 с.

Шаян Л. Про Суспільні комунікації / Шаян Л. – К.: ТОВ „Група компаній „Динаміка”, 2008. – 180 с.

Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарченко. – 6-те вид., переробл. і доповн. – К.: Знання, 2008. – 310 с.

**Показчик статей і матеріалів,
опублікованих в журналі
„Політичний менеджмент” 2008 року**

	№	Стор.
Теорія		
ВИСОЦЬКИЙ Олександр. Віртуальність як провідна форма легітимаційної політики в добу постмодерну	6	41
ДОНЧЕНКО Олена. Феномен психічної інфляції як кризовий механізм політики	6	3
МАЦІЄВСЬКИЙ Юрій. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях	6	16
ПОЧЕПЦОВ Георгій. Інструментарій для роботи з сакральними об'єктами: від античних до радянських часів	3	3
ПОЧЕПЦОВ Георгій. Наратив як інструментарій: від літературознавства до боротьби з тероризмом	4	3
ПОЧЕПЦОВ Георгій. Методи створення пафосу: від єзуїта Ігнатія Лойоли до режисера Сергія Ейзенштейна	5	3
ШАЙГОРОДСЬКИЙ Юрій. Політика як міф і наукова діяльність.	6	30
Проблеми розвитку теорії		
КАРМАЗІНА Марія. Політична наука в Україні: дисертаційний аспект	3	17
Проблеми методології		
ІВАНІЛОВ Олександр. Принцип альтернативності як чинник функціонування сучасних політичних систем	5	25
КОЛОМОЄЦЬ Анастасія. Концептуальні підходи до визначення категорії „політичне насильство”	1	46
КОХАН Галина. Роль методу оцінювання в політичній науці	2	33
ЛЕНДЬЄЛ Мирослава. Теоретико-методологічні засади аналізу локальної політичної культури	5	11
НІКОЛАЄВ Євген. Проблеми застосування категоріального апарату національної та соціально-економічної безпеки	4	23
РУБАНОВ Віктор. Методологічна сутність політичної аналітики	3	29
ТАТАРЕНКО Тетяна. Територіально-просторовий аспект дослідження сучасних регіональних процесів	4	12

ТИТАРЕНКО Олексій. Перспективи становлення політичної філософії	3	43
---	---	----

Актуальні питання політики

КАРМАЗІНА Марія. Кланова конкуренція у „післяпомаранчевий” період	4	33
РОЗУМНИЙ Максим. Розвиток політичної системи України: виклики і загрози	1	9
ТЕЛЕШУН Сергій. Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства	1	3
ТКАЧЕНКО Василь. Суд над Кліо: „переформатування” історичної пам’яті	6	54

Вибори – 2007

БЕБИК Валерій, ДАЩАКІВСЬКА Оксана, ОХОТНИКОВА Ольга. Вибори – 2007: мотивація та ефективність політичних впливів	1	14
СЕМЕНЮК Тетяна. Фінансування політичних партій на парламентських виборах	1	39
ЧЕРКАШИН Кирило. Електоральна диференціація території України	1	23

Політичні інститути і процеси

АБУЛКАСОВА Анара. Політичний менеджмент на рівні місцевого адміністративного управління	4	66
БУЛЬБЕНЮК Світлана. Проблеми демократизації України: теоретичний і прикладний аспекти	3	62
ВАСИЛЬЧУК Євген. Особливості соціально-економічної доктрини російської націоналістичної ідеології	5	44
ВИСОЦЬКИЙ Олександр. Комунікація як компонента легітимізаційної політики	1	77
КОЗЬМА Василь. Політичні цінності українського середнього класу	1	94
КУКУРУЗ Оксана. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща	6	79
РАГІМОВ Еміль. Особливості політичної модернізації в Азербайджані	5	53
РАДЧЕНКО Леся. Політичні інтереси як основа політичної діяльності	1	87
РУДИЧ Фелікс. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави	2	3

СТЬОПІН Анатолій. Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії	5	36
СОКОЛОВ В'ячеслав, БАХТИЄВ Руслан. Туркменістан: шлях до нейтралітету	6	90
ТЕЛЕШУН Сергій. Шлюб з розрахунку. Український бізнес і політика	2	15
ШВЕДА Юрій. Відносини виборців і політичних партій як предмет наукового аналізу	2	19

Форми політичної влади

РОМАНЮК Олександр. Моделі державного правління: світовий досвід і реалії посткомуністичних суспільств	4	74
---	---	----

Соціологія

ЗОТКІН Андрій. Основний Закон України та соціальні основи українського суспільства	6	132
МИХАЙЛИЧ Олександр. Мовна та регіональна ідентичності як чинники диференціації українського суспільства	6	139
СИДОРОВ Микола, ТАБАКОВ Дмитро. Інтернет як засіб соціальної комунікації та соціального впливу	4	119
ТУЛЕНКОВ Микола. Організаційні основи соціального управління як суспільного феномена	1	57
ТУЛЕНКОВ Микола. Соціально-управлінські механізми організаційної впорядкованості демократичної держави	5	60
ЧЕРКАШИН Кирило. Стабільність електоральної географії великих міст	3	71

Соціальні відносини

МАСЮК Олег. Міфологеми соціального партнерства	2	101
--	---	-----

Проблеми державотворення

БАРАНОВСЬКИЙ Фелікс. Спільність внутрішніх та євроінтеграційних потреб вдосконалення політичної системи України	4	57
ДЕРЕКО Владислав. Воєнно-політичні рішення України: їх джерела та еволюція	1	102
КРЕМЕНЬ Василь, ТКАЧЕНКО Василь. Україна: сучасне майбутнього, сучасне минулого	3	51
МАЛКІНА Ганна. Політична відповідальність глави держави	2	42
РЯБОШАПКО Леонід. Політичний вимір державотворення: конституційний аспект	4	48

СКВОРЦОВ Вадим. Цивільно-військові відносини і тенденції світового політичного процесу	6	97
ТРОЦЬКО Володимир, ТЕРЕЩУК Василь, ТРОЦЬКО Лариса. Політичні аспекти професіоналізації Збройних Сил України	1	111

Громадянське суспільство

БУРМАКА Марина. Політико-правовий аспект діяльності земляцтв	3	87
ГОРДИЛОВА Ольга. Волонтерство і громадянське суспільство в Росії	6	122
КЛИМЕНКО Олена. Неурядові організації і боротьба за соціально відповідальний бізнес	1	117
КОРНІЄВСЬКИЙ Олександр. Професійні спілки в умовах соціальних трансформацій	6	105
ПЛАКІДА Роман. Можливості місцевих молодіжних організацій у вирішенні проблем молоді	6	114
ЯРОШЕНКО Віра. Роль історизації у становленні раціональної громадянськості особистості	5	75

Політична культура

ПРОБИЙГОЛОВА Наталія. Політична освіта як складова політичної соціалізації молоді	1	128
---	---	-----

Політичний дискурс

ДЕМІШЕВА Ірина. Метафори у дискурсі Віктора Ющенка	6	151
--	---	-----

Партологія

МІЛОВА Марія. Партийна система Болгарії в контексті сучасних європейських тенденцій	4	88
ЯКИМЕНКО Юрій. Особливості еволюції партійної системи України у 2004 – 2007 роках	2	89

Етнополітологія

ВІТМАН Костянтин. Придністров'я: перспективи розв'язання конфлікту	4	101
ДІВАК Вікторія. Косово, боротьба за незалежність: історія питання та його наслідки	3	107
ДРОЖЖИНА Світлана. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти	3	96
ЗЕРНІЙ Юлія. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності	5	104

ІВАНОВ Ігор. Двомовність і процеси політичної ідентичності в поліетнічному суспільстві	2	66
КОТИГОРЕНКО Віктор. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні?	5	85
КРИВИЦЬКА Олена. Міжрегіональний „розкол” України: чинники поглиблення	2	51
САВОЙСЬКА Світлана. Мовно-сепаратистські тенденції у політичному просторі України	2	76
ТУРЕНКО Вікторія. Аспекти націософії українського організованого націоналізму	4	107

Гендерна політика

ВІЛКОВА Олена. Сучасні моделі гендерної політики: сутність та особливості впровадження	6	160
ЗЕРНЕЦЬКА Ольга, МИРОНЧУК Олена. Гендерна політика у сфері академічної науки	5	116
СОКОЛОВ В'ячеслав, САПРИКІНА Марина. Тенденції гендерної політики в Європі та Україні	3	120
ТУКАЛЕНКО Інна. Від рівності прав до рівності можливостей	5	128
ЯЩЕНКО Вікторія. Гендер і „державна загального добробуту” в країнах Західної Європи	3	128

Інформаційне суспільство

НІКОЛАЄВ Євген. Постіндустріальний процес як виклик для інституту держави	2	144
---	---	-----

Національна безпека

МЕХДІЗАДЕ Фікрат. Функція держави у системі міжнародних відносин щодо проблем національної безпеки	4	126
ОСТРОУХОВ Володимир, ПЕТРИК Валентин. До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України	4	135
СЛАДКИЙ Денис. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки	2	110

Воєнна безпека

ПАСІЧКО Володимир. Обороноздатність держави: теоретичні основи системного дослідження	2	135
САГАНЮК Федір, Романов Ігор, ТРОЦЬКО Володимир, ВЕЩИЦЬКИЙ Ігор. Сектор безпеки України: аспекти трансформації	3	141
СКВОРЦОВ Вадим. Європейський вибір України як фактор впливу на її цивільно-військові відносини	4	142

СМОЛЯНЮК Володимир. Воєнно-силова практика як константа цивілізаційного поступу	2	120
ТРОЦЬКО Володимир, МАЛЮТА Олександр, ТЕРЕЩУК Василь, ТРОЦЬКО Лариса. Політико-економічний аспект професіоналізації Збройних Сил України	5	136

Геополітика

ШУЛЬГА Марина. Геополітичні інтенції російських цивілізаційних концепцій	5	141
--	---	-----

Аспекти глобалізації

АЛЕКСЕЄНКО Ірина. Процеси централізації та децентралізації світу в теоретичному дискурсі	2	156
ІСКАКОВА Гульнар, САГІЄВА Інара. Соціокультурні основи забезпечення прав людини	1	138
ІЩЕНКО Микола, П'ЄЦУХ Оксана. Імідж України в контексті глобальних трансформаційних процесів	4	154
ШЕПЕЛЄВ Максиміліан. Політична система мондіалізму	5	151
ЮСЕФ Нахла. Політичні пріоритети розвитку Близького Сходу в контексті глобальних процесів	4	163

Регіональна інтеграція

ПЕЛАГЕША Наталя. Студентська та викладацька мобільність у Західній Європі	6	167
---	---	-----

Україна і світ

БУРДЯК Віра, МОРОЗ Ігор. Перспективи співробітництва „Україна – НАТО” і роль у ньому польського фактора	3	165
ШЕРЕТЮК Оксана. Українсько-російські відносини в контексті євроінтеграційної політики України	3	157

Зарубіжний досвід

РУДНИЦЬКА Наталія. Проблема бюрократії в неоконсервативній концепції	3	175
--	---	-----

Міжнародний тероризм

ЛОГВИНЕНКО Сергій. Суть терористичних загроз в сучасному світі	5	161
--	---	-----

Сторінки політичної історії

БАРАНІВСЬКИЙ Василь. Вчення Карла Маркса та наслідки спроб його реалізації	2	161
БЕБИК Валерій. Інглінги: скіфські королі Європи?	4	172
КАН Ден Сік. Проблема роз'єднання Кореї в історичній ретроспективі	5	175

КАЛЬЯН Сергій. Єврейська громада України в політичному процесі другої половини XIX – початку XX століття	5	184
КОСТИРЯ Анатолій. Воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані (1979 – 1989 рр.) як кульмінація „холодної війни“	1	144
ЧУВАРДИНСЬКИЙ Олександр. Громадянське суспільство в Україні: історичні корені	1	158

Методика

БОЙКО-БОЙЧУК Лариса. Метод матриць: особливості застосування у політичних дослідженнях	1	165
ГОРБАТЕНКО Володимир, ПЕТРЕНКО Ігор. Метод „Делфі“ та специфіка його застосування у прогнозних розробках	6	174
ПЕТКОВА Ольга. Методичні аспекти дослідження іміджу країни	5	168

Наукові дискусії

ІВАНОВ Микола. Ольвійський форум про стратегії України в сучасному світі	4	177
МЕРКОТАН Катерина. Політичні підсумки року	1	177
Політичні технології: інструмент управління чи маніпуляцій?	3	181
Сучасні проблеми політичного менеджменту	6	183

Актуальні видання

ДЕНИСЕНКО Валерій. Політичні аспекти сталого розвитку суспільства	2	167
КУДРЯЧЕНКО Андрій. Тенденції розвитку виборчих технологій в сучасній Україні	3	182
КУДРЯЧЕНКО Андрій. Об'єктивно про політику, політичні процеси і політичне життя суспільства	4	183
МЕДВІДЬ Федір, ГОРДІЄНКО Михайло. Працяексклюзивного характеру	3	190
МИХАЛЬЧЕНКО Микола. Етнополітологічний вимір української колонії	3	185
ШАЙГОРОДСЬКИЙ Юрій. Партійний чинник формування політичної еліти	4	179

Вийшов у світ № 6 (32) журналу „Соціальна психологія”

Останній цьогорічний випуск „Соціальної психології” відкривається статтею доктора психологічних наук, члена-кореспондента АПН України Т. Титаренко „Життєві завдання як практики самоконституювання особистості”

Досить об’ємним у цьому номері часопису виявився розділ „Соціологія”. В ньому оприлюднено статті доктора соціологічних наук В. Шедякова „Технології соціального управління в практиці постсучасності”, кандидата соціологічних наук А. Овчарова „Вплив соціально-психологічних технологій на соціальне середовище”, кандидата соціологічних наук І. Городняк „Сучасні типи особистостей щодо досягнення успіху” і кандидата соціологічних наук Ю. Свеженцевої „Проблема соціальної незахищеності працівників органів внутрішніх справ”.

Не менш насиченим є і розділ „Психологія особистості”. В ньому представлено розвідки кандидата психологічних наук В. Климчука „Феномени розвитку внутрішньої мотивації”, аспіранта лабораторії психології творчості Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України О. Пурло „Життєтворчість як творчий процес”, аспіранта лабораторії психології навчання Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України В. Шелкова „Усвідомлення як детермінанта успішної саморегуляції”, кандидата психологічних наук Л. Помиткіної „Проблема емоційного вигорання студентів”.

В освітянській спільноті вже тривалий час точаться дискусії щодо доцільності впровадження в Україні Болонської системи навчання. Своїми висновками щодо цього на сторінках журналу діляться кандидат психологічних наук М. Яновський і кандидат психологічних наук Л. Яновська.

Певний інтерес для фахівців становлять статті кандидата психологічних наук І. Білокона „Духовна культура як чинник моральної і громадянської спрямованості”, кандидата психологічних наук О. Кляпець „Постановка життєвого завдання як чинник подолання сімейної кризи”, кандидата психологічних наук І. Дідук „Психологічні типи соціально-нормативних настановлень молоді”.

Наступний номер журналу „Соціальна психологія” вийде у січні 2009 року.